BEVEZETŐ A *EUROPEAN SOCIAL SURVEY* KÜLÖNSZÁMHOZ

A socio.hu jelen számát az *European Social Survey* (ESS) kutatásnak szenteltük. A lapban olvasható írások nemzetközi és időbeli összehasonlításban elemeznek fontos társadalmi kérdéseket, illetve az ESS és hasonló összetett nemzetközi kutatások módszertani problémáit vizsgálják.

A *European Social Survey* (ESS) Európában (és azon túl is) az egyik legismertebb, gyakran használt és idézett nemzetközi összehasonlító *survey* típusú kutatás. A projekt az Európai Bizottság, illetve a résztvevő országok kutatásfinanszírozásának támogatásával 2001-ben indult. Elsődleges célja az volt, hogy kétévente nemzetközileg összehasonlító adatokkal szolgáljon az európai társadalmak demográfiai, társadalmi állapotáról, a lakosság politika és közéleti preferenciáinak alakulásáról és a társadalmi attitűdök illetve a cselekvéseket befolyásoló értékek változásairól.

A Magyar Tudományos Akadémia két intézete, a Szociológiai Kutatóintézet és a Politikatudományi Intézet (ma a Társadalomtudományi Kutatóközpont intézetei) a kezdetektől fogva tagja volt a nemzetközi együttműködésnek. Magyarország pedig azon kevés országok egyike Európában, amely minden eddigi kutatási hullámban részt vett. Így az ESS adatok használata remek lehetőség arra, hogy a hazai társadalmi fejlődéssel, az értékek és attitűdök változásával kapcsolatban tükröt tartsunk magunk elé.

Az ESS azonban nem csak az akadémiai, tudományos szféra számára kíván adatokkal és eredményekkel szolgálni, hanem az Európai Unió és a nemzeti kormányzatok különböző szakpolitikákhoz kapcsolódó „indikátor-éhségét" is ki kívánja elégíteni, továbbá fontos támpontokkal szolgál a kontinensen zajló társadalmi átalakulások megértéséhez.

Az ESS kutatások talán legnagyobb erőssége és egyben értéke, hogy az adatfelvétel igen szigorú és folyamatosan ellenőrzött módszertani szabályainak köszönhetően, az elmúlt években az egyik legbiztosabb módszertani alapokon nyugvó nemzetközi együttműködéssé vált. A végső kérdőívbe bekerülő kérdések több körös kiválasztáson és ellenőrzésen mennek keresztül, majd ezt követően az adatfelvétel amellett, hogy mindenhol azonos módszertani elveket követ, szigorú minőségi kontroll mellett zajlik.

A socio.hu jelen különszámában összesen öt tanulmány található, amelyek szerzői a társadalomtudományok különböző területeihez, illetve intézményeihez kötődnek.

Messing Vera, Ságvári Bence és Simon Dávid írása módszertani jellegű, amennyiben az ESS 6. hullámának rotálódó *„A demokrácia értelmezése és értékelése"* kérdés-blokkjának validitását vizsgálják kvalitatív és kvantitatív módszerekkel egyszerre. A cikk és a hozzá kapcsolódó kutatás elvégzését

az inspirálta, hogy az ESS magyarországi koordinátoraiként is szembesültek azokkal a nehézségekkel és korlátokkal, amelyeket egy ilyen valóban hatalmas európai projekt előkészítése, gyakorlati lebonyolítása, majd ezt követően az adatok elemzése és értelmezése jelentett. Az *European Social Survey* (ESS) magyarországi adatbázisát felhasználva, továbbá ehhez kapcsolódóan egy fókuszcsoportos kutatást is lebonyolítva tárják fel, hogy a demokrácia különböző részelemeivel, illetve ezek megvalósulásával kapcsolatos kérdésekre adott válaszok kapcsán milyen értelmezési problémákkal szembesülnek a válaszadók. A tanulmány bemutatja, hogy a megbízhatóság, érvényesség és nemzetközi összehasonlíthatóság tekintetében még az olyan komoly európai apparátussal rendelkező kutatások esetében is, mint az ESS, ajánlatos az óvatosság és a megfontoltság az adatok elemzésében és interpretálásában.

Juhász Attila, Krekó Péter és Molnár Csaba „A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet változása Magyarországon” című írása a szerzők által az ESS adatokból 2010-ben kifejlesztett, és azóta széleskörűen alkalmazott DEREX – Jobboldali Extrémizmus Index – konstruálásának módszertanát, valamint elemzésük eredményeit mutatja be. A DEREX a szélsőjobboldali attitűdök mérésére konstruált összetett mérőszám, azon válaszadók arányát mutatja meg, akik egy adott társadalomban attitűdjeik és értékeik mintázatát tekintve fogékonyak lehetnek a tekintélyelvű, ultranacionalista, rendszerellenes ideológiákra és az ezekből levezethető politikai cselekvésekre. Tanulmányukban bemutatják, hogy miként alakult a jobboldali szélsőségekre nyitottak aránya hazánkban és Európai összehasonlításban, illetve, hogy milyen hasonlóságok és különbségek azonosíthatók az európai országok társadalmai között.

Medve-Bálint Gergő és Boda Zsolt írása a társadalomtudományok egyik központi kérdését, az állammal és annak intézményeivel kapcsolatos bizalom témáját tárgyalja, amennyiben a bizalom mértékét vizsgálja a jövedelmek és az egyes országokra jellemző egyenlőtlenségek függvényében. Az intézményi bizalmat a legitimitás indikátoraként értelmezik, és ebben a minőségében elemzik nemzetközi összehasonlításban azokat a társadalmi és gazdasági tényezőket, amelyek azt leginkább befolyásolhatják. Tanulmányukban arra keresik a választ, hogy a gazdasági fejlettség és jövedelmi egyenlőtlenségek, valamint az egyéni szintű jövedelem és a szubjektív anyagi jólét, illetve ezek interakciói miként befolyásolják az intézményi bizalom mértékét Európa keleti és nyugati felében. Az írás jól mutatja, hogy Európa keleti és nyugati részében eltérő mintázatok alakultak ki azzal kapcsolatban, hogy az egyéni jövedelem és jólét milyen befolyással bír az állami intézményeihez fűződő bizalomra és ennek kapcsán azok legitimitására. Az elemzés arra világít rá, hogy Nyugat-Európában a gazdagok bizalomszintje magasabb, ám hasonló feltételek mellett a kelet-közép európai országokban a szegényebb háztartásokban élők gazdagabb társaiknál jobban bíznak az állami intézményekben.

Hajdu Gábor és Hajdu Tamás „Szubjektív munkajellemzők és munkával való elégedettség Európában” című tanulmánya a munka világába mutat betekintést, pontosabban a munkával való elége-

dettséget meghatározó tényezőket elemzi a 32 országra kiterjedő nemzetközi mintán. A *European Social Survey* adatainak segítségével elsősorban azt vizsgálták, hogy a szubjektív munkajellemzők milyen hatást gyakorolnak a munkával való elégedettségre. Az elemzés során először az objektív és a szubjektív munkajellemzők hatását vizsgálják, teszik ezt különböző társadalmi-gazdasági-regionális alminták közötti különbségek elemzésével (keleti és nyugati országok, 50 év alattiak és felettiek, diplomával rendelkezők és nem rendelkezők, gyereket nevelők és gyereket nem nevelők, állami alkalmazottak és magáncégek alkalmazottai). Végezetül, a munkajellemzők elvárt és a ténylegesen megvalósult értéke között fennálló feszültség és a munkával való elégedettség kapcsolatát mutatják be.

A *Kmetty Zoltán és Tardos Róbert* szerzőpáros „*Szubjektív indikátorok szétváló európai mintái – fókuszban a szóródással és a regionális eltérésekkel válság előtt és után*" című írása erősen módszertani indíttatású: a társadalmi érték- és attitűdrendszerek mérésének lehetőségeit, nehézségeit és korlátait tárgyalja. Írásukban három tényezőcsoportot vizsgálnak: az elégedettség, a bizalom és az alapvető emberi értékek (a Schwartz-mérőeszköz ESS-változata) mezőjében elemzik, hogy hogyan változott az egyes országokban és tágabb ország-csoportokban a vizsgált mutatók szórása, vagyis a vélemények széttartása. Eredményeik azt mutatják, hogy a gazdasági válság fontos vonatkozásokban eltérően érintették a mediterrán és kelet-európai, a nyugat-európai és skandináv országokat, ahol a véleményszóródási mutatók más és más ütemben növekedtek.

Az ESS kutatás 2014-től új szervezetben, az ESS ERIC (Európai Kutatási Infrastruktúra) keretében folytatódik. A szervezeti átalakulás miatt a hetedik hullám adatfelvételére 2015 elején kerül sor. Magyarország, ahogy a kezdetek óta mindig, a kutatás következő hullámában is részt vesz. Az adatok várhatóan 2015 végén válnak elérhetővé a kutatás központi (www.europeansocialsurvey.org) illetve hazai (ess.tk.mta.hu) honlapjain.

Az ESS kutatás adatfelvételének, koordinációjának és kiegészítő kutatásainak költségeit az OTKA NN 101910 és NN101922 „Európai Társadalomtudományi Elemzések (EUTE)" konzorciális pályázata biztosította. Az adatfelvételt a TÁRKI Zrt. végezte.

MESSING VERA – SÁGVÁRI BENCE – SIMON DÁVID[1]

„VAJON MIRE GONDOLTAM?”

A DEMOKRÁCIÁVAL KAPCSOLATOS ATTITŰDÖK ÉRTELMEZÉSI BIZONYTALANSÁGAIRÓL

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a European Social Survey hatodik hullámának demokrácia blokk kérdéseinek validitását vizsgáljuk vegyes módszerekkel: statisztikai és kvalitatív eszközökkel egyszerre. Kutatásunk abból a feltételezésből indult ki, hogy egy nemzetközi kutatás kérdőívének a válaszadók általi értelmezése során számos nehézség merülhet fel. A kérdések mögött meghúzódó elméleti konstrukciók, az eltérő világképek és domináns narratívák függvényében változó lehet, hogy egy-egy országban, de akár országon belül különböző társadalmi csoportok mit is értenek az egyes állítások hátterében meghúzódó komplex kérdésből. Az a feltételezésünk, hogy az alapos előkészítés és módszertani precizitás ellenére a kérdések nem mindig azonos fogalmi, kognitív struktúrákra kérdeznek rá. Ez különösen problémás lehet az olyan, történetileg meghatározott komplex fogalmak és azzal kapcsolatos vélemények és attitűdök kapcsán, mint amilyen a demokrácia. Cikkünkben ezt a dilemmát vegyes módszerekkel vizsgáljuk: komplex statisztikai elemzésekkel mérjük a demokrácia kérdésblokkra adott válaszok konzisztenciáját, illetve az értelmezési nehézségre utaló válaszhiányok mintázatait. Ezt kiegészítendő, fókuszcsoportos kutatást is végeztünk, mely során az egyes kérdések értelmezését, illetve az azzal kapcsolatos nehézségeket boncolgattuk. Az eredmények alátámasztják a kiinduló feltevéseinket: az ESS demokrácia kérdésblokkjának néhány kérdése kimondottan nehezen volt értelmezhető a magyar válaszadók számára, továbbá számos ’item’-ről elmondható, hogy a válaszolók eltérő tartalmakat tulajdonítottak a kérdésben megfogalmazott állításoknak. Írásunk konklúziója, hogy bár az ESS az egyik legmegbízhatóbb összehasonlító survey Európában, mégis távol áll attól, hogy adatait egy az egyben, fenntartások és mérlegelés nélkül, mechanikusan elemezzük.

Kulcsszavak: European Social Survey, ESS, validitás, megbízhatóság, demokrácia

[1] Messing Vera és Ságvári Bence az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének kutatói, Simon Dávid az ELTE Társadalomtudományi Kar Statisztika tanszék tanársegédje.

Abstract

Our paper examines the validity of the rotating questionnaire block about perceptions of and attitudes towards democracy included in the European Social Survey's sixth round. The presumptions that inspired our analysis was that respondents' understanding of questions formulated in an internationally comparative survey may be challenging due to diverging theoretical constructions and narratives that feed historically developed notions of 'democracy'. Moreover, even within the same country, people with different socio-economic, ethnic and educational background may have different perceptions of the same questionnaire 'items' investigated in the democracy questionnaire block. We applied a multi-method approach in analyzing the above methodological puzzle: a complex statistical analysis served to examine the consistency of answers to individual items and the entirety of the questionnaire block, while a focus group research helped to apprehend the variety of interpretations and perceptions of the individual items as well as problems of understanding various terms included in the question. Our findings support the initial hypothesis: respondents had obvious difficulties with understanding some of the items of the democracy questionnaire bloc, while several others hid differing interpretations. The conclusion of our analysis is that even though the European Social Survey is one of the most refined, well-prepared and validated comparative surveys in Europe, its data can't be analyzed without careful consideration of what the individual questions might mean in different contexts.

Keywords: European Social Survey, ESS, validity, reliabilty, democracy

Bevezetés

A társadalomtudományok területén az azonos módszertanra épülő nemzetközi összehasonlító kutatások kétségkívül az egyik legizgalmasabb, ugyanakkor számos kockázatot is magukban rejtő vállalkozások. Főleg abban az esetben van ez így, amikor olyan véleményeket, attitűdöket vizsgálunk, amelyek egy adott közösség kultúrájának, normáinak alapvető jellegzetességeiben gyökereznek. Mindezt pedig tovább nehezítik, és az eredmények értelmezését is bizonytalanná tehetik azok a nyelvi, kognitív különbségek, amelyek egy-egy fogalom jelentéstartalmához kapcsolódnak.

A nemzetközi kutatások sajátossága, hogy az adatfelvétel során használt kérdőívek létrehozása – az esetek többségében – több ország kutatóinak közös munkája. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bizonyos kérdések, vagy még inkább a kérdések mögötti elméleti konstrukciók ne hordoznák magukon egy-egy ország (vagy ország csoport) kutatóinak világképét, a domináns narratíváikat vagy csak egyszerűen a kérdések megfogalmazásának nemzeti sajátosságait. Így könnyen előfordulhat, hogy az

alapos előkészítés és módszertani precizitás ellenére is problémássá válhat az egyes országok eredményeinek összehasonlítása, hiszen a kérdések nem azonos fogalmi, kognitív struktúrákra kérdeznek rá.

Egy komplex fogalomhoz kapcsolódó attitűdök kutatása – a nemzetközi összehasonlító dimenzió nélkül – persze önmagában is igen összetett, és számos csapdahelyzetet magában rejtő feladat. Nehéz ugyanis teljes bizonyosságot szerezni arról, hogy a kutatásban résztvevők mennyire gondolják komolyan a válaszaikat, van-e egyáltalán kialakult véleményük az adott témában, őszinték-e, vagy éppen a kérdőív kitöltésekor nem befolyásolta-e őket érdemben valami vagy valaki.

Tanulmányunkban egy konkrét kutatás[2] tapasztalatait alapul véve vizsgáljuk ennek az összetett problémának bizonyos elemeit. A *European Social Survey* (ESS) magyarországi adatbázisát felhasználva, továbbá ehhez kapcsolódóan egy fókuszcsoportos kutatást is lebonyolítva azt kívántuk feltárni, hogy a demokrácia különböző részelemeivel, illetve ezek megvalósulásával kapcsolatos kérdésekre adott válaszok mögött a válaszadók részéről milyen értelmezési problémák mutathatók ki. E munka elvégzését elsősorban az inspirálta, hogy az ESS magyarországi kutatásának koordinátoraiként közelről is szembesülhettünk azokkal a nehézségekkel és korlátokkal, amelyeket egy ilyen valóban hatalmas európai projekt előkészítése, gyakorlati lebonyolítása, majd ezt követően az adatok elemzése és értelmezése jelentett.

A probléma

A tanulmány alapjául szolgáló vizsgálatunk megtervezésekor az volt az előzetes hipotézisünk, hogy a válaszadók egy része számára nehézséget okozhatott az ESS demokráciával kapcsolatos kérdéseinek értelmezése (sőt, adott esetben azok puszta megértése is). Továbbá lehettek olyan kérdések, amelyek esetében többféle szubjektív értelmezés is lehetségesnek látszott. Álláspontunk szerint, amennyiben ezek a hipotézisek helyesnek bizonyulnak, úgy mind az adatok elemzése, mind pedig az eredmények interpretálása során fontos, hogy figyelembe vegyük ezeket a bizonytalanságokat, illetve tisztában legyünk az így kapott eredmények interpretációs korlátaival és csapdáival.

Elméleti megfontolások

A nemzetközi survey- és attitűdkutatások módszertani problémáinak hatalmas irodalmából e tanulmány keretein belül csak két jelentős szempontot tartunk fontosnak kiemelni. Az egyik a több-

[2] A tanulmány alapjául szolgáló fókuszcsoportos kutatást az OTKA NN 101922 pályázata támogatta. A tanulmány elkészüléséhez hozzájárult továbbá „A kultúra és az értékek kapcsolata a gazdasági versenyképességgel" (OTKA PD105354) című kutatás.

nyelvű kérdőívek megalkotásának nehézségeire, a másik pedig az eredmények megbízhatóságát veszélyeztető válaszadói viselkedésekre vonatkozik.

A többnyelvű kérdőívek alkalmazásának nehézségei

A megbízhatóság és az érvényesség szempontjait nagyon sokféle hatás befolyásolhatja. Nyilvánvaló, hogy egy attitűd mérése (elsősorban az érvényesség felől közelítve) leginkább a kérdés megfogalmazásán múlik (Oskamp és Schultz 2005). Nemzetközi kutatások esetében pedig természetesen legalább ilyen fontos a megfelelő minőségű fordítás is (McGorry 2000). Az ESS ebből a szempontból egyértelműen az egyik legalaposabban előkészített és kontrollált kutatási együttműködés napjainkban. Az előzetes koncepció megfogalmazásától kezdve összesen hét lépésben jut el egy kérdés oda, hogy végleges formájában bekerüljön az adott ország által használt kérdőívbe. A folyamatnak része egy olyan elemzési technika is, amely során egy folyamatosan bővülő nemzetközi adatbázis és a kérdésekhez tartozó számos meta-adat segítségével statisztikai előrejelzés készül a kérdés „minőségéről”.[3] Mindezeknek az erőfeszítéseknek az a célja, hogy a kérdések az eredeti szándéknak megfelelően a legpontosabban, az értelmezési kockázatok minimalizálásával mérjék az adott témával kapcsolatos véleményeket, attitűdöket (Saris és Gallhofer 2007). Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezek a kérdések tökéletesek lennének (ilyen állítás a survey világában aligha tehető), hiszen az eredeti elméleti koncepció esetleges nemzeti adaptálhatóságának nehézségeit, illetve a társadalmi kontextus időközbeni megváltozását (hiszen a kérdőív első koncepcionális változata és a konkrét adatfelvétel között akár 2-3 év is eltelhet) ezzel sem lehet kiküszöbölni.

Az attitűdök kvantitatív mérésének nehézségei: amikor az emberek „nem jól” válaszolnak

Természetesen egy közel tökéletes kérdés és annak még tökéletesebb fordítása sem nyújt garanciát arra, hogy a válaszok megbízhatóak és érvényesek lesznek egy kutatás során. A személyes megkérdezések során beszélhetünk kérdezőbiztosi hatásról, amikor a kérdezőbiztos demográfiai jellemzői (nem, életkor), illetve az adott témával kapcsolatos vagy az eredmények megoszlására vonatkozó saját prekoncepciói valamilyen irányba „tolják” a válaszokat is (Groves 1989).[4]

A megbízhatatlanság másik forrását értelemszerűen a válaszadók felől közelítve érdemes keresnünk, hiszen itt is számos olyan szándékolt vagy nem szándékolt viselkedéssel szembesülhetünk, amelyek nagymértékben befolyásolhatják az adatok minőségét. Ezen a téren megkülönböztethetünk általános jellegű, illetve kifejezetten az attitűdök kutatásához kapcsolódó problémákat.

[3] Az ESS által használt rendszer a www.sqp.upf.edu címen érhető el.
[4] Ezzel a problémával itt most bővebben nem foglalkozunk.

Nemzetközileg is egyre több gondot okoz a kormányzatok, a vállalatok, az akadémiai és a civil világ egyre növekvő „indikátor-fetisizmusa” és „adatéhsége”, amelynek eredményeképpen a társadalmak is egyre inkább „túlkutatottá” válnak. A kutatásokkal való telítődés, a világ – banálisan hangzó, de a témánk szempontjából megkerülhetetlennek tűnő – felgyorsulása, a *multitasking* életmód (különösen a fiatalabb korosztályok esetében), a növekvő bizalomhiány mind-mind azt a tendenciát erősítik, hogy az emberek egyre kevésbé képesek és hajlandóak hosszabb és elmélyültebb gondolkodást kívánó kérdőívek megválaszolására. Az ESS ebből a szempontból nincs jó helyzetben, hiszen egy összetett, komplex társadalmi jelenségeket vizsgáló kutatásról van szó, ahol a kérdőív kitöltése sok esetben egy óráig, vagy még tovább is tarthat. Komoly dilemma, hogy fenntartható-e a válaszadó motivációja, odafigyelése és őszintesége ennyi időn keresztül olyan témákban, amelyekkel kapcsolatban – megkockáztathatjuk – a megkérdezettek nem elhanyagolható részének egyébként igen ritkán kell véleményt nyilvánítania.

Ez pedig elvezet bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy vajon milyen olyan, statisztikailag értelmezhető válaszadói viselkedésekkel szembesülhetünk, amelyek csökkentik az egy-egy kérdésre adott válaszok, ezen keresztül pedig az egész kutatás megbízhatóságát és érvényességét? Ezt a témát az elmúlt évtizedekben nagyon sokan és sokféleképpen vizsgálták (lásd pl. Schwartz és Sudman 1992, Groves et al 2002, Saris és Sniderman 2004). Mi itt és most csupán a valamilyen skálán mért attitűdkérdésekre adott válaszok „torzulásait” vesszük röviden számba. Az 1. táblázatban összefoglaltuk a leginkább jellemző problémákat, illetve az adatok minőségére vonatkozó következményeiket. Ennek alapján két alapvető esetet különböztethetünk meg: (1) a kérdezett nem válaszolt érdemben, azaz vagy jelezte, hogy nincsen véleménye („nem tudom” válasz), vagy pedig valamilyen más okból tagadta meg a válaszadást; (2) a kérdezett konkrét választ adott a felkínált skálán, azonban ennek érvényessége megkérdőjelezhető.

1. táblázat. Az attitűdök mérésének megbízhatóságát és érvényességét rontó válaszadói viselkedések alapvető típusai

		A megbízhatóságot rontó válaszadói viselkedések	Mintázat	Következmény
Meghatározott mintázatot követő válaszadói viselkedés?	igen	Válaszmegtagadás vagy *„nem tudom”* válasz	–	Adathiány
		Túlzott egyetértés az állításokkal	○○○○○●●	Magasabb összesített átlag, az egyes változók közötti különbségek csökkenése
		Túlzott egyet nem értés az állításokkal	●●○○○○○	Alacsonyabb összesített átlag, az egyes változók közötti különbségek csökkenése
		A középső skálaértékek eltúlzott és szisztematikus használata	○○○●○○○	Az összesített átlag közeledése a középponthoz, csökkenő variancia, az egyes változók közötti különbségek csökkenése
		A szélső skálaértékek eltúlzott, szisztematikus használata	●○○○○○●	Növekvő variancia, az egyes változók közötti különbségek növekedése
		A szélső skálaértékek használatának szisztematikus kerülése	○●●●●●○	Az összesített átlag közeledése a középponthoz, csökkenő variancia, az egyes változók közötti különbségek csökkenése
	nem	Motiválatlanság, nem tudatos, véletlenszerű válaszok	◌◌◌◌◌◌◌	Hamis eredmények
		A társadalom által elvárt válaszoknak való (hamis) megfelelés	◌◌◌◌◌◌◌	Az elvárt válasz átlagához való közeledés, csökkenő variancia, az egyes változók közötti kapcsolatok mértékének megnövekedése

A nem válaszolás okai összetettek lehetnek. Előfordulhat, hogy a kérdezett olyan alacsony szintű motivációval rendelkezik, hogy egyszerűen nem akar foglalkozni már a kérdés alapszintű megértésével sem, hanem egyből elutasítja azt. De lehet az is, hogy ugyan „lenne kedve” válaszolni, viszont nem érti a kérdést, az adott szituáció pedig nyilván nem alkalmas arra, hogy ezzel kapcsolatban értelmezési vitákba bonyolódjon a kérdezőbiztossal. Vagy érti ugyan a kérdést, ám nem rendelkezik elegendő információval ahhoz, hogy legyen kialakult attitűdje a témával kapcsolatban. Sőt, előfordulhat az is, hogy a kérdezett túl sok információval rendelkezik, ami viszont olyan árnyalt pro és kontra véleményalkotást tesz lehetővé, amivel kapcsolatban úgy érzi, hogy azt a rendelkezésre álló rövid idő alatt nem lehet egy egyszerű skálára „ráerőszakolni”. Végezetül pedig természetesen az is megtörténhet, hogy ugyan van a válaszadónak kialakult attitűdje, azt azonban valami miatt mégsem szeretné elmondani, azaz titkolja, elhallgatja a véleményét.

Összességében az, hogy melyik ok húzódik meg az ilyen típusú adathiány mögött, sajnos nagyon nehezen kideríthető. Lehet ugyan utólagos statisztikai elemzéseket végezni a különböző adatfelvételi szituációk (kérdezőbiztos személye, a kérdezés körülményei), a válaszadó demográfiai jel-

lemzői, illetve az adathiányok egyéni, illetve teljes mintára vonatkozó mintázatai alapján, és ezek jelezhetnek is bizonyos szisztematikus hibákat a használt kérdésekre vagy az adatfelvétel minőségére vonatkozóan, ám sajnos többnyire már csak egy következő kutatás megtervezése számára nyújthatnak hasznos támpontokat.[5]

Abban az esetben, ha érkezik konkrét válasz az adott attitűdkérdésre, még mindig nem lehet felhőtlen az örömünk, hiszen az adat puszta megléte még nem garancia annak minőségére. Annak oka, hogy valaki milyen megfontolásból ad kutatói szempontból „rossz" választ szintén sokrétű lehet. Ezek egy része a válaszhiánynál tárgyalt esetekkel szoros rokonságot mutat. Az alacsony motiváltság nem csak válaszmegtagadásban, hanem – ami még rosszabb – nem tudatos, véletlenszerű válaszok megjelölésében is megjelenhet. Továbbá nem kell feltétlenül értenie valakinek a kérdést, illetve nem kell, hogy rendelkezzen kialakult attitűddel ahhoz, hogy egy attitűd-skálán megjelölje a véleményét, ezzel pedig fals adatokkal gazdagítson egy adatbázist. A témával foglalkozó irodalomnak is az egyik központi kérdése annak vizsgálata, hogyan kezeljük (vagy pontosabban kerüljük el) azokat a helyzeteket, amikor valaki valójában nem rendelkezik egy adott témára, kérdésre vonatkozóan attitűddel, azonban a kérdezés során végül mégis „lesz" neki. A probléma a jelenséggel elsősorban az, hogy kutatóként valójában akarva-akaratlanul a válaszadó részéről egy „mentális pénzfeldobás" folyamatának részesei vagyunk (Converse 1964). A másik álláspont szerint pedig egy olyan megkérdőjelezhető kognitív véleményalkotási folyamatról van szó, ahol nincsen ugyan elegendő információja a kérdezettnek az adott témában, viszont valamilyen, általa relevánsnak gondolt másik, áttételesen kapcsolódó téma ismereteiből, attitűdjeiből „fabrikál" magának véleményt (Schuman és Presser 1980). Ehhez áttételesen kapcsolódó válaszadói viselkedés lehet még a társadalmi elvárásokhoz igazodó attitűd-konformitás, azaz a többségi vagy érzelmi biztonságot nyújtó, elvártnak gondolt válaszkategóriákhoz való tudatos vagy tudattalan közelítés.

Mindezekben a válaszadói viselkedésekben az a közös, hogy az adatok struktúrájában statisztikailag csak nehezen kimutathatóak a szisztematikus torzulások, hiszen nincsen egyértelmű iránya a válaszoknak. Lehetnek azonban olyan esetek is, amikor a felkínált attitűdskálák használatában mutatkoznak különböző torzulások. Ilyen lehet például a túlzott egyetértés (*'yea-saying')* vagy éppen egyet nem értés, ami a skálák szélső értékeinek nem valós preferenciájában nyilvánul meg. Ezzel szemben viszont az is előfordulhat, hogy valaki túlságosan is középre húz (nincs véleménye vagy titkolja azt), vagy kerüli a skála szélső(bb) értékeit. Statisztikai értelemben ezeknek a problémáknak a következményei az átlag és a variancia torzulásában, illetve amennyiben több itemes attitűd-kérdésekről van szó, a változók értékeinek nem valós együttjárásában jelenhetnek meg. Az 1. táblázatban röviden összefoglaltuk ezeknek a szisztematikus torzulásoknak a statisztikai következményeit.

[5] Lásd erről bővebben: Pillók (2010)

A KUTATÁS MÓDSZERTANÁRÓL

„Demokrácia-blokk" az ESS kérdőívben

Az ESS kutatáshoz használt kérdőívek a kezdetektől fogva minden esetben az állandó kérdésblokkok (*core questionnaire*) mellett két változó modult is tartalmaznak. A 2012-es hatodik hullám egyik ilyen új kérdésblokkja a demokráciához kapcsolódó attitűdöket (*Understanding and evaluating democracy*) vizsgálta. Az összesen közel 50 kérdésből (változóból) álló kérdőívrészből a vizsgálatunkba 2x14 attitűdkérdést vontunk be. Ezek a demokráciával kapcsolatos általános elvárásokra, ideálokra (továbbiakban: elvont kontextus), illetve ugyanezen dimenziókban a magyarországi helyzet megítélésére vonatkoztak (a továbbiakban: konkrét kontextus).

A vizsgált kérdések az alábbiak voltak: (1.) „*A kártyalap használatával, kérem, mondja meg, hogy, mennyire tartja általában véve fontosnak a demokráciához, hogy…*", illetve (2.) „*Ugyanennek a kártyalapnak a használatával kérem, mondja meg, hogy mennyire tartja jellemzőnek a következő állításokat Magyarországra?*"[6]

A kérdésblokk elemzésünkbe bevont állításai (itemek) pedig a következők voltak:[7]

1. *Szabad és tisztességes országos választásokat tartsanak.*
2. *A szavazók megvitassák a politikát az ismerőseikkel, mielőtt eldöntik, hogyan szavaznak.*
3. *A különböző politikai pártok világos alternatívát nyújtsanak egymáshoz képest.*
4. *Az ellenzéki pártok szabadon bírálhassák a kormányt.*
5. *A média szabadon bírálhassa a kormányt.*
6. *A média megbízható információt nyújtson az állampolgárok számára azért, hogy megítéljék a kormányt.*
7. *Védjék a kisebbségek jogait.*
8. *Hogy a legfőbb politikai ügyekben az állampolgárok akarata érvényesüljön azáltal, hogy közvetlen népszavazáson szavazhatnak róluk.*
9. *A bíróságok mindenkit egyenlően kezeljenek.*
10. *A kormánypártokat megbüntessék a választásokon, amennyiben rosszul végezték a munkájukat.*
11. *A kormány minden állampolgárát védje meg a szegénységtől.*
12. *A kormány megindokolja a döntéseit a szavazóinak.*
13. *A kormány tegyen lépéseket annak érdekében, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket.*
14. *A politikusok vegyék figyelembe a többi európai ország kormányának véleményét, mielőtt döntést hoznak.*

[6] A kérdezés során először az 1. kérdéshez tartozó összes állítás került lekérdezésre, majd pedig ezután következett ugyanezen kérdések alapján a Magyarországra vonatkozó helyzetértékelés.

[7] Az itemeknek az eredeti ESS adatbázisban található változónevei a következők voltak: (1) fairelc, dspplvt, dfprtal, oppcrgv, medcrgv, meprinf, rghmgpr, votedir, cttresa, gptpelc, gvctzpv, gvexpdc, grdfinc, pltavie (az *általános elvárások 14 változója*), illetve (2) fairelcc, dspplvtc, dfprtalc, oppcrgvc, medcrgvc, meprinfc, rghmgprc, votedirc, cttresac, gptpelcc, gvctzpvc, gvexpdcc, grdfincc, pltaviec (a *konkrét magyarországi megvalósulás 14 változója*)

Az ESS magyarországi adatfelvételi munkálatai 2012. november és 2013. január között zajlottak, a minta nagysága 2014 fő volt. A fenti kérdések mindegyikére egy 0-10 közötti skálán kellett a megkérdezetteknek válaszolniuk, ahol természetesen lehetőség volt a válaszmegtagadásra, illetve a „*nem tudom*" válasz megjelölésére is. Az adatfelvétel CAPI módszerrel történt, azaz a kérdéseket a kérdezőbiztos szóban tette fel, a válaszokat pedig egy laptop segítségével rögzítette. Fontos, hogy a válaszadáshoz minden esetben rendelkezésre állt egy kártyalap, amelyen a 0 és 10 közötti értékek szerepeltek, illetve a két szélső értékhez rendelt konkrét válaszlehetőség.[8]

Fókuszcsoportos kutatás

Annak érdekében, hogy az egyes attitűd-állítások mögött meghúzódó kognitív struktúrákat, az esetleges értelmezési nehézségeket, kétértelműségeket, a magyar viszonyok közötti „átértelmeződést" azonosíthassuk, egy kiegészítő fókuszcsoportos vizsgálatot is elvégeztünk.[9] A beszélgetések során az ESS kérdőív demokráciával kapcsolatos állításait a csoportok résztvevői – miután a kérdőívnek ezt a részét saját maguk is önállóan kitöltötték – egyenként értelmezték és megvitatták.

A probléma definiálása a kutatás keretein belül

Az adatbázis elemzése során azzal a feltételezéssel éltünk, hogy azok, akik a demokráciára vonatkozó kérdésblokk egy-egy állításának értelmezése kapcsán valamilyen értelemben bizonytalanná váltak, azok:

a) nem válaszoltak az adott kérdésre, vagy a „nem tudom" választ adták,
b) válaszoltak ugyan, de a középső, semleges értéket jelölték meg,[10]
c) válaszoltak ugyan, de válaszuk eltérő összefüggést mutat a kérdésblokk többi kérdésével más válaszadókkal összevetve.

Természetesen ezeknek a lehetőségeknek mindegyike más okból is előfordulhatott, azonban, ha azt tapasztaljuk egy állítással kapcsolatban, hogy annak kapcsán mindhárom jelenség előfordult, az erősítheti a gyanút arra vonatkozóan, hogy az adott állítás értelmezése a válaszadóknak (legalább is egy részüknek) nehézséget okozhatott.

Emellett az is különleges lehetőséget jelentett számunkra, hogy az egyes állításokat eltérő értelmezési környezetben is vizsgálhattuk, azaz (1) fontosságukat a demokrácia szempontjából általá-

[8] Ezek az első 14 item esetében a szélső értékekhez rendelt jelentések az „*Általában véve egyáltalán nem fontos a demokráciához*" és az „*Általában véve rendkívül fontos a demokráciához*" voltak, míg a második 14 itemnél ezek az „*Egyáltalán nem jellemző*" és a „*Teljes mértékben jellemző*" kijelentésekre módosultak.

[9] A fókuszcsoportos beszélgetésekre Budapesten, illetve Ajkán 2014. július 11-én és 15-én került sor. Mindkét helyszínen egy magas és egy alacsony státuszú résztvevőkből álló csoportot szerveztünk. Nem és életkor alapján a csoportok összetétele heterogén volt. A csoportok összetételét előzetesen politikai attitűdök és pártpreferencia alapján nem vizsgáltuk.

[10] Természetesen a minden esetben érvényesülő, tankönyvekben leírt középre húzási tendencia mellett itemenként eltérő módon megjelenve

nosságban (elvont kontextus), illetve (2) konkrét magyarországi megvalósulásukat (konkrét kontextus). Ezzel az értelmezhetőség kérdésének további árnyalása vált lehetővé:

1. Amennyiben egy állítással kapcsolatban mindkét kontextusban – a fenti jelenségek megjelenése alapján – az értelmezési bizonytalanság jelei mutatkoznak, akkor az arra utalhat, hogy a megfogalmazás *per se* jelent nehézséget.
2. Amennyiben csupán az elvont kontextusban jelentkeznek az értelmezési nehézségek, de konkrét kontextusban nem, akkor a konkrét vonatkozások értelmezést segítő hatását feltételezhetjük, azaz a magyar helyzet megítélése tűnik kevésbé problémásnak az elvont dimenzióval szemben.
3. Fordított esetben viszont többnyire az állhat a háttérben, hogy az adott állítás hazai kontextusban nehezen értelmezhető, azaz valamilyen konkrét attitűd kialakítása ütközik nehézségbe.

A fenti három jelenségnek a mérésére három különböző statisztikai elemzési eszközt alkalmaztunk.

1. A nem válaszolást egyszerűen az adathiányok („NT/NV”) arányával mértük.
2. A semleges értéknek a válaszadói bizonytalanság miatti megjelenését úgy mértük, hogy annak elvárt gyakoriságával kapcsolatban két feltételezéssel éltünk:
    a. Az egyik megközelítés esetében abból indultunk, ki, hogy a skálán mért attitűd kérdések, amelyeket sok tényező befolyásol, közelítőleg normális eloszlást mutatnak, így az adott állítás esetén tapasztalt átlag és szórás, mint paraméterek mellett megadható, hogy mekkora lesz a semleges (középső) érték várható gyakorisága.
    b. A másik megközelítés esetében abból indultunk ki, hogy a válaszok eloszlása unimodális eloszlással jellemezhető, és így a leggyakoribb értéktől az értékek gyakorisága szigorúan monoton csökken az így meghatározott módusz értéktől mindkét irányban. Ebben az esetben a semleges érték várható gyakoriságát a két szomszédos érték átlagával közelítettük meg, amennyiben nem a semleges érték közelében volt az átlag.
3. Végül a harmadik jelenséget – az egyes állítások közötti összefüggésben keletkező zavart úgy próbáltuk megközelíteni, hogy felételeztük, az állítások sora mind a két kontextusban valamiféle egységes látens attitűdöt mér – ami talán a „demokrácia-attitűd”nevet kaphatná. Ebben az esetben megbízhatósági vizsgálatot (*reliability analysis*) végeztünk. Az itemsort egy indexnek tekintve azt feltételeztük, hogy az alacsonyabb item-index korrelációk az értelmezés zavarából (is) fakadhatnak.

Eredmények

Válaszhiányok az adatokban

A „nem tudom” válaszok és a válaszhiányok egyszerű megoszlásait az egyes itemek szerint vizsgálva látható, hogy míg a válaszmegtagadás arányai mindkét kérdéscsoport (tehát az elvont és a

konkrét kontextus) esetében viszonylag stabilak voltak, a magyar helyzetre vonatkozó konkrét kérdések esetében ez mindig 0,5-1 százalékponttal magasabb volt (1. ábra).

Ennél jóval nagyobb eltéréseket tapasztaltunk azonban a „nem tudom” válaszok terén, ahol az ideális demokráciakép itemeinél 1,6% és 5,8%, míg ugyanezen kérdések magyarországi vonatkozásaiban 3,3% és 11,4 % közötti értékeket mutatnak az adatok. Tehát minden demokráciával kapcsolatos állítás esetében többen voltak azok, akiknek a konkrét hazai helyzettel kapcsolatban nem volt értékelhető véleményük. Az, hogy valaki a két különböző típusú adathiány közül melyiket miért választotta, utólag nehezen értelmezhető és összességében talán nincs is túl nagy jelentősége. Ideális esetben a válaszmegtagadás egy karakteres elutasítást kéne, hogy jelentsen, míg a nem tudom válasz kevésbé markáns, inkább a döntésképtelenséggel kapcsolatba hozható adathiányra utalhat. Ez azonban korántsem biztos, hogy így van, hiszen ezen elutasítások belső aránya jelentősen múlhat az adott adatfelvételi cég vagy akár egyes kérdezőbiztosok kialakult kérdezői szokásain, kultúráján.

1. ábra. A „nem tudom” válaszok, illetve a válaszmegtagadás összesített arányai a demokráciával kapcsolatos elvont, illetve konkrét dimenziókban.
Az ábra közepén található item-számok megegyeznek az itemek korábban már bemutatott (az ESS kérdőívben, illetve adatbázisban is megtalálható) sorrenddel.

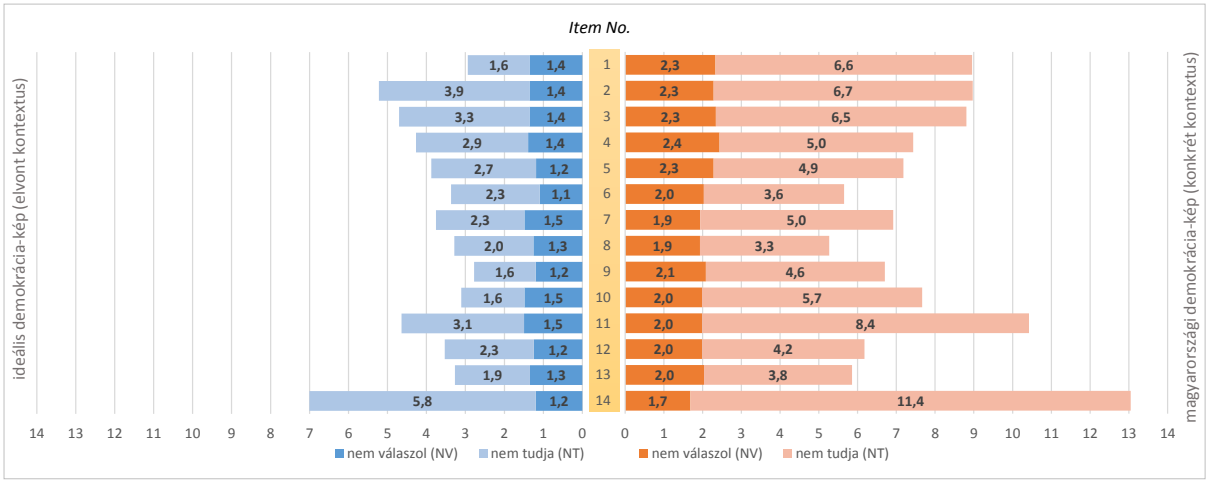

Amennyiben a két adathiányra vonatkozó kategóriát összevonva kezeljük, úgy az állapítható meg, hogy a 2x14 kérdésre a válaszadóknak összesen 73,2%-a adott értékelhető választ (tehát valamilyen 0-tól 10-ig terjedő skálaértéket). Fordítva megközelítve a kérdést: a teljes minta 26,8%-a esetében fordult elő, hogy a kérdezett valamelyik kérdésre nem válaszolt érdemben (tehát „NT” vagy „NV” választ adott).

Az eltúlzott „semlegesség” nyomában

Az 2. táblázatban összegeztük a válaszukat valamilyen okból megtagadók és a semleges kategória többleteként megjelenő válaszok összesített arányát – a válaszok két elméleti, feltételezett eloszlását (normális, illetve unimodális) alapul véve.

2. táblázat

*A bizonytalanságot jelző mérőszámok elvont és konkrét kontextus esetén, illetve azok különbsége (a válaszok normális eloszlását, illetve csupán unimodális eloszlását feltételezve) (ESS, 2012, magyar adatok)**

Demokráciával kapcsolatos item	Demokrácia általában		Magyarországon		Eltérés	
	normál eloszlás	unimodális	normál eloszlás	unimodális	normál eloszlás	unimodális
Szabad és tisztességes országos választásokat tartsanak.	4,21%	3,50%	9,44%	13,98%	5,23%	10,48%
A szavazók megvitassák a politikát az ismerőseikkel, mielőtt eldöntik, hogyan szavaznak.	5,36%	8,09%	11,52%	16,31%	6,16%	8,22%
A különböző politikai pártok világos alternatívát nyújtsanak egymáshoz képest.	7,08%	6,56%	12,37%	16,83%	5,29%	10,27%
Az ellenzéki pártok szabadon bírálhassák a kormányt.	5,77%	5,95%	8,09%	12,32%	2,32%	6,37%
A média szabadon bírálhassa a kormányt.	6,19%	7,49%	6,78%	10,75%	0,58%	3,26%
A média megbízható információt nyújtson az állampolgárok számára azért, hogy megítéljék a kormányt.	5,03%	4,57%	10,00%	13,57%	4,98%	9,00%
Védjék a kisebbségek jogait.	4,66%	6,80%	5,33%	9,28%	0,66%	2,48%
Hogy a legfőbb politikai ügyekben az állampolgárok akarata érvényesüljön azáltal, hogy közvetlen népszavazáson szavazhatnak róluk.	5,59%	5,23%	9,37%	13,78%	3,79%	8,55%
A bíróságok mindenkit egyenlően kezeljenek.	5,15%	3,79%	12,94%	17,43%	7,79%	13,65%
A kormánypártokat megbüntessék a választásokon, amennyiben rosszul végezték a munkájukat.	5,93%	6,18%	10,12%	14,80%	4,18%	8,62%
A kormány minden állampolgárát védje meg a szegénységtől.	3,67%	3,72%	4,37%	8,46%	0,70%	4,74%
A kormány megindokolja a döntéseit a szavazóinak.	4,75%	4,67%	6,32%	10,78%	1,57%	6,11%
A kormány tegyen lépéseket annak érdekében, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket.	3,99%	3,34%	6,59%	10,80%	2,60%	7,45%
A politikusok vegyék figyelembe a többi európai ország kormányának véleményét, mielőtt döntést hoznak.	10,09%	13,63%	16,85%	21,00%	6,76%	7,37%

** Az egyes cellák árnyalatai oszloponként a minimum és maximum értékekhez igazítottak*

A táblázatban látható eredmények alapján az a legszembeötlőbb, hogy a konkrét kontextus (azaz a *„Mennyire tartja jellemzőnek Magyarországra?"* típusú kérdések) nagyobb bizonytalanságot okozott, mint az elvont kontextus (amely a *„Mennyire tartja általában véve fontosnak a demokráciához"* kérdéseket tartalmazta). Minden vizsgált item esetében megfigyelhető volt ez a tendencia, néhány kérdés esetében pedig kifejezetten nagy különbségeket tudtunk kimutatni. Ez az eredmény összhangban van a válaszhiányok esetében tapasztalt tendenciákkal.

Ennek a jelenségnek a konkrét okait természetesen aligha tudjuk kétséget kizárólag megállapítani, inkább csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg. (Ezek igazságával kapcsolatban további részletes statisztikai elemzések lennének szükségesek, és a bizonyítás még ekkor sem feltétlenül vezetne eredményre). Azt viszont e tanulmány keretein belül is feltételezhetjük, hogy ez valamilyen sajátos attitűd, például a hazai viszonyokkal kapcsolatos vélemény-eltitkolás következménye lehet, illetve az is megkockáztatható, hogy az itemek között található néhány olyan, amellyel kapcsolatban – mivel nem igazán része az általános közbeszédnek – sokaknak nincsen kialakult álláspontja.

Összefüggés az egyes itemekre adott válaszok között

A feltételezett rejtőzködés, vagy „attitűdnélküliség" után nézzük most meg, hogy milyen komplex kapcsolatrendszer mutatható ki az egyes demokrácia-itemek között. Itt azzal a feltevéssel éltünk, hogy mivel ezek a kérdések erős elméleti beágyazottsággal rendelkeznek, és többkörös szakmai-minőségi kontrollon mentek keresztül, úgy is tekinthetünk rájuk, mint amelyek egy összevont indexként értelmezve kifejezhetik a demokráciával kapcsolatos általános elvárások szintjét, illetve egy adott ország demokratikus berendezkedésének szubjektív állampolgári megítélését. Ha nincsenek értelmezési problémák, akkor azt feltételezhetjük, hogy létezik egy koherens „ideális demokrácia" kép, illetve nincsenek szélsőséges kilengések ezek megvalósulásának megítélésében sem. Ha viszont vannak olyan állítások, amelyek nem illeszkednek az index által kijelölt összképhez, akkor ott megint csak felvetődhetnek értelmezési problémák. Ennek a gondolatmenetnek a számszerűsített eredményeit a 3. táblázat tartalmazza, ahol az értelmezési bizonytalanságot az egyes állításokkal kapcsolatos vélemények közötti összefüggések struktúrájában bekövetkező változásokkal közelítettük. A táblázatban az egyes dimenziók (elvont vs. konkrét) itemeiből létrehozott egyszerű indexnek az egyes itemekkel való korrelációját számoltuk ki oly módon, hogy abban értelemszerűen magának az adott itemnek az értékei nem szerepelnek.

3. táblázat.
Megbízhatósági vizsgálat (korrigált item-index korreláció; index az adott item nélkül)

Demokrácia item	Demokrácia általában	Magyarországon
Szabad és tisztességes országos választásokat tartsanak.	,749	,607
A szavazók megvitassák a politikát az ismerőseikkel, mielőtt eldöntik, hogyan szavaznak.	,513	,456
A különböző politikai pártok világos alternatívát nyújtsanak egymáshoz képest.	,766	,640
Az ellenzéki pártok szabadon bírálhassák a kormányt.	,724	,568
A média szabadon bírálhassa a kormányt.	,676	,671
A média megbízható információt nyújtson az állampolgárok számára azért, hogy megítéljék a kormányt.	,778	,629
Védjék a kisebbségek jogait.	,607	,506
Hogy a legfőbb politikai ügyekben az állampolgárok akarata érvényesüljön azáltal, hogy közvetlen népszavazáson szavazhatnak róluk.	,751	,729
A bíróságok mindenkit egyenlően kezeljenek.	,718	,590
A kormánypártokat megbüntessék a választásokon, amennyiben rosszul végezték a munkájukat.	,651	,604
A kormány minden állampolgárát védje meg a szegénységtől.	,637	,706
A kormány megindokolja a döntéseit a szavazóinak.	,714	,765
A kormány tegyen lépéseket annak érdekében, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket.	,645	,718
A politikusok vegyék figyelembe a többi európai ország kormányának véleményét, mielőtt döntést hoznak.	,262	,548

Az eredmények itt azt mutatják, hogy a demokrácia általános elveinek fontosságával kapcsolatban *„A szavazók megvitassák a politikát az ismerőseikkel, mielőtt eldöntik, hogyan szavaznak*" állítás és a *„A politikusok vegyék figyelembe a többi európai ország kormányának véleményét, mielőtt döntést hoznak*" állítások értelmezése nem illeszkedik az összes többiéhez. Emellett ez a két kérdés az is, ahol a legmagasabb volt a válaszhiányok aránya (nem tudom/nem válaszolok): míg a többi item esetében ez az arány 3-4,5 % között ingadozott, e két kérdésnél 5,3% és 7,4% volt. Ugyanez a magyarországi viszonyokra vonatkoztatva tovább bővült még a *„Védjék a kisebbségek jogait*", *„Az ellenzéki pártok szabadon bírálhassák a kormányt*", illetve a *„Bíróságok mindenkit egyenlően kezeljenek"* állításokkal.

Az eredmények értelmezése a fókuszcsoportos kutatás tanulságai alapján

Az előzőekben bemutatott statisztikai elemzések eredményeit a fókuszcsoportos beszélgetéseken elhangzottakkal kiegészítve az alábbi négy jellegzetes item-típus válik láthatóvá:

1. Érthető, egyértelmű elemek

Az első csoportba a minden kontextusban alacsony bizonytalanságot eredményező „érthető itemek" kerültek. A statisztikai és a kvalitatív vizsgálat alapján ebbe a kategóriába sorolható a „*A kormány megindokolja a döntéseit a szavazóinak*" állítás, mely mindhárom mutató tekintetében elég könnyen értelmezhetőnek tűnt. A fókuszcsoportos beszélgetésekből azonban kiderül, hogy ugyan ezt mindenki egyformán nagyon fontosnak tartja a demokrácia szempontjából általánosságban, abban viszont nem volt összhang, hogy ez mennyire valósul meg ma Magyarországon. Többek szerint semennyire, mások szerint a kormány megindokolja ugyan a döntéseit, de az nem mindig érthető és emészthető az átlagemberek számára. A leggyakoribb vélemény az volt, hogy a kormány igyekszik döntéseit úgy indokolni, hogy annak csak a jó oldalát magyarázza a választóknak – vagyis ha indokol is, az nem feltétlenül hiteles. Tehát a kérdés megértése nem jelentett problémát, annak azonban nem feltétlenül azonos az értelmezése, hogy mi számít „megfelelő" indoklásnak: a politikai kommunikáció vagy a választópolgárok számára is érthető és hiteles magyarázat.

A statisztikai elemzés szintén ebbe a kategóriába sorolta a „*Kormány tegyen lépéseket annak érdekében, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket*" kijelentést is. A fókuszcsoportos beszélgetésekben ez az item már több vitát hozott felszínre. Az elv megvalósulását mindenki fontosnak gondolta, de nézeteltéréseket okozott, hogy milyen mértékben kell a kormánynak egy demokráciában a jövedelmi különbségeket csökkentenie. A magasabb státuszú csoportokban a diskurzus a körül zajlott, hogy a jövedelmi különbségek szükségszerűek és kívánatosak mindaddig, amíg azokban a teljesítmény eltérései tükröződnek. A kérdés tehát az, hogy milyen alapon és mekkora mértékben „nyúljon" bele az állam a jövedelmi különbségek kiegyenlítésébe. Abban teljes volt az egyetértés településtől és státusztól függetlenül, hogy a magyar valóság ennek az elvárásnak nem felel meg. E kérdés kapcsán kialakult diskurzusok közül több is felvetette a politikusok gazdagságát, és a beszélgetés résztvevői szerint a politikusok a teljesítményüket jócskán meghaladóan sokat keresnek.

2. Érthető, de eltérő értelmezést tartalmazó elemek

E csoportba azt a három kérdést soroltuk, amelyek a kvantitatív elemzés alapján alacsony bizonytalanságot mutattak mind a konkrét, mind az elvont kontextusban, de amelyek kapcsán a statisztikai elemzésnek némileg ellentmondanak a fókuszcsoportos vizsgálat eredményei. Erre a típusra lehet példa a „*Védjék a kisebbségek jogait*", „*A kormány minden állampolgárát védje meg a szegénységtől*„, illetve „*A média szabadon bírálhassa a kormányt*" állítások.

A kisebbségek jogainak védelme, illetve annak a demokrácia szempontjából való fontossága vehemens vitát váltott ki több csoportban is. Abban többnyire egyetértés volt (bár nem teljes), hogy ez fontos tényezője a demokráciának, de a kisebbség meghatározásában jelentős eltérések mutatkoztak. Volt, aki e fogalom hallatán nemzeti származásra asszociált (albán, román, orosz); volt, aki a

magyarországi nemzetiségekre; volt, aki etnikai csoportokra (roma); volt, aki vallási csoportokra (zsidó); volt, aki hátrányos helyzetre, fogyatékosságra, és volt, aki társadalmi státusz alapján definiálta a kisebbséget (*„akik ott lent vannak, akik szegények"*). De olyan csoport is akadt, ahol a résztvevők az egyszerű számszerűségben határozták meg a kisebbség fogalmát („*akik kevesebben vannak*", „*bármi, … a kisebbség az a kisebb népszámban élő mások*"). Talán ennél a kérdésnél volt a leginkább egyértelmű az azzal való szembesülés, hogy milyen eltérő interpretációi lehetnek egy látszólag nem különösebben bonyolult (és egyértelműen fordítható) kérdésnek.

Ugyanezzel az állítással kapcsolatban egy másik értelmezési probléma magának a kisebbségi jognak a meghatározásával kapcsolatban merült fel. Melyek a kisebbségi jogok? És miért kell, hogy a kisebbségeknek más jogaik legyenek? A beszélgetésekből kiderült, hogy e kérdések értelmezése szintén igen széles skálán mozog, nem függetlenül a válaszadók demográfiai jellemzőitől és politikai beállítódásától.

A „*Kormány minden állampolgárát védje meg a szegénységtől*" hasonló, bár kisebb mértékű értelmezési zavart rejtett. A statisztikai elemzés alapján ez az item nem tűnt különösebben problémásnak, ugyanakkor a *„minden"* kitétel már értelmezési problémákat generált. A beszélgetések során több olyan társadalmi csoportot vagy szegénységi faktort hoztak fel példaként a résztvevők, amelyekkel már nem szívesen vállaltak szolidaritást: például azokkal, akik nem akarnak dolgozni, az alkoholistákkal, a szerencsejáték-szenvedély miatt elszegényedettekkel. A másik dilemma, amiről több csoportban is szó esett, hogy ez vajon a demokráciának mennyiben feltétele. Többen amellett érveltek, hogy ez inkább a szocializmusban volt az állam dolga, a mai demokrácia viszont nem erről szól.

3. Nehezen, vagy egyáltalán nem értelmezhető itemek

A másik végletet a minden kontextusban magas bizonytalanságot eredményező „potenciálisan értelmezhetetlen" itemek csoportja jelentette, mindhárom statisztikai elemzési eszközünk és a fókuszcsoportos vizsgálat alapján is. E típus megtestesítője többek között: „*A politikusok vegyék figyelembe a többi európai ország kormányának véleményét, mielőtt döntést hoznak*." vagy „*A kormánypártokat megbüntessék a választásokon, amennyiben rosszul végezték a munkájukat*" illetve „*A szavazók megvitassák a politikát az ismerőseikkel, mielőtt eldöntik, hogyan szavaznak*" állítások. A fókuszcsoportos beszélgetések rávilágítottak e kérdések értelmezési nehézségeinek okaira. Az a gondolat, hogy a demokrácia szempontjából fontos, hogy a politikusok figyelembe vegyék az európai kormányok véleményét, mielőtt döntést hoznak, érezhetően komoly zavart okozott. Miért kéne, és kinek a véleményét kikérni? Ez a kérdés akkor az Európai Unióra vonatkozik-e? Mi köze ennek a demokráciához? A résztvevők közül néhányan elmondták, hogy megkérdezni mások véleményét sosem árt, de ez nem feltétlenül kell, hogy befolyásolja a kormány döntéseit. Egy másik csoport azt vetette fel, hogy attól függ, milyen kérdésről; mert amennyiben a döntés olyan ügyről szól, amely más ország-

gok, vagy az Európai Unió államaira is hatással van, akkor figyelembe kell venni, de a kizárólag Magyarországra ható döntések esetében nem. Felmerült az „*uniós értékek*" fogalma is: egyes résztvevők szerint addig, amíg nem megy szembe a döntés az unió alapértékeivel, addig nem kell beleszólást biztosítani más kormányoknak.

„*A kormánypártokat megbüntessék a választásokon, amennyiben rosszul végezték a munkájukat*" tétellel kapcsolatos értelmezési zavar is megfigyelhető volt a beszélgetések során. Ebben az esetben a *„büntetés"* kifejezés eltérő tartalma volt a bizonytalanság forrása. Itt a csoport státusza is vízválasztónak bizonyult. A magasabb státuszú csoportokban egyértelműen a választásokon leadott szavazatokra, illetve a kormány megbuktatásának lehetőségére (azaz egyfajta „politikai büntetésre") asszociáltak a résztvevők, míg az alacsonyabb státuszú csoportokban vita alakult ki arról, hogy mi is számít büntetésnek. Elsősorban a büntetőjogi felelősségre-vonás, illetve azon túl erkölcsi büntetés, anyagi vagy akár a fizikai felelősségre-vonás, sőt életfogytiglani vagy halálbüntetés lehetősége is felmerült a válaszolókban. A diskurzusból tehát az derült ki, hogy a *„büntetés"* fogalmát a különböző társadalmi státuszú csoportok meglehetősen eltérően értelmezték, és ez jelentős inkonzisztenciát okozhatott a válaszokban.[11] Sajnos azt már sohasem fogjuk megtudni, hogy vajon a kérdőíves kutatás során megkérdezettek milyen típusú büntetésre gondoltak a válaszadás során.

„*A szavazók megvitassák a politikát az ismerőseikkel, mielőtt eldöntik, hogyan szavaznak.*" állítással kapcsolatban két – különböző jellegű – problémára világított rá a kvalitatív vizsgálatunk. Felmerült többek között, hogy ennek vajon mi köze a demokráciához: „*Ez egy totál értelmetlen kérdés*."; „*Én úgy érzem, hogy ez a mondattöredék nem függ össze a demokrácia szóval. Attól függetlenül is megvitatom, vagy nem vitatom meg a családommal, hogy demokrácia, diktatúra, vagy császárság, királyság van.*"; „*A vélemény az az, mint egy emberi fenék. Mindenkinek van, de nem feltétlen kíváncsi a másikéra.*" Ezen válaszok alapján úgy tűnik, hogy a nyílt, politikai diskurzust sokan nem tekintik a demokrácia feltételének. A másik probléma inkább a konkrét magyar viszonyokkal kapcsolatos. Sokan attól tartanak, illetve olyan tapasztalataikról számoltak be, amikor a politikai témák megvitatása komoly családi és baráti konfliktusokat eredményezett. „*Hát, hallottam már olyan családokat, hogy szétugrottak ilyen hülyeség miatt*". Mindemellett sokan elmondták, hogy fontos (lenne) megbeszélni egymással e témákat, mert a mások eltérő információi, nézőpontjai közelebb vihetnek egy téma megértéséhez. Csakhogy az ebből támadó személyes, baráti és családi konfliktusok kockázatának fényében sokak szerint egyszerűen nem éri meg.

[11] Arról nem is beszélve, hogy nemzetközi kontextusban az eredeti angol (*punish*) szó fordításának jelentéstartalma, kulturális kontextusa szintén igen komoly értelmezési, összehasonlítási problémákat okozhat.

4. Vegyes típusok

Végezetül a vegyes típusokba sorolt állítások talán legpontosabb körülírása az lehetne, hogy „magyarországi megvalósulásuk nehezen értelmezhető". Erre példa a *„Szabad és tisztességes országos választásokat tartsanak*"; *„A különböző politikai pártok világos alternatívát nyújtsanak egymáshoz képest.*"; *„A bíróságok mindenkit egyenlően kezeljenek*"; vagy a *„Média szabadon bírálhassa a kormányt"* állítások. Ezek esetében figyelhető meg a legnagyobb eltérés a két kérdés között: ideálisan mennyire fontos, illetve, hogy mennyire valósul meg Magyarországon. Ezekben az esetekben a bizonytalanság mögött feltételezhető a vélemények valamilyen mértékű eltitkolása. Mindhárom kérdés kapcsán teljes egyetértés volt abban, hogy ezek egyaránt alapvetőek a demokrácia szempontjából. Az első („Szabad és tisztességes országos választásokat tartsanak") állítás kapcsán a fókuszcsoportos beszélgetés két értelmezési problémára irányította a figyelmet: egyrészt ebben a kérdésben valójában két kérdés rejtőzik: a szabad választások és a voksolás tisztességessége. Ez utóbbival kapcsolatban fogalmaztak meg a résztvevők értelmezési bizonytalanságokat. Több esetben is felmerült a jelenlegi választási szabályozás tisztességes volta: az új választási törvény választói körzeteket átrendező rendelkezései, a buszoztatással kapcsolatos szabályok vagy éppenséggel a választókat befolyásolni szándékozó politikai ígéretek és ajándékok jelenléte. A kérdés – különösen annak hazai megvalósulására vonatkozó része – sokaknak nehezen értelmezhető, mert a törvény szerint ugyan szabadok a választások, de a tisztességes szavazás feltételei nem adottak. Ez a „*two in one*" megfogalmazás okozta tehát az értelmezési nehézséget valamint az értelmezés „ideális" állapot és a „konkrét" magyarországi megvalósulás" közötti eltéréseit.

A „*Különböző politikai pártok alternatívát nyújtsanak*" állítás hazai megvalósulásával kapcsolatban a statisztikai elemzés ellenére a fókuszcsoportok nem mutattak rá értelmezési nehézségre. Egyhangúan egyetértettek abban mind a négy fókuszcsoportban, hogy ez egy nagyon fontos tényező a demokrácia szempontjából, viszont azt is gondolták, hogy Magyarországon ez nem valósul meg. A politikai pártok nem nyújtanak alternatív víziókat, *„a sokszínűség legfeljebb abban merül ki, hogy egymást szidják*".

A bíróság előtti egyenlőséggel kapcsolatban is hasonló megfigyelést tehetünk. A statisztikai elemzéssel ellentétes módon a csoportos beszélgetések arról árulkodnak, hogy nincs értelmezési probléma e kérdés kapcsán. Annál nagyobb az elv fontossága és a magyarországi megvalósulás között érzékelt szakadék. Teljes és egyhangú egyetértés uralkodott abban, hogy ez egy alapvető feltétele a demokráciának, ugyanakkor folyamatosan sorolták azokat az ügyeket, ahol a jog előtti egyenlőség elve csorbul: a cigányok, a hétköznapi emberek, a politikusok, a „celebek" eltérő bírósági kezelésére nagyon sok konkrét példát említettek: az utóbbiak nagy súlyú bűnökért sem kapnak büntetés, míg az előbbiek kisebb súlyú szabálysértések miatt is börtönbe kerülhetnek.

Nem kevésbé volt ellentmondásos a „*Média szabadon bírálhassa a kormányt*” állítás megítélése sem. Abban nagyfokú egyetértés mutatkozott, hogy ez egy ideális demokrácia szempontjából alapvető tényező. Ugyanakkor a magyarországi helyzetről merőben eltértek a fókuszcsoportok résztvevőinek véleményei. Volt olyan csoport (Budapest), ahol egyhangúan az volt a vélemény, hogy Magyarországon nincs sajtószabadság; de volt olyan csoport, ahol komoly vita bontakozott ki: egyesek amellett érveltek, hogy „*márpedig mindenki szabadon elmondhatja a* véleményét”, és számos olyan sajtóorgánum van, amely „*annak ellenére működik, él és virul, hogy folyamatosan ostorozza a kormányt*”. Mások viszont pont azzal kapcsolatos példákat említettek, amikor a média politikai nyomás alá kerül. E kérdés értelmezési bizonytalansága kapcsán tehát három szempont merült fel: (1) a közszolgálati és a piaci média közötti különbségtétel szükségessége; (2) annak a kérdése, hogy a média objektív tájékoztatásra kell-e szorítkozzon, vagy megengedhető részéről a bírálat, a véleményalkotás; (3) végül pedig különbséget tapasztaltunk a tekintetben, hogy a kérdés a média szabad véleménynyilvánításának formális, jogi feltételeinek meglétére, avagy a média szabadságának gyakorlati megvalósulására vonatkozik-e. Vagyis van-e szabad média akkor, ha a formális és jogi feltételrendszer adott ugyan, de a hatalmi nyomásgyakorlás különböző technikái ellehetetlenítik azt, és öncenzúrára kényszerítik a média szereplőit. Ezen mögöttes tartalmakat és magyarázatokat, illetve azok eltéréseit érdemes szem előtt tartani, amikor a látszólag egyszerű, négyszavas állításra adott válaszokat elemezzük.

Következtetések

Az ESS és a hozzá hasonló nagy nemzetközi összehasonlító kutatások fontos sajátossága, hogy a kutatások adatbázisai, illetve annak teljes dokumentációja bárki számára elérhető. Csak az ESS-nél maradva: az ebből származó számok és összetettebb eredmények nyilvánvaló módon (hiszen ez is a kutatási projekt alapvető célja) évek óta kiszolgálják mind a különböző szakpolitikák (pl. alapvető indikátorok formájában), mind tudományos kutatások másodelemzései, mind pedig az üzleti és civil világ, illetve a média adatéhségét. Az adatbázisok közzététele után az adatoknak a tanulmányunkban bemutatott szempontok szerinti érvényességét és megbízhatóságát az adatok felhasználói már csak a legritkább esetben kérdőjelezik meg. Többnyire egyszerűen elfogadjuk az eredményeket, hiszen valóban az a helyzet, hogy a nemzetközi társadalomtudományos összehasonlító kutatásokon belül az ESS egyike a legprofesszionálisabban előkészített és „minőségbiztosított” projekteknek.

A téma jelentőségéhez mérten kétségtelenül rövid, és csak Magyarországra leszűkített, továbbá potenciálisan még sokféle irányban bővíthető és kiegészíthető elemzésünk is megmutatta ugyanakkor, hogy minden erőfeszítés ellenére továbbra is számos kisebb-nagyobb értelmezési probléma létezik, még az ESS adatai kapcsán is. Ezek pedig mind a hazai, mind pedig a nemzetközi összehasonlításban okozhatnak nehézségeket az eredmények interpretálásában.

Általános konklúzióként megfogalmazatjuk, hogy szinte nem volt olyan demokrácia-item, amely minden általunk e tanulmány keretein belül alkalmazott „puha” és „kemény” próbát kiállt volna. Más szavakkal: nem volt olyan item, ami mind az elvont, mind pedig a konkrét hazai viszonyokra vonatkozóan egyértelmű és könnyen értelmezető lett volna.

Néhány esetben különösen szembeötlő volt, hogy mennyire eltérő módon interpretálták az adott kérdést a válaszadók. Ilyenek voltak például a kisebbségekre (7), a médiára (6) és a politikusok megbüntetésére (10) vonatkozó állítások. Itt még tovább erodálhatja az adatok megbízhatóságába vetett hitünket az is, hogy többek között ezek voltak azok a kérdések, ahol a válaszhiányok aránya átlagos vagy átlag alatti volt. Tehát a kérdezettek „szívesen” válaszolták meg ezeket a kérdéseket.

Számos kérdés esetén volt ugyanakkor mind a kvantitatív, mind pedig a kvalitatív elemzés során megfigyelhető az a probléma, melynek során az elvont kontextussal összehasonlítva a magyarországi helyzet megítélése jelentett problémát. Ezt jelezték a nagyobb mértékű adathiányok, az adatok belső struktúrájának inkonzisztenciái, illetve a fókuszcsoportok kevésbé egzakt, de kellőképpen informatív tanulságai.

Az elvégzett elemzés egyik fontos tanulsága, hogy az elméleti koncepcióalkotástól a konkrét módszertani megvalósításig terjedő gondos nemzetközi és hazai előkészítő munka ellenére is lehetnek problémák egy kérdőívvel. Az általunk vizsgált kérdésblokkban több olyan elem (fogalom, jelenség) található, amelyek mögött ugyan jól felépített, a nemzetközi tudományos életben széles körben elfogadott elméleti koncepciók állnak, ezek azonban a hazai környezetben mégsem „jöttek át”. Megkockáztathatjuk, hogy vannak olyan témák a demokrácia alapvető részelemeihez és ezek megítéléséhez kapcsolódóan, ahol az adott közösség társadalmi és politikai kultúrája nagyban meghatározza azt, hogy ki milyen konkrét tartalmat társít bizonyos – elsőre egyértelműnek és univerzálisnak gondolt – fogalmakhoz. Különösen igaz lehet ez egy olyan téma, mint a demokrácia megítélésének esetében, ahol Európán belül is nagyon eltérő hagyományokkal és értékekkel rendelkező országok találhatóak. Így korántsem állíthatjuk teljes bizonyossággal azt, hogy azonos kérdésre adott válaszok az Egyesült Királyságban, Svédországban, Portugáliában, Görögországban vagy éppen Magyarországon ugyanarra a jelenségre vonatoznak, azaz lehetnek kétségeink, hogy van-e lehetőségünk arra, hogy ezeket különösebb aggodalom nélkül közvetlenül összehasonlítsuk.

A tanulmányunkban felvetett kérdés a szubjektív értelmezések lehetőségeit, illetve az ebből következő bizonytalanságokat vizsgálta – elsősorban az adatok minősége szempontjából. Az eredményeink azt mutatják, hogy a megbízhatóság, érvényesség és nemzetközi összehasonlíthatóság tekintetében még az olyan komoly európai apparátussal rendelkező kutatások, mint az ESS esetében is ajánlatos az óvatosság és a megfontoltság az adatok elemzésében és interpretálásában.

IRODALOM

Converse, P. E. (1964) The nature of belief systems in mass politics. In D. E. Apter (szerk.) *Ideology and discontent* (Vol. 5, 206–261). New York: Free Press.

Groves, R. M. (1989) *Survey errors and survey costs*, John Wiley and Sons, New York.

Groves, R. M. – Dilman, D. A. – Eltinge, J. L. – Little, R. J. A. (2002) *Survey Nonresponse*. Wiley Series in Probability and Statistics, John Wiley and Sons.

McGorry, S. (2000) Measurement in a cross-cultural environment: survey translation issues, *Qualitative Market Research* 3.2 (2000): 74–81.

Oskamp, S. – Schultz, P. W. (2005) *Attitudes and opinions*. Lawrence Erlbaum Associates, London.

Pillók, P. (2010) *Az elhanyagolt tényező, avagy nem mintavételi hibák a kérdőíves adatfelvételekben.* Doktori disszertáció (témavezető: Székelyi Mária). Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola.

Saris, W. E. – P. M. Sniderman (ed.) (2004) *Studies in Public Opinion: Attitudes, Nonattitudes, Measurement Error, and Change*, Princeton University Press.

Saris, W.E. – I. Gallhofer (2007) Can questions travel successfully? In Jowell, R. – Roberts, C. – Fitzgerald R. – Eva G. (szerk.) *Measuring Attitudes Cross-Nationally* Sage – Centre for Comparative Social Survey at City University, London.

Schuman, H. – Presser, S. (1980) Public opinion and public ignorance: The fine line between attitudes and nonattitudes *The American Journal of Sociology*, 85(5), 1214–1225.

Schwartz N. – Sudman, S. (1992) *Context Effects in Social and Psychological Research*, Springer Verlag.

JUHÁSZ ATTILA – KREKÓ PÉTER – MOLNÁR CSABA[1]

A SZÉLSŐJOBBOLDAL IRÁNTI TÁRSADALMI KERESLET VÁLTOZÁSA MAGYARORSZÁGON

ABSZTRAKT

A Political Capital 2010-ben dolgozta ki a Jobboldali Extremizmus Indexet (DEREX, *Demand for Right-wing Extremism*) adatait. Az index egy százalékos mérőszám: azon válaszadók arányát mutatja meg, akik egy adott társadalomban pszichológiailag (attitűdjeik és értékeik mintázatát tekintve) fogékonyak lehetnek a tekintélyelvű, ultranacionalista, rendszerellenes ideológiákra és az ezekből levezethető politikai cselekvésekre. Az index segítségével tehát összehasonlíthatók az egyes európai országok abból a szempontból, hogy mekkora az attitűd-szélsőségesek aránya. A *European Social Survey* adatbázisán alapuló DEREX mutató több országban is előre jelezte, hogy növekszik a szélsőjobboldal ideológiája iránt nyitott választók aránya. Ugyanakkor az index alapján az is jól elkülöníthetővé vált, hogy Európa különböző régióiban eltérő a szélsőjobb iránti kereslet mintázata, amiből következően az ebből származó társadalmi és politikai kockázat is különböző mértékű. Tanulmányunkban bemutatjuk, miként alakult az attitűd-szélsőségesek aránya az ESS adatfelvételeinek teljes skáláján. Milyen hasonlóságok és különbségek azonosíthatók az európai országok társadalmai között. Rávilágítunk a keresleti és a kínálati oldal közötti összefüggésekre. Elemzésünkben kiemelt figyelmet fordítunk a hazai eredményekre.

Kulcsszavak: szélsőjobboldal, DEREX, társadalmi kereslet

ABSZTRAKT

Political Capital Institute developed its Demand for Right Wing Extremism Index (DEREX) in 2010. The index – expressed as a percentage – indicates the ratio of respondents who are psychologically receptive (based on their attitudes and values) to authoritarian, ultranationalist, antiestablishment ideologies, and to political behavior that can be derived from these attitudes. Using this index, a comparison can be made between various European countries as to their share of attitude-extremism. Based on the European Social Survey, DEREX successfully predicted the increase

[1] Juhász Attila vezető elemző, Krekó Péter igazgató, Molnár Csaba módszertani szakértő, Political Capital Policy Research & Consulting Institute.

in the number of extreme-right leaning voters in several European countries. At the same time, the index also pointed to regional variations in patterns of support for the extreme-right, from which varying levels of social and political risks derive. Our study describes how the ratio of attitude-extremists varied across the full range of data gathered by ESS, and the sort of similarities and differences that can be identified between European societies. We also point to the connection between supply and demand, and dedicate special attention to the Hungarian results.

Keywords: far-right, DEREX, demand side

Bevezetés: a DEREX elméleti és módszertani kerete

A szélsőjobboldali eszmék iránti keresletet mérő index (*Demand for Right-Wing Extremism Index*, DEREX) egy százalékos mérőszám: azon válaszadók arányát mutatja meg, akik egy adott társadalomban pszichológiailag (attitűdjeik és értékeik mintázatát tekintve) fogékonyak lehetnek a tekintélyelvű, ultranacionalista, rendszerellenes ideológiákra és az ezekből levezethető politikai cselekvésekre. Az index segítségével tehát összehasonlíthatók az egyes európai országok abból a szempontból, hogy mekkora az attitűd-szélsőségesek aránya. A hierarchikusan felépülő indexet a szerzők, akik a Political Capital elemzői, saját elméleti modell alapján az ESS adatbázisán végzett számítások felhasználásával fejlesztették ki 2009-ben. A módszertan azóta nem változott, az alábbiakban részletesen bemutatjuk a DEREX módszertani felépítését, felhasználva a szerzők korábbi cikkeinek vonatkozó részeit, egyben átszerkesztve és kibővítve azokat.

A DEREX hierarchikusan felépülő index, melynek legalsó szintjén az ESS kérdőívén szereplő egyes tételek, míg a legfelső szintjén az attitűd-szélsőségesek arányát mutató index helyezkedik el. A DEREX szintjei aluról felfelé haladva az alábbiak:

1) *Tétel-szint.* Az ESS adatbázisából összesen 29 tételt használtunk fel az Index összeállításához. A tételeket az alindexekhez konceptuális alapon, „*face validity*" alapján választottuk, ami azt jelenti, hogy a kérdések közül a ránézésre legrelevánsabbakat válogattuk be (pl. az Előítéletesség és Jóléti Sovinizmus alindexbe a bevándorlás-ellenességgel és homofóbiával kapcsolatos tételeket). A tételek kiválasztásánál lényeges szempont volt, hogy csak az ESS kérdőívek állandó moduljaiból merítettünk, így garantálva azt, hogy a DEREX a felmérés minden egyes hullámában azonos módszerrel számítható, ezáltal elérve azt a célunkat, hogy az index összetevőinek trendjei vizsgálhatók legyenek.

2) *Komponens-szint.* A különböző alindexeket 1–5 tételből álló komponensekbe rendeztük. A komponensek egyrészt segítenek az alindexek konceptuális értelmezésében, másrészt az

alindexek kiszámításában is segítséget jelentenek. Az előítéletességre vonatkozó kérdéseket például két komponensbe rendeztük: homofóbia és idegenellenesség, és az a válaszadó minősült előítéletesnek, aki vagy a melegektől és leszbikusoktól megtagadná azt a jogot, hogy szabadon éljék az életüket, vagy szélsőségesen bevándorló-ellenes válaszokat ad (például egyáltalán nem engedne be a többségi társadalomtól eltérő etnikumú migránst az országba). Ez a megoldás rugalmasabbá teszi a modellt, és érzékenyebbé a politikai környezetre, hiszen nem szükséges például, hogy a válaszadó egyszerre legyen homofób és bevándorló-ellenes (ez Nyugat-Európában sokszor elválik egymástól), a két feltétel közül elég, hogy az egyik teljesüljön.

3) *Alindexek szintje.* Elméleti előfeltevésünk szerint a szélsőjobboldaliság iránti igénynek alapvetően négy fő kategóriája különíthető el. Olyan négy alindexet választottunk, mely mind a fogalom köznyelvi használata, mind a korábbi szakirodalmi előzmények alapján ideológiai, illetve pszichológiai szempontból szerves részét képezi a szélsőséges jobboldali beállítottságnak.

   a. *Előítéletesség és jóléti sovinizmus.* Ez az alindex két alapvető komponenst tartalmaz. Ezek a *Bevándorlás-ellenesség* és a *Homofóbia.* Az előbbi tényező gyakorlatilag minden szélsőjobboldal-koncepció szerint részét képezi az extremista jobboldali ideológiáknak. Mudde (2000) ezt a jellemzőt „rasszizmusként"; illetve „xenofóbiaként" jellemzi. Meijerink és munkatársai (1998) „*exclusionism*"-ként, Falter és Schumann (1988) „etnocentrizmusként" hivatkoznak rá. Bár a legtöbb megközelítés a faji alapú megkülönböztetést helyezi előtérbe a szélsőjobboldalon, többen is hangsúlyozzák, hogy ez szervesen összefügg más csoportok megkülönböztetésére irányuló hajlammal is. Ami a fogalmi-ideológiai összetartozást illeti, a szélsőjobboldal eszményi közösségéhez, a homogén nemzetállamhoz tartozáshoz nem csak faji, hanem más alapokon is erős „exkluzivitási" és „inkluzivitási" kritériumokat fogalmaz meg (Minkenberg 2009), így a kirekesztő hajlam nem csak más faji, nemzeti csoportokkal, de más vallású vagy más szexuális orientációjú csoportokkal szemben is megnyilvánulhat (Muiznieks 2005). Számos vizsgálat kimutatta, hogy a külső csoportok elutasítása mögött egy általános hajlam, egyfajta előítéletesség-faktor is meghúzódik. A külső csoportokkal szembeni általános előítélet, amelynek hátterében a faji-kulturális homogenitás megteremtése mellett a hierarchikus társadalmi rend fenntartása iránti igény is kitapintható, a tekintélyelvűség újabb koncepcionális és operacionális megközelítéseiben is nagy szerepet játszik – például a jobboldali tekintélyelvűség (Altemeyer 1981) vagy éppen a szociálisdominancia-orientáció (Sidanius és Pratto 2005).

   b. *Rendszerellenesség.* A rendszerellenesség a legtöbb szerző szerint a szélsőjobboldali ideológiák szerves részét képezi. Ignazi (1992) az európai „új jobboldalt" ideológiai szem-

pontból definiáló három tényező egyikeként hivatkozik a politikai rendszerrel szembeni negatív attitűdre (attitüdinális-szisztematikus kritérium). A rendszerkritika és a politikai intézményekkel szembeni érzület többféleképpen manifesztálódhat a szélsőjobboldali pártok ideológiájában és retorikájában: pártellenes érzületként (Mudde 1996), politikaellenes *establishment*-ellenességként, illetve nyílt rendszerellenességként (Cappoccia 2002). Az elitellenesség az új populista mozgalmaknak és pártoknak is általános jellemzője (Canovan 1981), a populizmus pedig az új szélsőjobboldali mozgalmak gyakori attribútuma (Mudde 2000). Nem ritka, hogy az intézményellenesség olyan nemzetközi intézmények ellen irányul, amelyek a nacionalista, jobboldali mozgalmak szerint komoly fenyegetést jelentenek a nemzet szuverenitására – ennek minősített esete például az elitellenesség és euroszkepszis (Kopeczky és Mudde 2002). A rendszerellenesség vizsgálatában négy komponenst különítettünk el (az intézmények ezen négy kategóriába csoportosítását a korrelációs vizsgálat is megerősítette): ezek a politikai rendszerrel, a jogrendszerrel és jogalkalmazókkal, a politikai elittel, valamint a nemzetközi szervezetekkel kapcsolatos bizalmatlanság.

c. *Jobboldali értékorientáció.* Ebben a kategóriában foglaljuk össze azokat a jellemzőket, amelyeket hagyományosan a jobboldali/konzervatív világnézet inherens részének tekintünk, tehát a „jobboldali extremizmus" fogalmának (az előítéletesség és sovinizmus tényezőin túl) a jobboldali karakterét adják. Ez az alindex három komponenst tartalmaz: (1) *Szélsőjobboldali öndefiníció.* A radikális jobboldali választók „tudatosabb" csoportja önmeghatározás szintjén is felvállalja markánsan jobboldali ideológiai orientációját. Ennek megragadására kiváló eszközt nyújt a hagyományos, ESS-ben is alkalmazott bal-jobb skála. Aki e hagyományos mérőeszközön a jobb szélre helyezi el magát, azt gyakorlatilag „öndefiníció" szintjén tekinthető szélsőjobboldalinak. A kutatások többsége szerint a választók jelentős része tisztában van ennek a dimenziónak a jelentésével, és ez a mérőeszköz jól alkalmazható a választók ideológiai orientációjának mérésére, és jól előrevetíti számos témában a társadalmi attitűdöket (Huber 1984). Az ráadásul, aki ezt a pozíciót vállalja, fogékony lehet azokra az ideológiai üzenetekre is, amelyeket a szélsőjobboldali önmeghatározású pártok fogalmaznak meg, és azonosulhat azokkal a pártokkal, amelyek a maguk radikális jobboldaliságát hangsúlyozzák. A szélsőjobboldaliak bal-jobb skálával történő azonosítása a hazai kutatásokban is bevett eljárás (Tamás 2007). (2) *Tradicionalizmus.* Ebben a komponensben a vallásossággal, a vallásos szokások követésével és a tradíciókövetéssel kapcsolatos tételeket kapcsoltuk össze. A tradicionalizmus Karl Mannheim (1994:59) definíciója szerint pszichológiai beállítódás, *„általános emberi lelki hajlam, ami abban nyilvánul meg, hogy szívósan ragaszkodunk a hagyományokhoz, és csupán kelletlenül fogadunk el újításokat"*. Ez a jellemző több szerző szerint is fontos

részét képezi a jobboldali extremizmusnak. Minkenberg (2009: 16-28) szerint a jobboldali radikalizmus maga a modernitás és a társadalmi változások ellen folytatott radikális politikai kísérlet, egyfajta *„romantikus és populista ultranacionalizmus, amely a liberális és pluralista demokráciák koncepciójával, és a mögöttük álló individualizmussal és univerzalizmussal száll szembe, a tradicionalizmus szerepét hangsúlyozva”*. Ugyanezen szerző kiterjedten ír a vallás szerepéről is a radikális jobboldal ideológiájában, és a radikális jobboldali szervezetek egyik típusaként utal a vallásos fundamentalista szervezetekre. A hagyománykövetés és a vallásosság összekapcsolása az ESS adatbázisának eredményei alapján is indokolt. A tradicionalizmusra vonatkozó tétel (*„Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá.”*) és a vallásosságra vonatkozó tétel (*„Mennyire vallásos Ön?”*) egymással viszonylag magas szignifikáns korrelációt mutatott (R=0,364), és az értékskála tradicionalizmust mérő tétele erősebben korrelált a vallásosságra vonatkozó kérdéssel, mint bármelyik más értékekre vonatkozó kérdéssel. (3) *Rendpártiság és szabálykövetés*. A „jog és a rend” erejének és fontosságának hangsúlyozása nem csak a klasszikus fasiszta, de a kortárs szélsőjobboldali pártoknak is gyakori közös jellemzője (Hagtvet 1994). Ezt a megfigyelést pszichológiai elméletek és empirikus vizsgálatok is erősítik. A rendpártiság és a szabálykövetésre való hajlam az Adornoék által elindított kutatások (összefoglalásukat lásd pl.: Fábián 1999) gyakorlatilag egybehangzó tanúsága szerint a „tekintélyelvűség-szindróma” részét képezi. Altemeyer (1981) jobboldali tekintélyelvűség koncepciója szerint a tekintélyelvűség három fő „faktora” az autoriter agresszió, a tekintélyeknek való alárendelődés és a konvencionalizmus. Jelen komponens leginkább az utóbbi két tényezőre összpontosít, a Schwartz (2003) – féle értékkérdőív négy kérdése segítségével – de Schwartz módszertanát nem mindenben követve –, amelyek mindegyike a tekintélyekhez, illetve a biztonságot nyújtó szabályokhoz és konvenciókhoz való viszonyt vizsgálja.

d. *Félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus.* Ez az alindex azon érzelmi tényezőket vizsgálja, amelyek korábbi kutatások és elméletek alapján hajlamosíthatják az egyéneket az előítéletes, tekintélyelvű vagy éppen konzervatív válaszokra vagy ezek támogatására. Az itt vizsgált változók valamilyen módon a félelem érzelmi állapotához kapcsolódnak. A félelem és a fenyegetettség érzése pedig számos vizsgálat és elmélet szerint erősítheti az előítéletességet, az egyént a tradicionális normákba való kapaszkodásra késztetheti és felerősítheti a tekintélyek iránti igényt (Jost et al. 2003, Simon et al. 2007). (1) *Az élettel való elégedetlenség.* A pesszimizmus és az élettel való elégedetlenség egyes elméletek és kutatások szerint összefüggésben van a jobboldali ideológiákkal (Tomkins 1963), és egyes vizsgálatok szerint a tekintélyelvűséggel is (Stenner 2005). Az ESS adat-

bázison végzett vizsgálatok szerint ráadásul az élettel való elégedetlenség szorosan összefügg a közállapotokkal való elégedetlenséggel. Bár az adatok alapján nem állapítható meg ok-okozati összefüggés, feltételezhető, hogy ez esetben inkább a saját élettel való elégedetlenség hatása „vetül ki" a közintézmények és közállapotok megítélésére, mintsem fordítva. (2) *Gazdasági bizonytalanság és aggodalmak*. A gazdasági helyzettel kapcsolatos félelmek, az egzisztenciális fenyegetettség érzése nem csak a közállapotokkal való elégedetlenséget és a rendszerellenességet növelheti. Az erős gazdasági-társadalmi fenyegetettséggel jellemezhető korszakokban erősödhetnek a tekintélyelvű tendenciák is (Fromm 2002, Sales 1973, Doty et al. 2006). (3) *Közbiztonsági félelmek*. A közbiztonsággal kapcsolatos aggodalmak könnyen az igazságos, rendezett és tekintélyelvű politikai csoportosulások felé orientálhatják a társadalom szélesebb rétegeit. A szélsőjobboldali csoportok ideológiájának a rendpártiság mindig is szerves részét képezte (Mudde 2000). A „veszélyes világtól" való félelem már Adornoék klasszikus elmélete és vizsgálatai szerint is összefügg az intoleráns jobboldali tekintélyelvűséggel, és az újabb vizsgálatok is összefüggést látnak a bűnözés észlelt fenyegetése, a bűnözők szigorú megbüntetésének erősebb vágya, valamint a jobboldali tekintélyelvűség között (Altemeyer 2006). (4) *Gyanakvás másokkal szemben.* Egyes megközelítések szerint az erősödő individualizáció, atomizálódás, a hagyományos társadalmi kötelékek felbomlása kifejezetten kedvez a szélsőjobboldalnak, amely az erős és éles kontúrokkal rendelkező közösség szimbolikus megteremtésével válhat vonzóvá. A szélsőjobboldal „totális" közösségéhez csatlakozva a választók egy része úgy érzi, csökkentheti saját elszigeteltségének érzését, és feloldódhat a kollektivitás intenzív élményében. A társadalmi tőke (Putnam 1995) magasabb szintje ennek alapján védelmet jelenthet a szélsőséges, soviniszta és kirekesztő csoportok ideológiájával szemben (Ignazi 2003), míg a társadalomba kevésbé integrált és másokkal szemben bizalmatlanabb egyének sokkal fogékonyabbnak mutatkozhatnak a szélsőséges retorikára (Arendt 1951, Kornhauser 1960, Lubbers et al. 2002, Ignazi 2003).

Az alindexek kialakításánál alapvetően deduktív utat követtünk, – ugyanakkor az egyes komponensek tartalmának és az ezekre épülő alindexek kialakításában az ESS kérdéssorára, illetve az egyes tételek közötti együttjárási mintázatokra is támaszkodtunk. Az előzetesen elvégzett statisztikai vizsgálatokra példa az ESS-ben szereplő Schwartz-féle értékskála használata. Bár nem az eredeti, Schwartz által javasolt dimenziókkal dolgoztunk, olyan, tradicionalizmussal, rendpártisággal és konformizmussal kapcsolatos tételeket építettünk be a modellünkbe, melyek egy faktoranalízis során egyértelműen egy faktorba rendeződtek. Az alindexekhez kiválasztott tételekből egy logikai feltételrendszert állítottunk fel. Ennek kialakításakor a fent bemutatott elméleti tagolás szerint azt vizsgáltuk,

hogy a megkérdezettek a kérdésopciók közül a szélsőségesen elutasítót, kirekesztőt, bizalmatlant stb. jelölték-e be. Az így létrejött feltételrendszert teljesítőket soroltuk be az adott alindexhez (pl. az első alindex feltételrendszerét teljesítőket tekintjük előítéleteseknek). A felhasznált ESS tételeket, valamint az alkalmazott feltételrendszert részletesen a Függelékben mutatjuk be.

4) *Index-szint.* A DEREX azok arányát mutatja, akik a négy alindex feltételei közül legalább háromnak megfelelnek: például az egyszerre idegenellenes, rendszerellenes és jobboldali értékorientációval jellemezhető válaszadók. Ezzel a szigorú feltételrendszerrel az index azon válaszadók arányát vizsgálja, akik szélsőséges nézeteik miatt, ha a társadalom meghatározó hányadát alkotják, valóban fenyegetést jelenthetnek a politikai-gazdasági rendszer stabilitására. E besorolás (négyből legalább három kategória) előnye, hogy egyfajta heterogenitást is megenged: a jobboldali extremizmusnak ugyanis sokféle formája létezik.

Az egyes alindexek kialakításakor egyszerre indultunk ki politológiai és pszichológiai megközelítésekből. Az első három (*Előítéletesség és jóléti sovinizmus*, *Rendszerellenesség*, *Jobboldali értékorientáció*) a szélsőjobboldali ideológiák inherens részét képezi szinte minden szerző szerint. A negyedik alindex (*Félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus*) pedig azon jellegzetes emocionális tényezőket tartalmazza, melyek korábbi kutatások alapján az első három alindexben megjelenő tényezők felerősödéséhez vezetnek.

A DEREX RELIABILITÁSA

A modell kialakításakor az ESS negyedik hullámának teljes nemzetközi mintáján néztük a DEREX és az alindexek megbízhatóságát. A kapott Cronbach alfa értékek a következők: DEREX: 0,87, 29 tétel; *Előítéletesség és jóléti sovinizmus:* 0,81, 6 tétel); *Rendszerellenesség:* 0,9, 8 tétel); *Jobboldali értékorientáció:* 0,64, 8 tétel); *Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus:* 0,76, 7 tétel). Bár a kapott konzisztencia mutatók nem minden esetben érik el az elfogadási szintet, ezt nem érezzük jelentős problémának, ugyanis elméleti modellünk alapvetően deduktív. A figyelembe vett tételek fent részletezett strukturálását a szakirodalom alapján kellően megalapozottnak tartjuk.

A DEREX VALIDITÁSA

A módszertan validitásának ellenőrzésére az ESS 5. hullámának adatbázisán megvizsgáltuk, hogyan alakulnak az index értékei a radikális jobboldali pártok szimpatizánsainak körében. Az eredmények azt mutatják, hogy e pártok szavazótáborában magasabb arányban találhatók attitűdszélsőségesek, mint a teljes mintákban. Egyes országok esetében az eltérés akár többszörös is lehet.

1. táblázat. Radikális pártok szimpatizánsainak DEREX értékei, zárójelben az adott országban, a teljes mintára kapott értékek (%, 2010/2011)

	1. alindex: Előítéletesség és jóléti sovinizmus	**2. alindex: Rendszer-ellenesség**	**3. alindex: Jobboldali érték-orientáció**	**4. alindex: Félelem, bizalmatlan-ság, pesszimizmus**	**DEREX**
Magyarország (Jobbik)	64 (48)	34 (20)	43 (32)	27 (19)	29 (11)
Hollandia (Partij voor de Vrijheid)	45 (16)	13 (5)	24 (10)	5 (3)	5 (1)
Franciaország (Front National)	58 (21)	35 (20)	42 (15)	19 (14)	21 (6)
Belgium (Vlaams Belang)	44 (24)	32 (13)	40 (10)	12 (7)	16 (3)
Dánia (Dansk Folkeparti)	38 (13)	13 (4)	21 (12)	3 (3)	2 (1)

A DEREX utolsó három adatsorának (2008–2013 közötti ESS adatfelvételek) értékei alapján 13 olyan országot tudtunk beazonosítani, ahol az általunk vizsgált társadalmi attitűdök alakulása miatt megnőtt a veszélye annak, hogy a szélsőjobboldal megerősödhet. Ezekben az országokban az attitűd-szélsőségesek aránya 2008–2013 között vagy egyértelmű emelkedést mutatott, vagy stagnált, de a legutolsó mérésnél magas szinten volt. A 13 ország közül hat esetében legalább 1 százalékponttal erősödtek a szélsőjobboldali pártok a 2014-es EP-választáson, három országban ennél kisebb volt a támogatottság növekedése, míg két országban gyengébben szerepeltek a szélsőjobboldali pártok, mint öt évvel korábban. További két ország esetében pedig nem indult radikális jobboldali párt az európai parlamenti választásokon (Juhász–Krekó–Molnár 2014).

Bár a kínálati oldal vizsgálata természetszerűen adódott a DEREX érvényességének ellenőrzésére, fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy míg a DEREX a szélsőjobboldali eszmék, nézetek, politikai megoldások iránti társadalmi keresletet méri, a szélsőjobboldali politikai kínálatot a társadalmi kereslet mellett számos más tényező is meghatározza. Így például: a politikai hagyományok, a múlt feldolgozottsága, az intézményes korlátok, a szélsőjobboldallal szemben érvényesülő politikai stratégiák hatékonysága, a politikai erőtér és a pártrendszer szerkezete, illetve a szélsőjobboldal szervezeti ereje és politizálásának hatékonysága. Ebből következően a DEREX nem alkalmas arra, hogy a szélsőjobboldal politikai szerepének, a szélsőjobboldali pártok és szervezetek politikai erőtérben elfoglalt pozíciójának általános magyarázatául szolgáljon. A társadalmi kereslet ugyanis szükséges, de közel sem elégséges feltétele a szélsőjobboldal megerősödésének (Karácsony–Róna 2010). Szükséges, mert egy olyan társadalomban, ahol a választók nem fogékonyak a szélsőjobboldali ideológia valamely aspektusára (rendszerkritika, elitkritika, előítéletesség, ultranacionalizmus stb.), ott a szélsőjobboldali pártoknak sincs sok esélyük arra, hogy jelentős társadalmi bázist gyűjtsenek maguk köré. Nem elégséges ugyanakkor, mivel a jobboldali extrémizmus iránti társadalmi kereslet nem teremt automatiku-

san szélsőjobboldali politikai kínálatot. A pártok „voluntarizmusának" is van tere a kereslet formálásában: a pártok mozgásterét ugyan behatárolják például a társadalmi törésvonalak, a politikai szereplők tehetnek azért, hogy ezeket a törésvonalakat némileg átformálják, szélesítsék, vagy éppen szűkítsék. A pártok tehát nem mindig csak kiszolgálják a választók igényeit, korlátokkal ugyan, de képesek a pártrendszer társadalmi és attitűdinális alapjait átformálni (Enyedi 2004).

MAGYARORSZÁGI EREDMÉNYEK

A rohamos keresletnövekedés időszaka (2002–2009)

Magyarországon azon választók aránya, akik megfelelnek a DEREX – meglehetősen szigorú – feltételrendszerének 21% volt 2009-ben. Ez azt jelenti, hogy a 15 év feletti populáció több mint ötöde ideológiai és pszichológiai szempontból fogékony volt a szélsőjobboldal ideológiájára. Ez az arány az elmúlt hét év alatt csaknem megduplázódott, 2002-ben a potenciális jobboldali attitűd-szélsőségesek aránya még csak 10%-on állt.

Előítéletesség és jóléti sovinizmus

A kisebbségi csoportokkal szembeni erős előítéletesség[2] minden hazai és nemzetközi kutatás szerint a magyar közvélemény jellemző tendenciája. A rendszerváltás óta szisztematikusan végzett vizsgálatok egyik fő tanulsága, hogy a magyarokat (a közép-kelet európai országok mezőnyéből egyébként nem kilógva) a faji és szexuális kisebbségekkel kapcsolatos nagyfokú intolerancia jellemzi. Ez összefügg a társadalmi fenyegetettség-érzés magas szintjével is, ugyanis általában azokkal a csoportokkal szemben vagyunk intoleránsak, melyeket fenyegetőnek is látunk (Enyedi 2004). Problémát jelent, hogy – szemben a több nyugati országban megfigyelhető javuló tendenciával – Magyarországon az utóbbi években inkább felerősödött a kisebbségekkel szembeni előítéletesség, és nem hatnak olyan normák, melyek megszelídítenék és tompítanák a nyíltan vállalt előítéleteket.

- Az DEREX által mutatott homofób és/vagy bevándorlás-ellenes előítéletesség 2002-ben még csak a közvélemény 37%-át jellemezte, de ez az arány 2005-re 46%-ra, 2007-re 55%-ra növekedett. 2009-ben az alindex értéke enyhe visszaesést mutatott (52%), Magyarország ezzel együtt is Európa (Törökország és Lettország után) harmadik legelőítéletesebb közvéleményével jellemezhető. Ez elsősorban a faji előítéletesség és sovinizmus erősödésének köszönhető, melynek indikátorai 2007-ig csaknem duplájára emelkedtek, és enyhe csökkenés után is rendkívül magas szinten maradtak. A melegekkel és leszbikusokkal kapcsolatos előítéletekről

[2] Ennek egyik legmarkánsabb dimenziója a romaellenesség, amit ugyanakkor az ESS kutatás nem kérdez (ennek jól indokolható oka van: a kérdőív szándékosan nem nevesít etnikai csoportokat annak érdekében, hogy biztosítsa az országok közti összehasonlíthatóságot. Így válik összevethetővé az előítéletesség szintje teljesen különböző kulturális hátterű és etnikai összetételű országok között is is, például Törökország és Izrael között).

elmondható, hogy a téma tabusítása, illetve az LMBTQ csoportokkal kapcsolatban a szélsőjobb által folytatott kampány inkább a homofóbia erősödésének, agresszívabbá és láthatóbbá válásának irányába mutató tendenciákat erősítette, az ESS adatai szerint azonban azok aránya, akik korlátoznák a melegek és leszbikusok szabadságjogait, nem emelkedett nagyon látványosan az elmúlt években. A diszkriminatív homofób válaszadók aránya (azok, akik egyáltalán nem értenek egyet azzal az állítással, mely szerint *„Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják”*) csak az össz-előítéletesek kevesebb mint egyharmadát teszi ki (15%). Ez nemzetközileg viszont magas aránynak számít, melyet a 2008/2009-es adatfelvételben részt vett 29 országból csak néhány (Románia, Törökország, Oroszország, Ukrajna, Horvátország és Bulgária) múlt felül.

- A jóléti sovinizmussal „fűszerezett” bevándorlás-ellenesség ennél jóval szélesebb tömegbázist tud építeni Magyarországon. Azon válaszadók aránya, akik szerint egyáltalán nem szabadna külföldön élő nem magyar nemzetiségű embereknek engedélyezni a betelepülést: 33%, ezt pedig csak azok aránya haladja meg, akik szerint az Európán kívüli szegényebb országok lakóinak nem szabadna egyáltalán megengedni a betelepülést (41%). Mindkét előző mutató a 2009-es adatfelvétel legmagasabb értéke. Az adatokból látható az is, hogy a magyar idegenellenesség fő mozgatórugója inkább gazdasági eredetű (pl. munkahelyféltés, „segélyirigység”), tehát a jóléti sovinizmus hazánkban erősebb taszítóerőt jelent, mint a kultúrsovinizmus és az etnonacionalizmus. Ezt támasztja alá, hogy a magyar lakosság mindössze 9%-a van azon a véleményen, hogy a magyar kultúrára egyértelműen káros hatással vannak a bevándorlók, azonban több mint kétszer ennyien (22%) gondolják úgy, hogy a bevándorlók hatása a gazdaságra nagyon kedvezőtlen. A magas idegenellenesség mutatói mögött ugyanakkor az ismeretlentől való félelem is meghúzódik. Fontos megemlíteni, hogy hazánkban a bevándorlók aránya a lakosságon belül töredéke a (kutatások szerint toleránsabbnak tűnő) nyugati országokénak. Így a migráció miatti társadalmi feszültségek jelenleg elenyészőnek mondhatóak, az ismeretlentől való félelem ugyanakkor a bevándorlás elkövetkező évtizedekben várható növekedése, illetve az idegenellenességre is építő politikai retorika (pl. „*Magyarország a magyaroké*”) a konfliktusok erősödésének határozott veszélyét vetítik előre.

Jobboldali értékorientáció

Míg a rendszerváltás óta hagyományosan jellemző volt hazánkban a bal- és jobboldali erők viszonylagos egyensúlya, 2006-ot követően ez a helyzet megbomlott, majd 2010-re a pártrendszer teljesen átalakult. Az ezt eredményező jobbratolódás elsősorban a baloldali-liberális kormányok elutasítottságának felerősödésével magyarázható, mely egyre több választót „csapott” a pártpolitikai

ellenoldalra. Ezzel együtt azonban a magyar közvéleményben éles értékváltás, a jobboldali-konzervatív ideológiai pólus irányába történő eltolódás nem ment végbe.

- A jobboldali attitűd-és értékorientációval jellemezhető válaszadók aránya 2002 és 2009 között gyakorlatilag állandó, 27% és 29% között ingadozik (a változások nem szignifikánsak), ami más európai országokkal összevetve egyáltalán nem számít magasnak. A magukat bal–jobb skála jobbszélén (11 fokú skála két jobbszélső értéke) elhelyező válaszadók aránya 10%, ami némi emelkedést mutat 2002 óta (akkor 6% volt ez az arány). A vallásosságot, az egyházi szokások követését és a hagyománykövetést magában foglaló tradicionalizmus a válaszadóknak mindössze 7%-ára jellemző, ami alacsony-közepes szintnek számít, és egyáltalán nem mutatott emelkedést az elmúlt években.
- Magyarországon a válaszadók 17%-a jellemezhető magas szabálykövetéssel és rendpártisággal, ami nemzetközi szinten viszonylag magas arány, ugyanakkor ez inkább enyhe hanyatlást mutatott a vizsgált időszakban (a 21%-ot jelentő csúcsértéket 2005-ben mutatta ez a komponens). Ezen, tekintélyelvűséggel rokonítható vélemény-együttesen belül (erős vezetés iránti igény, biztonságra törekvés, merev szabály- és normakövetés) ugyanakkor az erős állam és a nagyfokú biztonság iránti igény továbbra is meglehetősen magas. A korábban említett demokráciakritikus vélemények könnyen a tekintélyelvű válaszok iránti növekvő igényben futnak ki, amit más vizsgálatok – például a *European Value Study* adatai[3] – is visszatükröztek.
- A tekintélyek iránti igényt erősítheti a jövőben az is, hogy a mai magyar társadalom teljességgel nélkülözi a mintát és értékeket adó tekintélyeket, inkább egyfajta „tekintélyvákuumról" beszélhetünk. A rendszerváltás lerombolta az államszocialista rendszer korábban létező tekintélyi struktúráit, és a tekintélyek általános megroppanásához vezetett (Hunyady 1996), azonban sem az új intézmények, sem az új szereplők nem tudtak valódi megbecsültségre szert tenni és széles körben mintaadóvá válni. A vallásnak hazánkban nincs valódi értékorientációs és tekintélyközvetítő szerepe. A rendszerváltás után nagy megbecsültségnek örvendő politikai szereplők (például az államfő) megítélésének jelentős zuhanása és általában az intézmények egyre kedvezőtlenebb megítélése az utóbbi években pedig a politikai tekintélyek (részben az azokat megtestesítő személyektől elvonatkoztatott) gyengülésére utal.

Rendszerellenesség

A vizsgált időszakban a rendszerellenesség terén láthatjuk a legmeredekebb emelkedést. A rendszerkritikus véleményt osztó válaszadók aránya a 2002-es 12%-ról 2009-re 46%-ra nőtt. A rendszer intézményeivel kapcsolatos bizalmatlanságot négy csoportra bontva vizsgáltuk.

[3] *European Values Study*: magyar adatok http://www.forsense.hu/?page=cikk&source=articles&id=70&p=1

- *Bizalmatlanság a politikai elittel szemben.* Ennek a komponensnek az értéke kiemelkedően magas: a 2009-es adatok alapján 34% azok aránya, akik az Országgyűléssel és a politikusokkal szemben egyaránt bizalmatlanok (2002-ben ez az arány csak 7%-os volt). A politikai elittel és a legfőbb népképviseleti szervvel kapcsolatos bizalom hagyományosan gyakorlatilag kéz a kézben jár, a politikusokkal szembeni visszaeső bizalom azonban a szavazók által közvetlenül választott népképviseleti intézményen, az országgyűlésen keresztül a demokratikus rendszer egészére átsugárzik.

- *Elégedetlenség a politikai rendszerrel szemben.* Bár a bizalom erodálódásából minden intézménynek kijutott, a vizsgált hét évben a kormánnyal szemben érzett bizalmatlanság mellett éppen a demokráciával szembeni bizalmatlanság emelkedett leginkább. 2009 elején (még a Gyurcsány-kormány, illetve a kormányváltás idején) a szélsőségesen kormányellenesek aránya 53%, míg az erősen demokráciakritikus válaszadók aránya 29% volt (ennél magasabb értéket 2009-ben csak Bulgária mutatott, a többi országban mért érték ettől a szinttől messze elmaradt). Azon válaszadók aránya, akik egyszerre elégedetlenek az aktuális kormánnyal és általában a demokráciával, 26%, ami szintén rendkívüli emelkedés, figyelembe véve, hogy 2002-ben ennek a komponensnek az értéke mindössze 4%-os volt. Mindez összefügghet azzal, hogy a hazai közhangulat változásában ennek megfelelően egy jellegzetes mintázat figyelhető meg: a küszöbön álló változásokkal kapcsolatos túlzott illuzórikus elvárások megfogalmazása, a megalapozatlan lelkesedés és a hurrá-optimizmus az elvárások teljesülésének elmaradásából fakadóan gyakran gyors illúzióvesztésbe és csalódottságba csap át. Fontos hozzátenni azonban, hogy az intézménykritikus hozzáállás nem jelent feltétlenül harcos rendszertagadást is. A demokráciával elégedetlen válaszadók jelentős része nem a legmilitánsabb szélsőjobboldal „rendszerdöntő” utcai megmozdulásaitól várja a helyzet megoldását.

- *Elégedetlenség a jogrendszerrel és a jogalkalmazókkal szemben.* 2009-ben 13% volt azon válaszadók aránya a lakosságon belül, akik egyszerre nagyon bizalmatlanok a jogrendszerrel és a jogszabályok betartása felett őrködő rendőrséggel szemben. A bíróságokkal szemben 22%, a rendőrséggel szemben 17% nagyon bizalmatlan, ezek az arányok 2002-höz képest szintén növekedést mutatnak. Ez bár a többi komponenshez képest alacsony számnak tűnik, európai összevetésben így is magasnak számít, ezt meghaladó értékeket csak Oroszországban és Bulgáriában láthatunk. A jogrendszerrel és a rendőrséggel szembeni bizalmatlanságot a kutatásokon túl az azóta felosztalatott és több részre hullott Magyar Gárda 2007 utáni tündöklése és robbanásszerűen növekvő taglétszáma is bizonyította. Többek között, a jogérvényesítéssel kapcsolatos elégedetlenség következménye ugyanis, hogy a lakosság egy része külső szervezetektől várta az állami feladatok ellátását.

- *Nemzetközi intézményekbe vetett bizalom.* Az utóbbi években nem csak a jogállam intézményeibe, de a külső, Magyarországot magában foglaló demokratikus intézményekbe vetett bizalom is

visszaesést mutatott. 2009-ben az Európai Parlamenttel szemben a válaszadók 18%-a, az ENSZ-szel szemben 15%-a volt nagyon bizalmatlan (2002-ben még csak 5%!) és 12% mind a kettővel szemben gyanakvó. Bár az Unióval kapcsolatos bizalomvesztés okai önmagában is vizsgálhatóak, feltűnő tendencia, hogy az Európai Unió és szervezeteinek hazai megítélése a csatlakozás időpontja óta gyakorlatilag a kormányéval párhuzamosan változott, azaz az EU is osztozott a kormánnyal és általában a demokratikus intézményrendszerrel kapcsolatos bizalomvesztésben. A magyar közérzület differenciálatlanságát is mutatja, is, hogy az alapvetően a hazai „minden rossz" érzület külső szervezetekre, így az Unióra és az ENSZ-re is átsugárzik. Nehéz lenne legalábbis az Egyesült Nemzetek Szervezetének konkrét intézkedéseivel összefüggésbe hozni, hogy 2002 és 2009 között a szervezettel szemben nagyon bizalmatlan válaszadók aránya is csaknem megháromszorozódott, 5-ről 15%-ra emelkedett.

Félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus

Ennek az alindexnek az értéke a vizsgált időszakban ugyancsak növekedést mutatott, 19%-ról 27%-ra növekedett. Ennek alapvető oka, hogy jelentősen nőtt a gazdasággal kapcsolatos aggodalmak szintje.

- 2009-ben 49% volt azon válaszadók aránya, akik nagyon rossznak ítélték meg az ország gazdasági helyzetét (2002-ben 10%) és 14% azoké is, akik azt mondják, nagyon nehezen jönnek ki a jövedelmükből (2002-ben 12%). Jellemző a magyar közgondolkodásra, hogy a gazdasági kilátástalanság érzésében a nálunk jóval kedvezőtlenebb gazdasági helyzetű és életszínvonalú országokat is magunk mögé utasítunk (ld. még: Keller 2009). Feltűnő ugyanakkor, hogy míg az ország helyzetének megítélése a vizsgált időszakban drasztikusan romlott, ezt nem követte a saját élethelyzet megítélésének ilyen mértékű visszaesése.

A jellegzetes magyar pesszimizmus inkább passzív és beletörődő, nehezen fordítható át aktív tiltakozásba. A személyes élethelyzet, illetve a gazdasági-politikai környezet megítélésében mutatkozó pesszimizmus ugyanakkor az utóbbi években (főleg 2006-ot követően) részben a folyamatos megszorító intézkedéseknek, részben a gazdasági válságnak köszönhetően rendkívüli módon felerősödött, és erős kormányellenes proteszt-hangulatba csapott át, ami az elmúlt évek szavazásainak (2006-os önkormányzati választás, 2008-as népszavazás, 2009-es EP-választás) eredményeiben egyértelműen tükröződött. Ebből az intenzív elégedetlenségből pedig (az aktuális parlamenti ellenzék mellett) az intézményesülő szélsőjobboldal is tudott profitálni. Ami a közbiztonsággal kapcsolatos félelmeket illeti, nemzetközi összevetésben viszonylag magas azok aránya, akik szerint nagyon nem biztonságos este sötétedés után az utcán sétálni (9%, 2004-ben még csak 4% volt).

A NORMALIZÁLÓDÁS IDŐSZAKA (2009–2013)

2010 és 2012 között kis mértékben nőtt az attitűd-szélsőségesek aránya Magyarországon. A felnőtt társadalom 12%-a tekinthető fogékonynak a szélsőjobboldali ideológiák iránt.

1. ábra: DEREX index értékek – Magyarország (saját számítások)

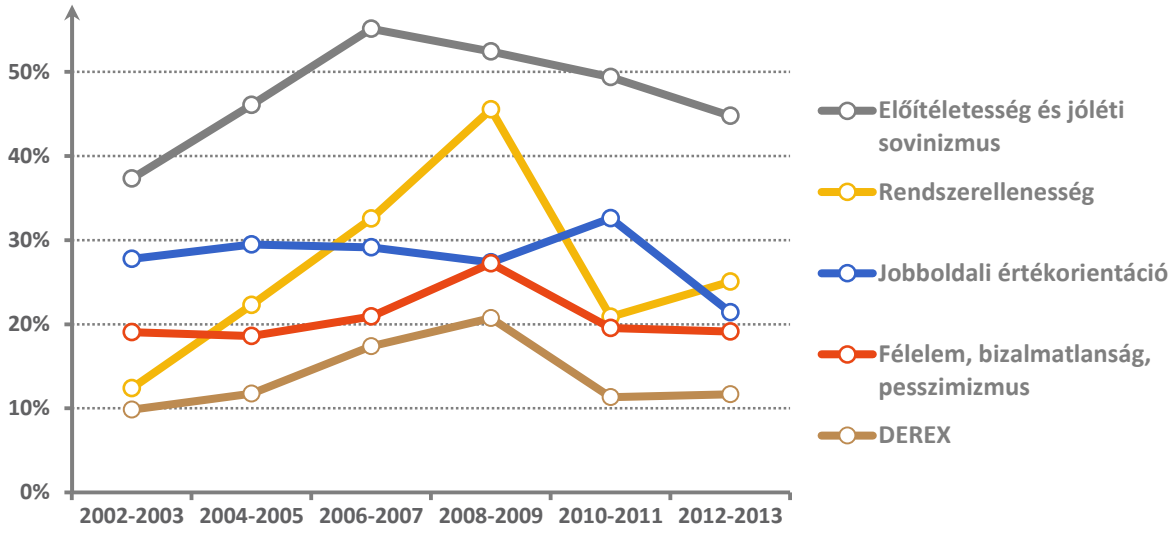

Előítéletesség és jóléti sovinizmus

Bár arányuk az utolsó három mérés óta folyamatosan csökken, továbbra is a lakosság jelentős része (45%) fogalmaz meg szélsőségesen kirekesztő véleményt kisebbségi csoportokkal (melegek és leszbikusok, illetve bevándorlók) szemben.

Rendszerellenesség

A 2010 végén megfigyelt konszolidálódás után 2012/2013 fordulójára ismét emelkedett a rendszerellenes nézeteket vallók aránya. A legfrissebb kutatásban minden negyedik megkérdezett volt rendkívül bizalmatlan és elégedetlen a politikai intézményrendszerrel. Az alindexben szereplő tételek közül jelentős mértékben emelkedett a kormány munkájával nagyon elégedetlenek aránya (13%-ról 24%-ra), valamint az Európai Parlament iránt szélsőségesen bizalmatlanok aránya (10%-ról 14%-ra).

Jobboldali értékorientáció

A 2010-es választások után eddigi legmagasabb értékére ugrott fel a tipikusan jobboldali érték-rendet vallók aránya hazánkban. Ehhez képest két év alatt arányuk jelentős mértékben visszaesett és elérte eddigi legalacsonyabb értékét. A látványos csökkenés hátterében több párhuzamos folyamat is

megfigyelhető: a magukat szélsőjobboldalra helyezők, a hagyományokhoz erőteljesen ragaszkodók, valamint a szabálykövető és rendpárti nézeteket vallók aránya egyaránt csökkent.

Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus

Az elmúlt két évben lényegében stagnált azon megkérdezettek aránya, akik vagy bizalmatlanok más emberekkel szemben, vagy erősen elégedetlenek az életükkel, vagy kedvezőtlennek ítélik meg az ország és a háztartásuk anyagi helyzetét.

2. táblázat: DEREX index és az alindexek értékei Magyarországon (saját számítások)

	2002-2003	2004-2005	2006-2007	2008-2009	2010-2011	2012-2013
Előítéletesség és jóléti sovinizmus	37%	46%	55%	52%	49%	45%
Rendszerellenesség	12%	22%	33%	46%	21%	25%
Jobboldali értékorientáció	28%	29%	29%	27%	33%	21%
Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	19%	19%	21%	27%	20%	19%
DEREX	10%	12%	17%	21%	11%	12%
Adatfelvétel	2002.10.29. 2002.11.26.	2005.04.02. 2005.05.31.	2006.11.21. 2007.01.28.	2009.02.20. 2009.04.20.	2010.10.19. 2010.12.10.	2012.11.10. 2013.02.17.

AZ EURÓPAI ÉS A MAGYAR ATTITŰD-SZÉLSŐSÉGESEK SZOCIDEMOGRÁFIAI PROFILJA

Ahogy a fentiekből kiderült, 2012/2013 fordulóján, Magyarországon 12% volt az attitűd-szélsőségesek aránya a társadalomban. Ugyanekkor Európában átlagosan[4] 6% volt ez a mutató. Az alábbiakban áttekintjük, hogy melyek az európai attitűd-szélsőségesek legfőbb demográfiai jellemzői. Elemzésünkhöz az ESS legfrissebb, hatodik hullámának adatbázisából 24 európai ország[5] összevont mintáját készítettük el, melyet népességszámmal súlyoztunk. Az európai minta súlyozatlan elemszáma 45007.

Az attitűd-szélsőségesek között az átlagnál kis mértékben több nőt találunk. Míg a teljes európai mintában 53% volt a nők aránya, addig az attitűd-szélsőségesek körében 55%. A nemzeti szintű adatok tekintetében ugyanakkor nincsenek szignifikáns eltérések a nemek aránya között. Ez mondható el a magyarokról is, akik körében közel azonos a nemek aránya.

[4] 24 európai ország összevont, népességszámmal súlyozott adatbázisának elemzése alapján.

[5] Az adatbázisban szereplő országok a következők: Belgium, Bulgária, Svájc, Ciprus, Csehország, Németország, Dánia, Észtország, Spanyolország, Finnország, Franciaország, Egyesült Királyság, Magyarország, Írország, Izland, Olaszország, Litvánia, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Svédország, Szlovénia, Szlovákia.

Az európai attitűd-szélsőségesek idősebbek az átlagnál. Átlagéletkoruk 53,6 év, ami közel hat évvel haladja meg a teljes adatbázison kapott értéket. Hazánkban is hasonló eltérés figyelhető meg, de az életkori többlet (4 év) azonban elmarad az európai mintáétól, Magyarországon az attitűd-szélsőségesek körében több a fiatal.

A lakóhely településtípusát illetően Európában az attitűd-szélsőségesek között felülreprezentáltak a falvakban élők, míg az átlagnál kevesebben vannak körükben a nagyvárosok elővárosaiban élők. A nagyvárosi és a kisvárosi lakosság aránya ugyanakkor egyaránt megfelel a teljes mintában kapott értéknek. A magyar attitűd-szélsőségesek között is a falvakban élők részaránya magasabb az átlagnál.

Az iskolázottságot tekintetve az európai attitűd-szélsőségesek erősen alulképzettek: 2,5 évvel kevesebb időt töltöttek iskolában, mint a teljes minta átlaga. 51%-uk legmagasabb iskolai végzettsége legfeljebb ISCED 2-es szintű, szemben a teljes mintában kapott 30%-os aránnyal. A felsőfokú végzettséget jelentő ISCED 5-ös vagy 6-os szintet pedig csupán 8%-uk teljesítette, míg ugyanez a 26% a teljes mintában. A magyar attitűd-szélsőségesekről is hasonló mondható el, körükben az általános iskolát és a szakmunkásképzőt végzettek a felülreprezentáltak (37%, illetve 31%, szemben a teljes magyar mintában kapott 24%, illetve 27%-kal).

Aktivitás vonatkozásában az európai attitűd-szélsőségesek körében az átlagnál több a munkanélküli és a nyugdíjas. Előbbiek 13%-os aránya öt százalékponttal haladja meg az átlagos munkanélküliséget. Miközben minden harmadik attitűd-szélsőséges nyugdíjas, a komplementer csoportban arányuk csupán 22%. Ennek következtében erősen alureprezentáltak körükben a fizetett munkából élők (36%, szemben az európai mintában kapott 49%-kal) és a tanulók (2%, szemben a teljes minta 9%-ával).

3. táblázat: Egyes szociodemográfiai változók aránya az európai attitűd-szélsőségesek körében

	az attitűd-szélsőségesek körében	a nem attitűd-szélsőségesek körében	a teljes mintában
nemek aránya			
férfi	45%	47%	47%
nő	55%	52%	53%
életkor			
átlagéletkor	53,63 év	47,56 év	47,95 év
lakóhely típusa			
nagyváros	17%	17%	17%
nagyváros elővárosa	9%	12%	12%
város vagy kisváros	34%	34%	34%
falu vagy község	37%	33%	34%
iskolázottság			
ISCED 1	25%	12%	13%
ISCED 2	26%	17%	17%
ISCED 3	39%	39%	39%
ISCED 4	2%	4%	4%
ISCED 5-6	8%	28%	26%
aktivitás			
fizetett munkát végez	36%	50%	49%
tanul	2%	10%	9%
munkanélküli	13%	7%	8%
nyugdíjas	33%	22%	23%

4. táblázat. Egyes szociodemográfiai változók aránya a magyar minta attitűd-szélsőségeseinek körében (ESS6, 2012/2013)

	az attitűd-szélsőségesek körében (N=235)	a nem attitűd-szélsőségesek körében (N=1779)	a teljes mintában (N=2014)
nemek aránya *(Sig. 0,179)*			
férfi	49%	44%	45%
nő	51%	56%	55%
életkor (Eta 0,070)			
átlagéletkor	50,83 év	46,72 év	47,20 év
lakóhely típusa (Sig. 0,029)			
nagyváros	21%	26%	26%
nagyváros elővárosa	2%	3%	3%
város vagy kisváros	37%	36%	36%
falu vagy község	37%	33%	34%
iskolázottság (Sig. 0,000)			
legfeljebb általános iskola	37%	22%	24%
szakmunkásképző, szakiskola	31%	26%	27%
érettségi	19%	27%	26%
felsőfokú	7%	19%	18%
aktivitás (Sig. 0,000)			
fizetett munkát végez	32%	48%	46%
tanul	3%	9%	8%
munkanélküli	17%	7%	8%
nyugdíjas	33%	26%	26%

MAGYARORSZÁG SAJÁTOSSÁGAI

Nemzetközi összehasonlításban szembetűnő a magyarországi adatokban megfigyelhető drámai hektikusság, ami elsősorban a rendszerellenesség gyors változásában figyelhető meg. A demokratikus intézményekhez való állampolgári viszonyban adataink szerint alapvető változások tudnak végbemenni egy társadalmon belül akár néhány év leforgása alatt is. Ennek alapján a szélsőjobboldal iránti keresletben sokszor megfigyelhető változékonyságnak, a társadalom „szalmaláng"-természetének egyik okaként egyértelműen a politikai intézményekkel kapcsolatos attitűdök rendkívüli dinamikáját említhetjük. Ez Magyarország mellett a leginstabilabb országokra jellemző, mint például Ukrajnára.

Az ESS első négy hulláma során (2002–2009 között) a *Rendszerellenesség* értéke egy viszonylag alacsony szintről indulva folyamatosan emelkedett Magyarországon. A negyedik hullám adatfelvétele 2009. február 20. és április 20. között zajlott. Emlékezetes, hogy Gyurcsány Ferenc akkori miniszterelnök lemondása is éppen erre az időszakra esett. A politikai-gazdasági válság miatti rendkívül kedvezőtlen közhangulatot a DEREX értékei is visszatükrözik: a rendszerellenesek aránya extrém magas,

46%-os volt ekkor. Mivel a másik három alindex, az előítéletesség, a jobboldali értékorientáció és a pesszimizmus kevésbé változik dinamikusan, a rendszerellenes érzületek erősödése a DEREX összértékét mind magyar, mind nemzetközi összehasonlításban kiugróan magas szintre (21%) emelte. A vizsgált 34 ország sorrendjében akkor az ötödik helyre kerültünk; csak az akkoriban Magyarországnál is instabilabb Bulgária, Lettország, Törökország, és Ukrajna maradt előttünk.

Az ötödik hullám adatfelvétele 2010. október 19. és december 10. között zajlott, a Fidesz számára elsöprő győzelmet okozó országgyűlési, majd önkormányzati választások után. A választók új kormány iránti bizalma és optimizmusa ekkor volt a tetőponton, ez pedig visszatükröződött a rendszerellenesek felére csökkenő arányában is.

2. ábra: Társadalmi hangulat és az ESS adatfelvételei Magyarországon (forrás: Medián, ESS)

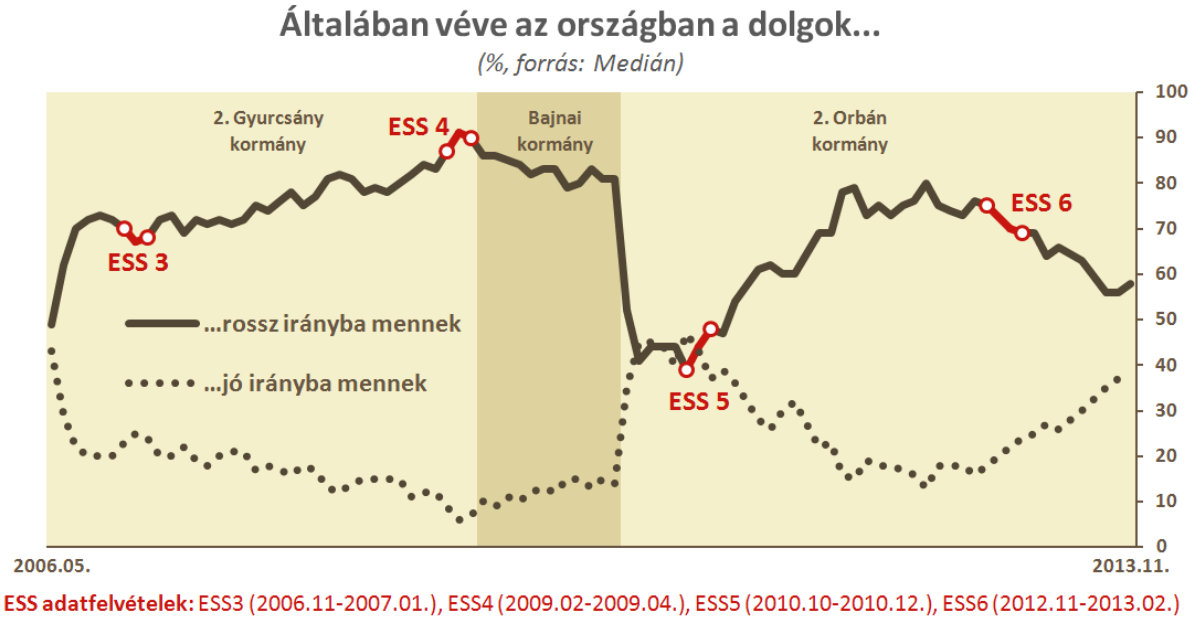

ESS adatfelvételek: ESS3 (2006.11-2007.01.), ESS4 (2009.02-2009.04.), ESS5 (2010.10-2010.12.), ESS6 (2012.11-2013.02.)

A hatodik hullám adatfelvételének idejére (2012. november 10. és 2013. február 17. között) azonban ismét romlott a közhangulat. A Medián adatai szerint ekkor a felnőtt lakosság bő 70%-a vélte úgy, hogy rossz irányba haladnak a dolgok Magyarországon. Ez visszatükröződött az intézményi bizalmi adatokban is, azaz a *Rendszerellenesség* alindex értéke ismét nőtt. A legfrissebb DEREX adatok alapján a megkérdezettek 25%-a volt szélsőségesen bizalmatlan Magyarországon a politikai intézményekkel szemben. Ez meghaladja a két évvel korábban kapott értéket és megközelíti a 2006 végén felvett ESS harmadik hulláma során kapott 33%-os arányt.

NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁS

Bár jelen cikkünk fókuszában a hazai eredmények bemutatása áll, fontosnak tartjuk röviden bemutatni a DEREX és alindexeinek mintázatait az ESS legfrissebb hullámában részt vett európai országok halmazában.

A nyugat-európai országok társadalmai a DEREX adatai alapján az *Előítéletesség és a jóléti sovinizmus* alindex esetében mutatnak magas értéket, míg a *Rendszerellenesség*, illetve a *Félelem, peszszimizmus, bizalmatlanság* kategóriájában jóval alacsonyabbak a számok, bár különösen a *Rendszerellenesség*, azon belül is az EU-ellenesség vonatkozásában Nyugat-Európában emelkedő tendenciát mutat az index.

A nyugat-európai szélsőjobb slágertémája azonban ezzel együtt is a bevándorlás-ellenesség, ami ugyan kiegészülhet más tartalmakkal is, de erőteljes rendszerellenességgel ritkán – ez pedig biztosítja e rendszerek stabilitását.

Kelet-Európában viszont az előítéletesség és romaellenesség erőteljes rendszerellenességgel, bizalmatlansággal és rossz közérzettel kapcsolódik össze. Mindez látványosan mutatkozott a kínálati oldalon a későbbiekben tárgyalandó gárdajelenségben, amikor is az alternatív félkatonai szervezeteket létrehozó pártok gyakorlatilag nyíltan megkérdőjelezik az állam erőszak-monopóliumát, sőt, gyakorlatilag alternatív államszervezet kiépítését ígérik. Minderre Nyugat-Európában – Olaszországot leszámítva – alig láttunk példát, a rendszer szilárdságát ott kevéssé fenyegeti a szélsőjobboldal, a kelet-európai demokráciák azonban jelenleg jóval instabilabbnak látszanak.

A 2012-2013 folyamán végzett hatodik ESS hullámban 29 ország vett részt[6]. A DEREX fő index és a négy alindex meghatározása után az alábbi főbb eredményeket kaptuk:

Az attitűd-szélsőségesek aránya az ESS-hez frissen csatlakozott két balkáni államban, Albániában (32%) és Koszovóban (30%) a legmagasabb. Az első hat helyen kizárólag hazánktól keletre, délkeletre elhelyezkedő országokat találunk. 20% feletti DEREX értéket kaptunk Cipruson (28%), Ukrajnában (23%) és Bulgáriában (22%). Magyarországon a tizedik legmagasabb (12%) az attitűd-szélsőségesek aránya. Kissé magasabb arányban (13%) vannak az attitűd-szélsőségesek Izraelben, Olaszországban és Szlovákiában. Portugáliában pedig velünk lényegében megegyező a DEREX index értéke. A sorrendben jóval leszakadva következik Csehország és Lengyelország, ahol 8% a DEREX. A rangsor végén, 1%-os attitűd-szélsőséges aránnyal az északi államok (Norvégia, Finnország, Svédország, Izland, Dánia) és Svájc helyezkedik el.

[6] Albánia (AL), Belgium (BE), Bulgária (BG), Ciprus (CY), Csehország (CZ), Dánia (DK), Egyesült Királyság (UK), Észtország (EE), Finnország (FI), Franciaország (FR), Hollandia (NL), Írország (IE), Izland (IS), Izrael (IL), Koszovó (XK), Lengyelország (PL), Litvánia (LT), Magyarország (HU), Németország (DE), Norvégia (NO), Olaszország (IT), Oroszország (RU), Portugália (PT), Szlovákia (SK), Szlovénia (SI), Spanyolország (ES), Svédország (SE), Svájc (CH), Ukrajna (UA).

Az *Előítéletesség és jóléti sovinizmus* öt országban haladja meg az 50%-ot, azaz legalább minden második megkérdezett szélsőségen kirekesztő véleménnyel van a melegekről, leszbikusokról, és/vagy a bevándorlókról. Nem véletlen, hogy a súlyos etnikai feszültséggel terhelt Koszovóban és Cipruson 65%-os értéket kaptunk erre az alindexre. Az izraeli, az orosz és az albán mintában szintén magas (55-56%) arányt kaptunk, míg Ukrajnában 49% az első alindex értéke. Magyarország a hetedik helyen, a kutatásban részt vett 21 EU tagállam közül, Ciprus után a második helyen szerepel. A 45%-os hazai arány így uniós összevetésben rendkívül magasnak mondható. A legkevésbé előítéletesek a svédek (4%), az izlandiak (7%) és a norvégok (8%). Jól jelzi a bevándorló-ellenesség széleskörű jelenlétét az, hogy csak ebben a három országban kaptunk 10% alatti értéket az *Előítéletesség és jóléti sovinizmus* alindexre.

Az ESS eddigi hat hulláma alapján elmondható, hogy az alindexek közül a *Rendszerellenesség* mutatja a legnagyobb változásokat egy-egy országon belül. Azaz az aktuálpolitikai helyzet, adott esetben egy választás időpontjának közelsége az adatfelvétel időtartamához, érdemi hatással tud lenni az alindexben szereplő politikai intézményrendszer iránti bizalmat mérő tételekre. Nem véletlen tehát, hogy a hatodik hullámban éppen Ukrajnában kaptuk a legnagyobb rendszerellenességet, a megkérdezettek 60%-a teljesítette a második alindex feltételrendszerét. Magas index-értéket mértünk még Bulgáriában (51%), Albániában (48%) és Portugáliában (41%). A gazdasági válság újabb hullámában erősen érintett országokban jellemzően magas arányt kaptunk: Portugália, Ciprus, Szlovénia, Olaszország és Spanyolország. Magyarország a középmezőnyben helyezkedik el, 25%-os alindex értékkel. A szélsőségesen rendszerellenesek aránya a legalacsonyabb az északi országokban; Norvégiában, Dániában és Finnországban mindössze 3%-os az érték.

A *Jobboldali értékorientáció* alapján Koszovó (60%), Ciprus (46%), Albánia (43%) szerepel az első három helyen. Magyarországon minden ötödik megkérdezett (21%) teljesítette a harmadik alindex feltételrendszerét, Ezzel az előző alindexhez hasonlóan, a 15. helyre kerültünk. Érdekes jelenség, hogy a legalacsonyabb értékorientációjú országok nem tartoznak földrajzilag egy csoportba: Izland (9%), Németország (11%), Portugália (11%), Hollandia (12%), és Észtország (13%) esetében mértük a legkisebb alindex arányt.

A *Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus* erősen megjelenik a bolgár (47%), az albán (44%), az ukrán (31%), a ciprusi (30%) és a koszovói (30%) társadalomban. Magyarországon a megkérdezettek közel ötöde (19%) adott szélsőséges válaszokat az ebbe a kategóriában megtalálható tételekre. Ez a kilencedik helyet jelenti, azaz az Előítéletesség mellett a Félelem és a bizalmatlanságban sorolható a hazai társadalom a 29 ország által reprezentált európai országok felső harmadába. A gazdasági válság által kevésbé érintett nyugat-európai országokban alacsony, 10% alatti, az alindex feltételeit teljesítő megkérdezettek aránya.

5. táblázat: A DEREX és az alindexek értékei az ESS hatodik hullámában

Sorrend	1. alindex: Előítéletesség és jóléti sovinizmus	2. alindex: Rendszer-ellenesség	3. alindex: Jobboldali érték-orientáció	4. alindex: Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus	DEREX
1.	XK (65%)	UA (60%)	XK (60%)	BG (47%)	AL (32%)
2.	CY (65%)	BG (51%)	CY (46%)	AL (44%)	XK (30%)
3.	IL (56%)	AL (48%)	AL (43%)	UA (31%)	CY (28%)
4.	RU (55%)	PT (41%)	IL (38%)	CY (30%)	UA (23%)
5.	AL (55%)	XK (38%)	IT (36%)	XK (30%)	BG (22%)
6.	UA (49%)	CY (35%)	PL (36%)	RU (22%)	RU (16%)
7.	HU (45%)	RU (35%)	SK (34%)	SK (20%)	SK (13%)
8.	PT (40%)	SI (34%)	BG (33%)	IT (20%)	IT (13%)
9.	LT (39%)	IT (33%)	SI (27%)	HU (19%)	IL (13%)
10.	EE (39%)	ES (33%)	UA (24%)	PT (18%)	HU (12%)
11.	SK (39%)	SK (31%)	ES (24%)	PL (15%)	PT (12%)
12.	CZ (32%)	CZ (31%)	RU (23%)	FR (15%)	CZ (8%)
13.	BG (31%)	PL (29%)	CZ (22%)	CZ (14%)	PL (8%)
14.	UK (27%)	IL (25%)	IE (22%)	IE (14%)	FR (7%)
15.	FR (26%)	HU (25%)	HU (21%)	ES (14%)	SI (7%)
16.	SI (25%)	LT (25%)	FR (20%)	EE (13%)	IE (7%)
17.	IE (23%)	IE (21%)	UK (16%)	SI (11%)	ES (6%)
18.	IT (22%)	EE (18%)	DK (16%)	LT (11%)	EE (5%)
19.	BE (20%)	FR (17%)	FI (15%)	IL (11%)	LT (5%)
20.	PL (18%)	UK (14%)	SE (15%)	UK (9%)	UK (4%)
21.	ES (18%)	IS (12%)	LT (14%)	DE (8%)	BE (3%)
22.	FI (16%)	BE (9%)	NO (14%)	BE (7%)	DE (2%)
23.	NL (15%)	DE (9%)	CH (14%)	IS (5%)	NL (2%)
24.	DK (13%)	NL (6%)	BE (13%)	SE (4%)	CH (1%)
25.	CH (11%)	SE (5%)	EE (13%)	CH (4%)	DK (1%)
26.	DE (11%)	CH (4%)	NL (12%)	NL (4%)	IS (1%)
27.	NO (8%)	FI (3%)	PT (11%)	DK (3%)	SE (1%)
28.	IS (7%)	DK (3%)	DE (11%)	NO (3%)	FI (1%)
29.	SE (4%)	NO (3%)	IS (9%)	FI (2%)	NO (1%)

Általánosságban elmondható, hogy a DEREX az országok közötti különbségeket tekintve két tengely fontosságára hívja fel a figyelmet. Az egyik a Kelet–Nyugat törésvonal: minél keletebbre megyünk, annál több magasabb DEREX-értéket találunk. Emellett nem elhanyagolható az Észak–Dél

törésvonal szerepe sem, az EU 15-ök közül a déli országokban láthatunk magasabb arányokat. Mindez arra utal, hogy azon országokban magasabb a jobboldali szélsőséges ideológiák iránti pszichológiai igény, ahol a totalitárius, diktatórikus vagy autoriter rezsimek jelentős szerepet vállaltak a 20. század második felének politikai karakterének formálásában is – ahol tehát a tekintélyelvűség „politikai gyakorlatként" hatotta át a társadalmat.

Összefoglalás

Európában az utóbbi években nem annyira az előítéletek és az idegenellenesség, hanem inkább az Európai Unióval és általában a képviseleti rendszerrel való egyre szélesebb körű elégedetlenség adják a szélsőjobboldali pártok legfontosabb társadalmi felhajtóerejét. Összehasonlítva a DEREX alapját jelentő *European Social Survey (ESS)* első három hullámának (2002–2007) legkorábbi, valamint az utolsó három hullám (2008–2013) legújabb adatait tekintve megállapítható, hogy a szélsőségesen rendszerellenesek aránya az utóbbi években 28 európai ország közül 17-ben emelkedett, arányuk a korábbi átlagosan 15%-os értékről 24%-ra nőtt. A kifejezetten az Európai Parlament iránt szélsőséges bizalmatlanságot tápláló válaszadók aránya is egyértelmű emelkedést mutat. 28 európai ország közül 22-ben nőtt az EP-ben egyáltalán nem bízók aránya. Két országban stagnált, míg négyben – döntően a skandináv államokban – minimálisan csökkent ez a fajta bizalmatlanság. Az egy évtizeddel ezelőtti állapothoz képest a rendszerellenesség jelentősen magasabb szinten áll ma Cipruson, Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában, Magyarországon, Csehországban, Szlovéniában és Görögországban (ez utóbbi országban tíz év alatt a lakosság egyötödéről közel kétharmadára nőtt a rendszerellenesek aránya).

A DEREX jól mutatja, hogy Magyarországon nemzetközi összehasonlításban milyen nagy kilengéseket mutat a politikai intézményekbe vetett bizalom.[7] Ez a hektikusság (mely az esetek többségében szélsőséges bizalmatlanságba csap át) önmagában is politikai kockázat, mivel kedvezhet a hirte-

[7] Hasonló folyamatokat jelez a Tárki által 2013 őszén publikált *Értékek* 2013 című tanulmány, amely *A gazdasági növekedés társadalmi, kulturális feltételei* című kutatás 2013. évi hullámának eredményeit mutatja be. Ebben a tanulmányban a kutatók négy területen (bizalom, normakövetés, az állam szerepének és a demokráciának megítélése) vizsgálták a lakossági vélemények alakulását. Elemzésükben elsősorban időbeli összehasonlításokat tettek, a 2013-as állapotot hasonlították össze a négy évvel korábbi, 2009-es állapottal. 2013-ban átlagosan kevésbé tartották fontosnak a demokráciát, mint 2009-ben, és ezzel párhuzamosan, többen gondolták az országot demokratikusnak, mint korábban. Ebben vélhetően az is szerepet játszhat, ha az éppen kormányon levőkhöz köthető politikai azonosulással rendelkezők (2013-ban a magukat jobboldalinak mondók) a 2010 előtti kormányzási módot tartották antidemokratikusnak és nem gondolták ugyanezt a 2010 utáni kormányzásról. Ezzel szemben a magukat baloldaliként definiálók a jobboldali kormányzást vélték antidemokratikusnak miközben a 2010 előtt gyakorlatot esetleg nem tartották annak. A Tárki kutatói megállapították azt is, hogy az intézményekbe vetett bizalom nagyban függ a politikai identitástól, tehát az intézményi bizalom relativizálódik, attól függően, hogy ki adja a kormányzatot. A normák esetében pedig olyan helyzetet eredményez, amelyben a normák megítélésében az általános értékek (a helyesről és helytelenről vallott felfogások) mellett az is szerepet kezd játszani, hogy kik követik a normákat és kik szegik meg azokat (a normák tehát instrumentalizálódnak) (Tárki 2013).

len hangulatállapotokat meglovagoló szélsőséges politikai erőknek. A *Rendszerellenesség* utolsó két értéke pedig rávilágít arra is, hogy 2010 utáni kormányzatnak kiváló lehetősége lett volna a hazai társadalom mérséklésére, rendszerének megszilárdítására és valódi konszolidációra – ezt a lehetőséget azonban eljátszotta. Mindez azt is jelenti, hogy a jelenlegi politikai rendszer csupán látszólagos stabilitást élvez, amely a kétharmados parlamenti többségéből, valamint az ellenzék gyengesége miatti relatív pártpolitikai erőfölényből adódik. A társadalom mélyrétegeiben ugyanakkor nincs megnyugvás, a szélsőséges rendszerellenesség aktuális mértéke nemzetközi összehasonlításban igen magasnak tekinthető és aligha teszi biztossá bármely politikai rendszer számára a tartós berendezkedés lehetőségét.

HIVATKOZÁSOK

Adorno et al. (1950) *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row.

Altemeyer, B. (2006) *The authoritarian specter*. Cambridge: Harvard University Press.

Altemeyer, R. (1981*) Right-wing authoritarianism*. Winnipeg: University of Manitoba Press.

Arendt, H. (1951) *The origins of totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace and World.

Austin J.L. (1990) *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai.

Canovan, M. (1981) *Populism*. London–New York: Harcourt, Brace, Jovanovich.

Capoccia, G. (2002) Anti-System Parties: A Conceptual Reassessment. *Journal of Theoretical Politics*, 14:9.

Carter, E. (2005) *The Extreme Right in Western Europe: Success or Failure?* Manchester University Press.

Enyedi Zs. (2004) Érték, értelem, érzelem. Politikai pszichológia Bibó nyomán*. Politikatudományi Szemle*, 4:5–18. Elérhető: http://www.poltudszemle.hu/szamok/2004_4szam/2004_4_enyedi.pdf

Fábián Z. (1999) *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum.

Falter, J. – Schumann, S. (1998) Affinity towards right-wing extremism in Western Europe. *West European Politics*, (11)2:96–110.

Fromm, E. (2002) *Menekülés a szabadság elől*. Budapest: Napvilág. (a német nyelvű eredeti megjelenés éve: 1941).

Gimes G. – Juhász A. – Kiss K. – Krekó P. (2009) *Látlelet 2009 – a szélsőjobboldal megerősödésének okai*. Elérhető: http://maraalapitvany.hu/upload/latlelet_2009.pdf

Hagtvet, B. (1994) Right-Wing Extremism in Europe. *Journal of Peace Research*, 31:241. Elérhető: http://www.asap-spssi.org/pdf/0501cohrs.pdf

Huber, J. D. (1989) Values and partisanship in left-right orientations: measuring ideology. *European Journal of Political Research*, (17)5:599–621.

Hunyady Gy. (1996*) Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest: Akadémiai.

Ignazi, P. (2002) *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Ignazi, P. (1992) The Silent Counter-Revolution. Hypotheses on the Emergence of Extreme Right-Wing Parties. *European Journal of Political Research*, 22:3–34.

Johnson, D. B. (1999) *A közösségi döntések elmélete*. Budapest: Osiris.

Jost, J. T. – Glaser, J. – Kruglanski, A.W. – Sulloway, F. (2003) A politikai konzervativizmus mint motivált társas megismerés. In John T. Jost (szerk)*: Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris. 525–617.

Karácsony G. – Róna D. (2010) „A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól”. *Politika-tudományi Szemle*, 1:94–123.

Keller T. (2009.) *Magyarország helye a világ értéktérképén*. Budapest: Tárki. Elérhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf

Koopmans, R. – Statham, P. – Giugni, M. – Passy, F. (2005) *Contested Citizenship: Immigration and Cultural Diversity in Europe*. University of Minnesota Press.

Kopecky, P. – Mudde, M. (2002) The Two Sides of Euroscepticism- Party Positions on European Integration in East Central Europe. *European Union Politics*, 3:297–326.

Kornhauser, W. (1960) *The politics of mass society*. London: Routledge and Kegan Paul.

Krekó P. – Juhász A. – Molnár Cs. (2014) Szélsőjobboldaliság Európában és Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2014* (megjelenés alatt)

Krekó P. (2010) Jobboldali extremizmus iránti igény Magyarországon és Izraelben. In *Alkalmazott Pszichológia XII. évfolyam 1-2. szám:73-98. Elérhető: http://ap.elte.hu/wp-content/uploads/2012/09/APA_2010_1-2.pdf*

Krekó P. – Molnár Cs. (2010) A szélsőjobboldal iránti kereslet növekedése Magyarországon. In Sándor P. – Vass L. (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*, 2009. Budapest: DKMKA.

Kurtán Sándor (2007) A Szabadság Párt (Ausztria). *Politikatudományi Szemle*, 1:23-44.

Lubbers, M – Gusberts, M. – Scheepers, P. (2002) *European Journal of Political Research*. 41:345–378.

Mannheim, K. (1994) *A konzervativizmus*. Budapest:Cserépfalvi.

Meijerink, F. – Mudde, C. –van Holsteyn, J.M. (1998) Right-Wing Extremism. *Acta Politica*, 1998, 33:165–178.

Minkenberg. M. (2009) *The Radical Right in Europe: Challenges for Comparative Research. in Bertelsmann Stiftung (szerk.) Strategies for Combating Right-Wing Extremism in Europe*. (Guetersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung, 2009), 16–28.

Mudde, C. (2000) *The ideology of the extreme right.* Manchester University Press.

Mudde. C. (1996) The Paradox of the Anti-Party Party: Insights from the Extreme Right. *Party Politics*, 2:265.

Muižnieks, Preface to Mudde, C. (szerk.) (2005) *Racist Extremism in Central and Eastern Europe*. London: Routledge.

Norris, P. (2005) *Radical Right. Voters and Parties in the Electoral Market*. Cambridge: Cambridge University Press.

Political Capital Institute (2010*) Back by Popular Demand – Demand for Right-Wing Extremism Index*. Június 11, 2010. Elérhető: http://www.riskandforecast.com/useruploads/fi les/derex_study.pdf

Putnam, R. D. (1995) Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *The Journal of Democracy*, (6)1:65–78.

Doty, R. M. –Peterson, B. E. – Winter D. G. (1991) Threat and Authoritarianism in the United States: 1978–1987. In Jost, J. – Sidanius, J. (szerk.) *Political psychology*: *Key readings.* New York: Taylor and Francis. 86–108.

Sales, S. M. (1973) Threat as a factor in authoritarianism: An analysis of archival data. *Journal of Personality and Social Psychology*, 28: 44–57.

Schwartz, S. H. (2003) Univerzáliák az értékek tartalmában és struktúrájában. Elméleti előrelépések és empirikus próbák húsz országban. In: Váriné Szilágyi Ibolya (szerk.) *Az értékek az életben és a retorikában*. Budapest: Akadémiai 105–154.

Sidanius, J. – Pratto, F. (2005) *A társadalmi dominancia*. Budapest: Osiris.

Simon, L. – Greenberg, J. – Harmon-Jones, E. – Solomon, S. – Pyszczynski, T. – Arndt, J. – Abend, T. (1997) "Terror management and cognitive-experiential self-theory: Evidence that terror management occurs" (in the experiential system). *Journal of Personality and Social Psychology*, (72)5:1132–1146.

Stenner, K. (2005) *The Authoritarian Dynamic*. Cambridge University Press.

Sumner, W. G. (1978) *Népszokások: szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentőség*e. Budapest: Gondolat.

Szabó T. (2006) Szélsőjobboldali pártok Olaszországban. *Politikatudományi Szemle*, 1:141– 164.

Tamás P. (2007) Radikális jobboldali világképek a 2006 politikai évad kezdetén. In Sándor P.–Vass L. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve* 2006-ról. Budapest: DKMKA. 313–322.

Tárki: Értékek 2013. A gazdasági növekedés társadalmi, kulturális feltételei. Zárótanulmány. Elérhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/2013/2013_zarotanulmany_gazd_kultura.pdf

Tárki: Értékek 2013. Értékek egy polarizálódó politikai térben. A gazdasági növekedés társadalmi, kulturális feltételei. Összefoglaló. Elérhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/2013/2013_osszefoglalo_gazd_kultura.pdf

Tomkins, S. (1963) Left and right: A basic dimension of ideology and personality. In White R-W. (szerk.) *The study of lives.* New York: Atherton.

FÜGGELÉK

A DEREX alindexei, komponensei, a beépített ESS tételek, valamint az alkalmazott feltételrendszer

1. alindex: Előítéletesség és jóléti sovinizmus

Komponens: Homofóbia

Tétel 1: Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusként úgy, ahogy akarják. /freehms/

Válaszopciók: 1 - teljesen egyetértek … 5 - egyáltalán nem értek egyet

Komponens: Bevándorlás-ellenesség

Tétel 2: A külföldön élő nem magyar nemzetiségűek mekkora részének engedné meg a betelepülést? /imdfetn/

Válaszopciók: 1 - sokuknak meg kellene engedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni … 4 - senkinek nem kellene megengedni

Tétel 3: Az Európán kívüli szegényebb országokban élő emberek mekkora részének kellene megengedni, hogy Magyarországra jöjjön élni? /impcntr/

Válaszopciók: 1 - sokuknak meg kellene engedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni … 4 - senkinek nem kellene megengedni

Tétel 4: Általában véve árt, vagy használ Magyarország gazdaságának, hogy más országokból idejönnek élni emberek? /imbgeco/

Válaszopciók: 0 - árt a gazdaságnak … 10 – használ a gazdaságnak

Tétel 5: Mit mondana, Magyarország kulturális életének általában véve ártanak, vagy inkább gazdagítják, akik más országból idejönnek élni? /imueclt/

Válaszopciók: 0 - ártanak a kulturális életnek … 10 – gazdagítják a kulturális életet

Tétel 6: Rosszabb, vagy jobb hely lett-e Magyarország azzal, hogy más országból idejöttek emberek élni? /imwbcnt/

Válaszopciók: 0 – rosszabb lett … 10 – jobb lett

Az alindex kritériuma

(freehms=5) VAGY (imdfetn=4) VAGY (impcntr=4) VAGY (imbgeco=0..1, imueclt=0..1, imwbcnt=0..1 közül legalább kettő teljesül)

2. alindex: Rendszerellenesség

Komponens: Elégedetlenség a politikai rendszerrel

Tétel 7: Mennyire elégedett a jelenlegi magyar kormány munkájával? /stfgov/

Válaszopciók: 0 – teljes mértékben elégedetlen … 10 – teljes mértékben elégedett

Tétel 8: Mindent összevetve mennyire elégedett Magyarországon a demokrácia működésével? /stfdem/

Válaszopciók: 0 – teljes mértékben elégedetlen … 10 – teljes mértékben elégedett

Komponens: Bizalmatlanság a jogrendszerrel és a jogalkalmazókkal szemben

Tétel 9: Ön személy szerint mennyire bízik a magyar jogrendszerben? /trstlgl/

Válaszopciók: 0 – egyáltalán nem bízik meg … 10 – teljesen megbízik

Tétel 10: Ön személy szerint mennyire bízik a rendőrségben? /trstplc/

Válaszopciók: 0 – egyáltalán nem bízik meg … 10 – teljesen megbízik

Komponens: Bizalmatlanság a politikai elittel szemben

Tétel 11: Ön személy szerint mennyire bízik a magyar Országgyűlésben? /trstprl/

Válaszopciók: 0 – egyáltalán nem bízik meg … 10 – teljesen megbízik

Tétel 12: Ön személy szerint mennyire bízik a politikusokban? /trstplt/

Válaszopciók: 0 – egyáltalán nem bízik meg … 10 – teljesen megbízik

Komponens: Bizalmatlanság a nemzetközi szervezetekkel szemben

Tétel 13: Ön személy szerint mennyire bízik az ENSZ-ben? /trstun/

Válaszopciók: 0 – egyáltalán nem bízik meg … 10 – teljesen megbízik

Tétel 14: Ön személy szerint mennyire bízik az Európai Parlamentben? /trstep/

Válaszopciók: 0 – egyáltalán nem bízik meg … 10 – teljesen megbízik

Az alindex kritériuma

[(stfgov=0..1) ÉS (srfdem=0..1)] VAGY [(trstlgl=0..1) ÉS (trstplc=0..1)] VAGY [(trstprl=0..1) ÉS (trstplt=0..1)] VAGY [(trstun=0..1) ÉS (trstep=0..1)]

3. alindex: Jobboldali értékorientáció

Komponens: Szélsőjobboldali önelhelyezés

Tétel 15: A politikában az emberek gyakran beszélnek „bal-" és „jobboldalról". Hol helyezné el önmagát ezen a skálán, ahol a „0" a baloldalt, a „10" a jobboldalt jelenti? /lrscale/

Válaszopciók: 0 – baloldali … 10 – jobboldali

Komponens: Tradicionalizmus

Tétel 16: Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá. /imptrad/

Válaszopciók: 1 – nagyon hasonlít rám … 6 – egyáltalán nem hasonlít rám

Tétel 17: Függetlenül attól, hogy Ön tartozik-e valamelyik egyházhoz vagy felekezethez, mennyire tartja vallásosnak magát? /rlgdgr/

Válaszopciók: 0 – egyáltalán nem vallásos … 10 – nagyon vallásos

Tétel 18: Az olyan különleges alkalmaktól eltekintve, mint az esküvők és a temetések, mostanában milyen gyakran vesz részt vallási szertartásokon? /rlgatnd/

Válaszopciók: 1 – minden nap … 7 – soha

Komponens: Szabálykövetés és rendpártiság

Tétel 19: Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: Fontos számára, hogy mindig megfelelően viselkedjen. El akarja kerülni, hogy olyat tegyen, ami más ember szemében helytelen. /ipbhprp/

Válaszopciók: 1 – nagyon hasonlít rám … 6 – egyáltalán nem hasonlít rám

Tétel 20: Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: Azt gondolja, hogy az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik. Azt gondolja, hogy az embereknek mindig be kell tartaniuk a szabályokat, akkor is, amikor senki sem figyeli őket. /ipfrule/

Válaszopciók: 1 – nagyon hasonlít rám … 6 – egyáltalán nem hasonlít rám

Tétel 21: Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: Fontos számára, hogy a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben. Azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait. /ipstrgv/

Válaszopciók: 1 – nagyon hasonlít rám … 6 – egyáltalán nem hasonlít rám

Tétel 22: Mennyire hasonlít, vagy nem hasonlít Önre ez az ember: Fontos számára, hogy biztonságos körülmények között éljen. Elkerül mindent, ami veszélyezteti biztonságát. /impsafe/

Válaszopciók: 1 – nagyon hasonlít rám … 6 – egyáltalán nem hasonlít rám

Az alindex kritériuma

(lrscale=9..10) VAGY [(imptrad=1) ÉS ((rlgdgr=9..10), (rlgatnd=1..3) közül legalább egy)] VAGY [(ipbhprp=1), (ipfrule=1), (ipstrgv=1), (impsafe=1) közül legalább három]

4. alindex: Félelem, bizalmatlanság, pesszimizmus

Komponens: Elégedetlenség az élettel

Tétel 23: Mindent összevetve mennyire elégedett mostani életével? /stflife/

Válaszopciók: 0 – teljesen elégedetlen … 10 – teljesen elégedett

Komponens: Gazdasági bizonytalanság és aggodalmak

Tétel 24: Mindent összevetve, mennyire elégedett Magyarország jelenlegi gazdasági állapotával? /stfeco/

Válaszopciók: 0 – teljesen elégedetlen … 10 – teljesen elégedett

Tétel 25: Melyik leírás közelíti meg leginkább az Önök háztartásának jelenlegi jövedelmi helyzetét? /hincfel/

Válaszopciók: 1 - kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkből … 4 - nagyon nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkből

Komponens: Közbiztonsági félelmek

Tétel 26: Mennyire érzi úgy, hogy ezen a környéken sötétedés után biztonságos egyedül sétálni? /aesfdrk/

Válaszopciók: 1 - nagyon biztonságos … 4 - egyáltalán nem biztonságos

Komponens: Gyanakvás másokkal szemben

Tétel 27: A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban? /ppltrst/

Válaszopciók: 0 – Nem lehetünk elég óvatosak … 10 - A legtöbb ember megbízható

Tétel 28: Gondolja, hogy a legtöbb ember, megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni? /pplfair/

Válaszopciók: 0 – A legtöbb ember megpróbálná kihasználni … 10 - A legtöbb ember igyekezne tisztességes lenni

Tétel 29: Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek? /pplhlp/

Válaszopciók: 0 – Az emberek inkább csak magukkal törődnek … 10 - Az emberek általában segítőkészek

Az alindex kritériuma

(aesfdrk=4) VAGY (stflife=0..1) VAGY [(stfeco=0..1) ÉS (hincfel=4)] VAGY [(ppltrst=0..1), (pplfair=0..1), (pplhlp=0..1) közül legalább kettő]

MEDVE-BÁLINT GERGŐ – BODA ZSOLT[1]

KI SZEGÉNYEBB, JOBBAN BÍZIK?
AZ ANYAGI HELYZET, A GAZDASÁGI FEJLETTSÉG ÉS A JÖVEDELMI EGYENLŐTLENSÉGEK HATÁSA AZ INTÉZMÉNYI BIZALOMRA KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN[2]

ABSZTRAKT

Nyugat-Európához viszonyítva az Európai Unió új, kelet-közép-európai tagállamaiban lényegesen alacsonyabb az állami intézményekbe vetett bizalom. Mivel az intézményi bizalmat szokás az adott politikai rendszer legitimitásának, vagyis társadalmi elfogadottságának indikátoraként tekinteni, az alacsony bizalmi mutatók aggodalomra adhatnak okot. Tanulmányunk az alacsony bizalmi szint problémáját a gazdasági fejlettség, a társadalmi egyenlőtlenségek, valamint az egyén szintjén a jövedelmi helyzet és a gazdasági kilátásokkal való elégedettség (szociotropikus értékelés) függvényében vizsgálja, és összehasonlítja a kelet-közép-európai valamint a nyugat-európai országok adatait. A 2010-es ESS felmérés alapján végzett többszintű elemzés megmutatja, hogy lényeges különbségek vannak a kontinens két része között. Míg a szociotropikus indikátorok mindenhol pozitívan hatnak az intézményi bizalomra, a relatív jövedelemi pozíció és a bizalom összefüggésére ez nem áll fenn: a hatás pozitív Nyugat-Európában, ám a kelet-közép-európai országokra vonatkozóan nem találtunk szignifikáns kapcsolatot. Ugyancsak eltér a jövedelmi egyenlőtlenség hatása az országok között. Az egyenlőtlenség és az intézményi bizalom között mindenütt negatív az összefüggés, azonban Csehország, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia esetében, négy olyan országban, ahol viszonylag alacsonyak a jövedelmi különbségek, az intézményi bizalom szintje is – ennek ellenére – alacsony. A tanulmány felveti, hogy a feltárt különbségeket a kelet-közép-európai országok politikai-gazdasági rendszerei valamint az állampolgárok erős egalitárius attitűdjei közötti kölcsönhatás magyarázhatja.

Kulcsszavak: intézményi bizalom, egyenlőtlenség, jövedelem, összehasonlító elemzés, ESS

[1] MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet

[2] A tanulmány az OTKA K101701 számú projektjének keretében készült. A szerzők köszönetet mondanak Constantin Manuel Bosancianunak, valamint a Közép-európai Egyetem Political Behaviour Research Group-ja által szervezett vita résztvevőinek, továbbá a kézirat angol és magyar nyelvű változatát értékelő anonim bírálóknak a hasznos észrevételekért és kritikákért.

Abstract

Compared to Western Europe, the new democracies of East Central Europe (ECE) demonstrate substantially lower levels of institutional trust. Because trust in state institutions is an indicator of the public approval and legitimacy of a political system, low trust levels are causes for concern. The paper addresses a particular aspect of this broad issue by focusing on how country-level wealth and inequality and individual-level economic situation and sociotropic evaluations affect institutional trust in ECE, in comparison with Western Europe. A multi-level analysis performed on the 2010 European Social Survey dataset reveals that substantial differences exist between the two sides of the continent. While sociotropic measures show a uniformly strong, positive association with institutional trust, the marginal effect of relative income is positive in Western but zero in East Central Europe. Moreover, albeit social inequality is inversely related to institutional trust, four ECE countries (the Czech Republic, Hungary, Slovakia and Slovenia), where relatively low inequality is accompanied by low levels of institutional trust, deviate from the general trend. The paper suggests that the causes of these differences may be attributed to the interplay between specific characteristics of ECE political economies and the strongly egalitarian attitudes of East Central European citizens.

Keywords: institutional trust, equality, income, multi-level analysis, ESS

Bevezető

Az intézményi bizalom azt az egyéni várakozást fejezi ki, hogy egy adott intézmény pozitív, kedvező eredményeket (*„outcomes”*) fog produkálni (Levi és Stokker 2000). Különböző kutatások szerint az intézményi bizalom elősegíti olyan közpolitikák megvalósítását, amelyek bár sok szempontból kívánatosak, mégis valamilyen mértékű áldozatot követelnek az állampolgároktól, azaz bizonyos, nem feltétlenül anyagi értelemben vett költséggel járnak számukra (Győrffy 2007, Hetherington 2005). Az intézményi bizalom továbbá javíthatja a kormányzás hatékonyságát, ugyanis hozzájárul ahhoz, hogy az állampolgárok betartsák a szabályokat, valamint együttműködjenek a hatóságokkal a közpolitikák végrehajtásában (Lieberman 2007, Scholz 1998, Tyler 2006 és 2011). Mivel a demokratikus kormányzatoknak csak korlátozott eszközei vannak az állampolgári kooperáció kikényszerítésére, ezért működésük legitimitása kulcsfontosságú, hiszen ez a feltétele annak, hogy az emberek ne akadályozzák (pl. tiltakozások révén) a kormányzást, hanem együttműködő, szabálykövető magatartással segítsék azt. Az intézményi bizalom ebből a szempontból a legitimitással is összefüggésbe hozható (Beetham 1991), illetve a legitimitás indikátorának tekinthető.

Mindezek fényében nem meglepő, hogy a Nyugat-Európa egyes országaiban tapasztalható bizalom-ingadozások, illetve az Európai Unió iránti bizalom tendenciózus csökkenése aggodalmat keltett politikusokban és politikai elemzőkben egyaránt. A bizalom csökkenése, illetve alacsony szintje azonban még inkább jellemző a kelet-európai országokra (Boda és Medve-Bálint 2010). Egyes kutatók ezt a rendszerváltozás következményének tartják, és a kelet-közép-európai demokráciák tartósan alacsony társadalmi elfogadottságát, legitimitását olvassák ki az adatokból (Kornai és Rose–Ackerman 2004, Rose–Ackerman 2001, Sztompka 1999). Tanulmányunkban a főáramú szakirodalomnak abból a megállapításából indulunk ki, hogy az intézményekbe vetett állampolgári bizalom magasabb szintje kívánatos, míg alacsony szintje vagy csökkenése a politikai rendszer legitimitási és/vagy eredményességi problémáira utal. Az intézményi bizalom tehát kiemelt jelentőségű a modern demokráciákban, éppen ezért relevánsak a rá ható tényezőkre vonatkozó társadalomtudományi kutatások.

Tanulmányunk az intézményi bizalmat meghatározó tényezőkről szóló vitához kíván hozzászólni, méghozzá oly módon, hogy vizsgálódásaink középpontjába a jövedelmet és az egyenlőtlenségeket állítjuk. Bár számos kutatás foglalkozott már e tényezőknek a bizalom kialakításában játszott szerepével, az eddigi eredmények ellentmondásosak. A más-más adatokat és eltérő elemzési módszereket alkalmazó kutatók meglepően különböző következtetésekre jutottak. A helyzet még kiábrándítóbb a kelet-közép-európai országok tekintetében, ahol – furcsa módon – eddig viszonylag kevés átfogó kutatás foglalkozott a témával. A legtöbb írás megelégedett az egyéni szintű tényezők vizsgálatával és nem vett figyelembe makroszintű, kontextuális változókat. Némelyik elemzés csupán egy-egy országra vonatkozó esettanulmány, de a legjobb esetben is csak néhány ország összehasonlítására szorítkozik, vagyis bőven van tér további, tágabb keretben vizsgálódó kutatások számára.

Az egyén gazdasági helyzetét különösen fontosnak tartottuk bevonni az elemzésbe, ugyanis Nyugat-Európához képest keletebbre az emberek inkább hajlamosak a kormánytól elvárni jólétük biztosítását (McIntosh et al. 1994), és ennek lehet hatása az állami intézmények iránti bizalomra is. Ráadásul a közép-kelet-európai országokra az anyagiasabb (materialistább) politikai kultúra a jellemző (Inglehart 2006), amelynek egyik ismérve, hogy az állampolgárok egy általános értékelő mintázat alapján alakítják ki attitűdjeiket az állami intézmények iránt, amelyet viszont erőteljesen befolyásol a jóléti helyzetük, illetve a jövővel kapcsolatos várakozásaik (Catterberg és Moreno 2006, Lühiste 2006). Ez alapján feltételezhető, hogy a kelet-közép-európai országokban a megkérdezettek relatív jövedelmi pozíciója, valamint a gazdaság helyzetéről adott értékelésük erősebben meghatározza az intézményekbe vetett bizalmukat, mint Nyugat-Európában. Ugyanakkor az elemzésnek figyelembe kell vennie a kontextuális tényezőket is, például azt, hogy a kelet-közép-európai országok szegényebbek, mint a nyugatiak, ami erősítheti az egyéni gazdasági státusz hatását a bizalomra. De tekintettel kell lenni a jövedelmi egyenlőtlenségekre is, illetve arra, hogy mindkét régióban vannak nagyobb és kisebb egyenlőtlenséget mutató országok. A társadalmi egyenlőtlenség mértéke ugyancsak befolyásolhatja az egyéni szintű tényezők hatását a bizalomra.

JÖVEDELEM, GAZDASÁGI HELYZET, EGYENLŐTLENSÉGEK – A SZAKIRODALOM MEGÁLLAPÍTÁSAI

Tanulmányunk elméleti alapja a szakirodalomban egyre inkább elfogadottá váló úgynevezett „nyertes-hipotézis" (lásd például Zmerli és Newton 2011), ami azt fogalmazza meg, hogy a sikeres, elégedett emberek bizalomszintje magasabb az intézmények és egymás iránt is, hiszen alapvetően megfelelnek nekik a fennálló társadalmi, politikai és gazdasági viszonyok. Számos olyan, döntően az angolszász területeken végzett empirikus kutatás született, amely alátámasztja ezt a felvetést. Így például Inglehart (1999) kimutatta, hogy a nagyobb jólét és az élettel való elégedettség magasabb (társadalmi) bizalommal jár. Hasonlóképpen, a magasabban iskolázottak általában jobban bíznak a politikai intézményekben (Schoon és Cheng 2011), valamint a magasabb társadalmi státuszú emberek átlagosan jobban bíznak embertársaikban (Alesina és La Ferrara 2002) és a közintézményekben is (Parker és Parker 1993, Schoon és Cheng 2011). Ennek alapján mi is azt feltételezzük, hogy a vagyonosabbak nagyobb bizalmat táplálnak az intézmények iránt.

Tanulmányunk öt, az intézményi bizalmat potenciálisan meghatározó tényezővel foglalkozik Nyugat- illetve Kelet-Közép-Európában, komparatív megközelítésben.[3] Először is arra vagyunk kíváncsiak, hogy miként befolyásolja az intézményi bizalmat (1) a relatív jövedelmi helyzet, (2) az egyén önértékelése saját anyagi helyzetéről, valamint (3) a nemzetgazdaság teljesítményéről alkotott véleménye. Másodszor, vizsgálni kívántuk, hogy (4) a gazdasági fejlettség, valamint (5) az adott társadalomban tapasztalható jövedelmi egyenlőtlenségek hogyan befolyásolják az intézményi bizalom szintjét. Annak ellenére, hogy az intézményi bizalomról szóló szakirodalom egyre bővül, meglepő módon eddig kevés kutatás vizsgálta egyszerre ezeknek az egyéni és makro-szintű tényezőknek a hatását, egyszersmind a nyertes hipotézis felvetéseit. Az alábbiakban bemutatjuk azoknak a tanulmányoknak a főbb megállapításait, amelyek az egyéni szintű, majd pedig azokat, amelyek a makro-szintű hatásokra összpontosítottak.

Különböző szerzők gyökeresen eltérő összefüggéseket valószínűsítenek az egyéni jövedelem és az intézményi bizalom között, olykor abban az esetben is, amikor ugyanazt az adatbázist használják – lásd például Kaasa és Parts (2008) valamint Catterberg és Moreno (2006) tanulmányait. Kaasa és Parts (2008) a World Values Survey (WVS) negyedik hullámának (1999-2002) adatait használták, és 31 országon vizsgálták az egyéni szintű változók hatását a bizalomra. Elemzésükben azt találták, hogy

[3] A szövegben a magyarázó változók függő változóra gyakorolt hatásáról írunk, illetve a köztük lévő kapcsolatokat, összefüggéseket igyekszünk feltárni. Ez a terminológia oksági magyarázatokat vonna maga után, azonban hangsúlyoznunk kell, hogy keresztmetszeti vizsgálatról lévén szó, ok-okozati összefüggéseket nem tudunk megállapítani. Az elméleti keret alapján feltételezzük, hogy az egyéni és ország-szintű jövedelmi viszonyok, valamint a többi magyarázó változó hatása az intézményi bizalomra oksági jellegű, azonban éppen a vizsgált jelenség összetettsége miatt nem zárható ki másfajta mechanizmus sem. Habár a szakirodalom alapján azt állítjuk, hogy a magasabb jövedelem hatására nő az intézményi bizalom, léteznek olyan empirikus munkák is, amelyek ennek éppen fordítottját feltételezik. Például Algan és Cahuc (2010) szerint az áthagyományozódó magasabb személyközi bizalom eredményez nagyobb GDP növekedést. Kétségtelen, hogy egyfajta oksági körkörösség jellemzi az intézményi bizalom meghatározóit feltárni igyekvő kutatásokat. E tekintetben jelen tanulmány is hasonló korlátokba ütközik.

a jövedelemnek – amelyet háztartási jövedelmi decilisekként operacionalizáltak – nincsen szignifikáns hatása az intézményi bizalomra. Tanulmányukban ugyan megkülönböztetik a rendszerváltó országokat (Kelet-Európa) a többitől, azonban konklúziójuk e tekintetben mégsem mond többet annál a jól ismert ténynél, miszerint Kelet-Európában alacsonyabb a bizalom szintje, mint nyugaton.

Catterberg és Moreno (2006) az 1995-2001 közötti WVS adatfelvételek alapján elemezte 26 országban az intézményi bizalom (amit ők politikai bizalomnak neveztek) mintázatait. Vizsgálatukba a válaszadók háztartásának jövedelmi decilis besorolása mellett az anyagi helyzetükkel való szubjektív elégedettségének mértékét is bevonták. Azt találták, hogy míg ez utóbbi mindenhol szignifikáns és pozitív összefüggést mutatott az intézményi bizalommal, a relatív jövedelmi helyzet másként viselkedett a különböző országcsoportokban: a jövedelem növekedése csökkentette az intézményi bizalmat Európa régi demokráciáiban, ám növelte Kelet-Európában és Latin-Amerikában. Ezek az eredmények jelentősen különböznek Kaasa és Parts (2008) megállapításaitól annak ellenére, hogy mindkét tanulmány a WVS adataira támaszkodott. A jelenség magyarázata a kutatók által használt adatok kétséges megbízhatóságában rejlik. Bár a WVS adatbázisai népszerűek az intézményi és interperszonális bizalom mintázatait elemző kutatók körében, Donnelly és Pop-Eleches (2012) kimutatták, hogy a WVS háztartási jövedelem adatai nem megbízhatóak, ugyanis az adatgyűjtés nem volt konzisztens a különböző adatfelvételi hullámok és még a vizsgálatba bevont országok között sem.

A European Social Survey (ESS) ilyen szempontból sokkal megbízhatóbb adatait használva Van der Meer (2010) arra jutott, hogy az általa vizsgált 26 országban a háztartási jövedelem negatívan hatott az intézményi bizalomra. Bár a szerző csak a parlamentbe vetett bizalmat, mint függő változót használta az intézményi bizalom összetett mutatója helyett, elemzése mégis releváns számunkra, ugyanis ez az egyetlen olyan általunk ismert tanulmány, amely többszintű elemzést alkalmazott, vagyis egyéni- és ország-szintű változókat egyszerre szerepeltetett a modellekben. Van der Meer eljárása módszertani szempontból mégis kritizálható, ugyanis az ESS jövedelemadatai rengeteg hiányzó értéket tartalmaznak és a szerző ezeket nem megfelelően kezelte. A hiányzó adatok helyére a minta átlagértékét helyettesítette és bevezetett egy kétértékű változót is a „hiányzás” jelzésére (i.m. 533). Ez azonban nem a legmegbízhatóbb eljárás, ugyanis gyakran vezet torzított együttható-becslésekhez (lásd pl. Jones 1996). Emiatt a szerző következtetése a jövedelemnek a bizalomra gyakorolt negatív hatásáról fenntartásokkal kezelendő.

Az intézményi bizalomról szóló tanulmányokban az egyéni jövedelem és/vagy a jóléti helyzet szubjektív megítélésének hatását gyakran összevetik az embereknek az adott ország gazdasági helyzetére vonatkozó értékelésével (ezt szokás szociotropikus értékelésnek is hívni), és többnyire azt találják, hogy ez utóbbinak nagyobb a magyarázó ereje. Más szóval a gazdaság egészének egyéni megítélése inkább befolyásolja a közbizalmat, mint az egocentrikus, önérdekalapú megfontolások

(vö. Kinder és Kiewiet 1979). Ezt az állítást korábban már igazolták amerikai és nyugat-európai adatokon (vö. Hetherington 1998, Lewis-Beck 1990), és újabban a kelet-közép-európai országokéin is.

Például Hibbing és Patterson (1994) szerint Kelet-Közép-Európa új demokráciáiban a gazdaság állapotáról alkotott szubjektív értékelések szignifikáns összefüggést mutatnak az országgyűlés iránti bizalommal. Mishler és Rose (1997) ugyancsak azt találták, hogy a gazdaság állapotának megítélése erősebb összefüggést mutat az intézményi bizalommal, mint az egyén jövedelmi helyzete. Állításuk szerint a kelet-közép-európai országokban az emberek az intézményeket a gazdaság észlelt állapotának függvényében értékelik, így az intézményi bizalmat az egyén jövedelmi helyzete nem befolyásolja. Későbbi tanulmányaikban (Mishler és Rose 2001, 2002) is hasonló módon érveltek. Campbell (2004), kelet- és nyugatnémet adatokat használva ugyancsak azt találta, hogy az egyén jövedelmi helyzete nincs hatással az intézmények iránti bizalomra, és a Németország nyugati felében tapasztalható magasabb bizalomszintet inkább a gazdaság jobb teljesítménye, illetve az erről alkotott percepciók magyarázzák. Végül Lyons (2013) csehországi felmérések alapján szintén amellett érvel, hogy míg a szociotropikus értékelések az intézmények széles köre iránti bizalommal állnak szignifikánsan pozitív összefüggésben, addig az egocentrikus megfontolások csak igen gyenge kapcsolatot mutatnak vele.

Más kutatások viszont azt találták, hogy a szociotropikus értékelések mellett igenis fontosak az egyén önző szempontjai, így a jövedelmi helyzete is. Ezek közül az egyik legátfogóbb Lühiste (2006) elemzése a balti országokról. A szerző szociotropikus és egocentrikus változókat is beillesztett a modelljébe, és bár eredményei szerint ezek közül az elsőnek nagyobb a magyarázó ereje, azért a másodiknak is szignifikáns a hatása, vagyis azok, akik elégedettek a jövedelmi helyzetükkel magasabb bizalmat mutattak az állami intézmények iránt, mint az elégedetlenek. Hazai adatokon Bakonyi (2011) hasonló eredményre jutott, vagyis a magasabb jövedelműek jobban bíznak az intézményekben, bár ő a fenti tanulmányokkal ellentétben az egyéni jövedelemnek nem relatív, hanem abszolút mértékét, a háztartások egy főre jutó jövedelmét használta.

Összefoglalva: az eddigi kutatások meggyőzően és egybehangzóan kimutatták, hogy a gazdaság állapotának megítélése erős pozitív kapcsolatban áll az intézmények iránti bizalommal, azonban eltérő következtetésre jutottak az egyéni jövedelmek és az egyéni szubjektív jólét hatását illetően. Mindeddig azonban nem ejtettünk szót a makro-szintű tényezőkről, legfeljebb közvetetten, a szociotropikus értékeléseken keresztül. Márpedig a gazdasági fejlettség, illetve a jövedelmi egyenlőtlenségek olyan fontos kontextuális tényezők, amelyek módosíthatják az egyéni szintű változók hatását is. Ahogyan azonban erre már utaltunk, meglepően kevés olyan elemzés létezik, amely az egyéni és a makro-szintű változókat együttesen kezelné, sőt olyanból is kevés akad, amely alaposabban foglalkozna a fejlettség vagy az egyenlőtlenség hatásával. Az alábbiakban ezeknek a munkáknak a megállapításait foglaljuk össze.

McAllister (1999) az 1990-1991-es WVS hullám adatbázisán végezte elemzését, amelyben a gazdasági fejlettség hatását vizsgálta az intézményi bizalomra. Meglepő eredményei szerint a magasabb egy főre jutó GDP alacsonyabb intézményi bizalommal jár együtt, amit szerinte az magyaráz, hogy a nagyobb jólét fokozott elvárásokat támaszt az állami intézményekkel szemben, amelyeknek viszont azok képtelenek megfelelni. Mivel azonban az elemzés az országok szintjén aggregált adatokkal dolgozott, semmit nem mond a GDP és az egyéni szintű változók közötti összefüggésekről. McAllisternek ellentmondva Mishler és Rose (2001) a kelet-közép-európai országokon végzett elemzésében arra jutottak, hogy az egy főre jutó GDP gyengén, de pozitívan befolyásolja az intézményi bizalom szintjét. Van der Meer már idézett tanulmányában ehhez képest azt találta, hogy nincs szignifikáns kapcsolat az országok fejlettsége és az országgyűlésekbe vetett bizalom között. Jegyezzük azonban meg, hogy Van der Meer az egy főre jutó GDP mellett beillesztett a modelljébe egy, a volt kommunista országokra vonatkozó indikátor (dummy) változót is, jóllehet a két változó erős negatív korrelációban áll egymással. Ez felveti azt a kérdést, hogy vajon a GDP hatása nem a feltételezhetően erős kollinearitás miatt veszítette-e el a szignifikanciáját? Mindazonáltal leszögezhetjük, hogy a fenti három tanulmány eltérő konklúzióra jutott a gazdasági fejlettség és az intézményi bizalom összefüggése kapcsán, miközben a GDP és az egyéni szintű változók egymással való interakcióit nem vizsgálták.

Az általunk ismert tanulmányok közül csupán Catterberg és Moreno (2006) kísérelte meg országcsoportok szerint elkülöníteni az egyéni szintű tényezők hatását. Ahogy fentebb már ismertettük, azt találták, hogy az egyéni jövedelem másként hatott a gazdagabb (nyugat-európai), mint a szegényebb (volt kommunista) országokban, és azt feltételezték, hogy ennek oka a társadalmi egyenlőtlenségekben keresendő. Hipotézisük szerint – amit azonban már nem teszteltek – a kelet-európai, szerintük egyenlőtlenebb társadalmakban a magasabb jövedelműek jobban bíznak az állami intézményekben. Figyelemre méltó, hogy nemcsak Catterberg és Moreno nem vizsgálták az egyenlőtlenség kérdését, de általában véve is kevés figyelem irányult erre a szakirodalomban.

Eddig egyetlen olyan tanulmány jelent meg, amely többszintű elemzés keretében vizsgálta a társadalmi egyenlőtlenségek és az intézményekbe vetett bizalom összefüggéseit. Anderson és Singer (2008) elemzése, amely 20 ország adatait vizsgálta, arra a következtetésre jutott, hogy a nagyobb jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentik az intézményekbe vetett bizalom szintjét. Ezt leszámítva inkább olyan közleményeket találhatunk a szakirodalomban, amelyek az egyenlőtlenségeknek az interperszonális, vagyis a személyek közötti bizalomra gyakorolt hatását elemzik. Ezek az eredmények egyöntetűen negatív hatást sejtetnek. Például Knack és Keefer (1997) 29 ország mintáján mutatták ki, hogy a magasabb jövedelmű és egalitáriusabb országokban nagyobb a társadalmi bizalom. Uslaner (2000) amerikai adatokat elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a jövedelem egyenlőtlenségeknek az 1960-as években kezdődő emelkedését a társadalmi bizalom csökkenése kísérte. Delhey és Newton (2005) a WVS adatai alapján, 60 országon végzett elemzésükben ugyancsak azt találták, hogy

a jövedelmi egyenlőtlenségek negatívan hatnak az interperszonális bizalomra, és ugyanerre az eredményre jutott Wang és Gordon (2011) 65 ország 2000-2008-as WVS adatain végzett többszintű elemzése is.

Mégis, jelen elemzés szempontjából mi a relevanciája a jövedelmi egyenlőtlenségek és a társadalmi (személyközi) bizalom összefüggéseit feltáró tanulmányoknak? Egyfelől, a társadalmi és az intézményi bizalom közötti erős pozitív összefüggést számos kutatás mutatta már ki (lásd Keele 2007, Kunioka és Woller 1999, Zmerli et al. 2007). Az intézményi bizalom szintje általában magasabb ott, ahol az általános társadalmi bizalom is nagyobb. Másfelől, a társadalmi és az intézményi bizalom közötti szoros kapcsolat alapján feltételezhetjük, hogy a társadalmi bizalmat meghatározó tényezők az intézmények iránti bizalom terén is relevánsak lesznek. Ha tehát a társadalmi bizalmat rombolja az egyenlőtlenség magasabb szintje, akkor elképzelhető, hogy ugyanez a hatása az intézményi bizalomra is.

Szakirodalmi áttekintésünkből kiderül tehát, hogy miközben a kutatók egyetértenek abban, hogy a gazdaság teljesítményének szubjektív megítélése pozitív kapcsolatban áll az intézményi bizalommal, és hogy a társadalmi egyenlőtlenségek hatása negatív, jelentős eltérések tapasztalhatók az egyéni jövedelem és a makro-szintű jövedelem (GDP) hatását illetően. Az empirikus eredmények különösen sokszínűek a kelet-közép-európai országok vonatkozásában. Az eltérések részben a különböző, és nem feltétlenül megbízható adatok használatából, részben a nem megfelelő módszertan alkalmazásából adódnak: a kutatók kevés esetben használtak olyan eljárásokat, amelyek révén egyszerre tudták volna elemezni a makro-szintű és az egyéni szintű változók szerepét. Csupán néhány írás tett kísérletet arra, hogy figyelembe vegye a kontextuális tényezőknek az egyéni szintű változókra gyakorolt hatását. Tanulmányunkban éppen ezeknek a hiányosságoknak az áthidalására teszünk kísérletet: a 2010-es ESS adatok alapján többszintű elemzést végzünk annak érdekében, hogy számot vethessünk az intézményi bizalmat magyarázó egyéni és makro-szintű tényezőkkel is. Bár elsősorban Kelet-Közép-Európára összpontosítunk, a régiót tágabb földrajzi kontextusában helyezzük el, és összehasonlítjuk Nyugat-Európával.

HIPOTÉZISEK

A szakirodalom ellentmondásos eredményei viszonylag kevés támpontot adnak hipotéziseink megfogalmazásához. Láttuk viszont, hogy a szociotropikus értékelés minden eddigi kutatás szerint erős pozitív összefüggést mutat az intézményi bizalommal. Ennek megfelelően első feltevésünk így szól:

(H1) A gazdaság állapotára vonatkozó egyéni értékelések pozitív kapcsolatot mutatnak az intézményi bizalommal.

Habár a különböző kutatások eltérő álláspontot képviselnek az egyéni jövedelemnek, valamint az egyéni anyagi helyzet szubjektív megítélésének az intézményi bizalomra gyakorolt hatását illetően, a legtöbb tanulmány mégis pozitív kapcsolatot talált e tényezők között. Ennek megfelelően második és harmadik hipotézisünk a következő:

(H2) Az egyéni jövedelem pozitív kapcsolatban áll az intézményi bizalommal.

(H3) Az egyéni anyagi helyzetről adott szubjektív értékelés pozitív kapcsolatban áll az intézményi bizalommal.

Hasonló mechanizmust feltételezünk makro-szinten is:

(H4) A gazdasági fejlettség szintje pozitív kapcsolatban áll az intézményi bizalommal.

A jövedelmi egyenlőtlenség és az intézményi bizalom kapcsolatát általában negatívnak tartják, ennek megfelelően ötödik feltevésünk szerint:

(H5) A jövedelmi egyenlőtlenség negatív összefüggést mutat az intézményi bizalom szintjével.

A szakirodalomban találtunk továbbá két olyan hipotézist, amelyeket eddig még nem teszteltek, és amelyek az egyéni jövedelem, valamint a makro-szintű tényezők közötti interakciókra utalnak. Egyrészt McAllister (1999) felvetette, hogy az országok gazdagodásával csökkenhet az intézményi bizalom szintje, ugyanis a nagyobb jólétben élő polgárok egyre magasabb elvárásokat támasztanak a közintézményekkel szemben, amelyek ezeknek képtelenek lesznek megfelelni. Másrészt Catterberg és Moreno (2006) ezzel összhangban azt találta, hogy az egyéni jövedelem pozitív kapcsolatban áll az intézményi bizalommal a viszonylag szegényebb kelet-európai országokban, ám az összefüggés előjele megfordul a gazdagabb nyugat-európai társadalmakban. Az érv összhangban van a materialistább kelet-európai politikai kultúra tézisével is. McAllistar és a Catterberg-Moreno szerzőpáros megállapításait tehát együttesen szemlélve az a feltevés fogalmazható meg, hogy a fejlettség magasabb szintjén az egyéni jövedelem akár negatív kapcsolatot is mutathat az intézményi bizalommal. Ezért hatodik hipotézisünk szerint:

(H6) Az országok gazdasági fejlettségének magasabb szintje csökkenti az egyéni jövedelem pozitív hatását az intézményi bizalomra.

Végül, Catterberg és Moreno (2006) ugyancsak nem tesztelt felvetése nyomán fogalmaztuk meg hetedik hipotézisünket:

(H7) A jövedelmi egyenlőtlenség magasabb szintje növeli az egyéni jövedelem pozitív hatását az intézményi bizalomra.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Azt feltételeztük, hogy az intézményi bizalom szintje az egyének és az országok között is változik, ezért olyan módszerre van szükségünk, amely egyszerre teszi lehetővé az egyéni- és a makroszintű változóknak, illetve ezek interakcióinak kezelését. Az adataink tehát hierarchikus szerveződésűek, hiszen az első réteg, ami az egyének szintje, a második rétegben, az országok szintjén csoportosított, vagyis a megfigyelések kétszintű hierarchikus struktúrába rendeződnek. Az ilyen típusú adatok elemzéséhez célszerű hierarchikus (vagy más néven többszintű) lineáris modelleket alkalmazni, amelyek a becslési eljárás során figyelembe veszik az összes mintavételi egységet, minden szintet és az azok közötti kapcsolatokat is.

Az elemzéshez az ESS ötödik hullámának (2010) adatait használtuk. Az ESS felmérések szigorú módszertani kritériumoknak megfelelő, személyes lekérdezésen alapuló adatfelvételek. Éppen ezért az általános vélekedés szerint összehasonlító elemzések céljára az ESS az egyik legmegbízhatóbb és legjobb minőségű nemzetközi adatbázis (vö. Zmerli és Newton 2008 és Marien 2011b), amely nyugat- és kelet-európai országokat is magában foglal. A 2010-es adatfelvételből 14 nyugat-európai és 9 kelet-közép-európai országot választottunk ki. A nyugat-európai országok: Belgium, Ciprus, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Írország, Németország, Norvégia, Spanyolország, Svájc és Svédország, míg a kelet-közép-európaiak: Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia. Mivel Nyugat-Európát és a kelet-közép-európai (EU-tag) országokat kívántuk összehasonlítani, a mintából kihagytuk Oroszországot, Ukrajnát és Izraelt. Portugáliát ugyancsak ki kellett hagynunk, ugyanis az adatbázisban az országhoz nem álltak rendelkezésre jövedelmi adatok.

Ami a függő változót illeti, az intézményi bizalmat egy 11 elemű skálán mértük, amelyet az országgyűlésbe, a jogrendszerbe, a rendőrségbe és a politikai pártokba vetett bizalomra vonatkozó kérdésekre adott érvényes válaszok átlagolásával kaptunk. A mutatóból kihagytuk az ENSZ-be és az EU-ba vetett bizalom indikátorait, mivel a hazai intézményekbe vetett bizalomra voltunk kíváncsiak. Az ESS adatbázisban szerepel továbbá a politikusokba vetett bizalom is, de ezt sem vettük figyelembe, hiszen egyrészt ez a változó nem intézményre vonatkozik, másrészt igen erősen korrelál a pártokba vetett bizalommal, ami már szerepel a mutatónkban. Ilyen módon az intézményi bizalom indikátora erősen (parlament, pártok) és gyengén átpolitizált (jogrendszer és rendőrség) intézményeket is magában foglal, ezáltal az állami intézmények viszonylag széles körét felöleli, szemben azokkal a tanulmányokkal, amelyek csak egy-egy intézménnyel kapcsolatos attitűdöket vizsgáltak. Egyébként Anderson és Singer (2008) ugyancsak az ESS adatokon alapuló elemzésükben a miénkkel egyező módon operacionalizálta az intézményi bizalmat, és amellett érvelt, hogy egy ilyen összetett mutató „jól meghatározott intézmények köre iránt megnyilvánuló bizalmat ragadja meg, amely így sokkal specifi-

kusabb, mintha általánosan, a politikai rendszer egészére kérdeznének rá", egyszersmind ez az indikátor „alkalmas a politikai rendszer iránt megnyilvánuló támogatás mérésére" (576–577).

Az ilyen jellegű összetett indikátorok használatát azonban mások kritikával illették: Fisher és szerzőtársai (2010) például úgy érvelnek, hogy az emberek az egyes intézmények iránt eltérő jellegű és jelentőségű bizalmat táplálnak, attól függően, hogy éppen mely intézményekről van szó. Ezzel szemben ugyanakkor már Almond és Verba (1963) is úgy vélte, hogy az állampolgárok egy átfogó, azonos tartalmú, az adott politikai kultúra által részben meghatározott bizalmi viszonyt alakítanak ki az állami intézmények iránt. Ehhez hasonlóan újabb tanulmányok (pl. Hooghe 2011, Zmerli et al. 2007) is amellett érvelnek, hogy „az intézmények iránti bizalom egydimenziós attitűdként operacionalizálható" (Marien 2011a: 19). Annak érdekében, hogy meggyőződjünk róla, hogy az intézményi bizalom indikátorának négy összetevője valóban ugyanazt a háttérkoncepciót méri-e, főkomponens elemzést (PCA) végeztünk, amelynek eredménye igazolta a feltevésünket. A PCA azt mutatta, hogy a négy változó magas (egyenként 0,75-ös érték feletti) főkomponens súlyokkal egyetlen dimenziót alkot, amely 2,69-es sajátérték mellett a teljes variancia 67,18 százalékát magyarázza. A Cronbach-alfa érték (0,836) ugyancsak megerősített minket abban, hogy a fenti négy változó valóban ugyanannak a jelenségnek, az intézményi bizalomnak a mutatója. Mivel a függő változónk folytonosnak tekinthető és normál eloszlású, ezért úgy döntöttünk, hogy a hierarchikus lineáris modellekhez a legnagyobb valószínűség (maximum likelihood) becslési eljárást alkalmazzuk, amely egymásba ágyazott modellek összehasonlítását is lehetővé teszi (Hox 2010).

Az egyéni szintű magyarázó változóink egyfelől a válaszadók jólétét (jövedelem, illetve az egyéni anyagi helyzet szubjektív értékelése), másfelől a gazdaság állapotával való elégedettség mértékét tükrözik (szociotropikus értékelések). Ezek közül a jövedelem operacionalizálása veti fel a legnehezebb kérdéseket. A témával foglalkozó kutatók többnyire relatív jövedelem mutatókat használnak, mivel azok az abszolút mércéknél jobb közelítését adják a jóléti helyzetnek, hiszen a relatív jövedelem egy külső viszonyítási ponthoz mér, ezáltal a viszonylagos pozíciót is tükrözi (Clark et al. 2008). Ennek megfelelően az ESS adatbázis változói közül azt használtuk, amely a válaszadó háztartásának jövedelmét az adott ország jövedelem decilisei szerint sorolja be, vagyis a változó a válaszadó háztartásának anyagi helyzetét egy tízes skálán értékeli, ahol a magasabb érték nagyobb viszonylagos jólétet jelent. Az indikátor nem tökéletes abban az értelemben, hogy nem az egyén, hanem az egyén háztartásának helyzetét tükrözi, vagyis a háztartások mérete alapján nem súlyozott mutató. Habár az ESS adatbázisában elérhető a háztartásban élők számára vonatkozó adat is, az ezzel való súlyozás a jövedelem decilisek esetében nem oldható meg. További problémát jelent, hogy számos országnál hiányosak a jövedelem adatok: egyes esetekben a megfigyelések 30 százalékára rúg a hiányzó értékek aránya, márpedig, amennyiben nem teljesen véletlenszerű a hiány, akkor ez torzítja a minta reprezentativitását és a modellek érvényességére is kihat. A probléma megfelelő kezelése érdekében a hiányzó értékeket többszörös imputációt alkalmazva helyettesítettük. A többszörös imputáció olyan

eljárás, amely a hiányzó adatot nem egy, hanem több értékkel helyettesíti be, melyek eloszlása a lehető legjobban közelíti azt az eloszlást, amiből a hiányzó adat származna (Szivós et al. 1998, 8). A módszer azért többszörös, mert a hiányos adatállomány több példányát hozza létre, és a hiányzó adatokat mindegyikben más-más imputált értékkel helyettesíti. A modelleket mindegyik imputált adatbázison lefuttatva, a kapott értékeket átlagolva jutunk el a végső eredményekhez.

Összesen öt imputált adathalmazt hoztunk létre az FCS (*„fully conditional specification”*) módszer alapján. Az FCS a hiányzó értékeket tartalmazó változóra becsül lineáris regressziós modelleket, melyeknek független változói az imputációs modellbe bevont többi indikátor. Ez utóbbiak a következők voltak: a válaszadó értékelése a háztartásának anyagi helyzetéről; milyen mértékben tudott megtakarítani a háztartása, illetve mennyiben szorult hitelre az utóbbi három évben mindennapi kiadásainak fedezésére; boldogság és az élettel való elégedettség; társas hajlam; társadalmi bizalom; életkor; iskolai végzettség; nem. A többszörös imputáció előnye, hogy az imputált adatbázisokon becsült modellek jobb statisztikai érvényességet produkálnak, mintha a hiányzó adatokat mellőzve futtatnánk a modelleket, ugyanakkor statisztikai értelemben hatékony is, hiszen a becsléshez a teljes adatbázist felhasználja. Noha az imputáció alkalmazásával szemben felvethetők elméleti ellenvetések, Van Buuren és szerzőtársai (2006) meggyőzően mutatták be, hogy a módszer érvényes és megbízható eredményeket szolgáltat.

Az anyagi jólét szubjektív mércéjeként létrehoztunk egy kétértékű változót, amely azt mutatja, hogy a megkérdezett véleménye szerint háztartása kényelmesen, illetve kielégítő módon megél-e a rendelkezésére álló jövedelemből. A referencia csoport azokból a válaszadókból állt, akik nehéz vagy nagyon nehéz anyagi körülményekről számoltak be. Végezetül, a szociotropikus értékelés mutatójaként azt a változót használtuk, amely 11 fokú skálán méri a válaszadónak a gazdaság állapotával való elégedettségét (a részletekért lásd az 1. sz. Függeléket).

Mindezeken túl számos társadalmi-gazdasági változót is bevontunk a modellekbe. Mivel a társadalmi bizalom pozitív összefüggést mutat az intézményivel, az intézményi bizalom mutatónál alkalmazott módszert követve előállítottunk egy társadalmi bizalom indexet is az alábbi változókból: a megkérdezett mennyire bízik a többi emberben; valamint mennyire tartja tisztességesnek, illetve segítőkésznek embertársait. Az intézményi bizalom indexhez hasonlóan most is végeztünk főkomponens elemzést e három indikátorra, és azt találtuk, hogy valóban ugyanazt a háttérkoncepciót, vagyis az interperszonális bizalmat mérik (mindegyik változóra 0,77 feletti főkomponens súlyokat kaptunk, és az egyetlen, 1,911-es sajátértékű főkomponens a teljes variancia 63,76 százalékát magyarázta, miközben a három változó Cronbach alfa értéke 0,715 volt).

A „nyertes-hipotézis” azt feltételezi, hogy a sikeres és elégedett emberek inkább bíznak az intézményekben. Ennek megfelelően létrehoztunk egy boldogság mutatót is, amely az élettel való elégedettség és boldogság változóit átlagolja. Bekerült továbbá a modellbe a társas hajlam, valamint a

vallásosság mutatója is – ez utóbbi azért, mert Rohrschneider és Schmitt-Beck (2002) szerint a vallásosság összefügg az intézményi bizalommal. Mivel Gross és szerzőtársai (2004) szerint a médiafogyasztás gyakorisága is kapcsolatban áll az intézményi bizalommal, az ezt mérő változó is bekerült a modellbe, továbbá a szokásos társadalmi-demográfiai mutatók, így az életkor, nem, iskolázottság, lakóhely és kisebbségi csoporthoz való tartozás.

Ami az ország-szintű, kontextuális változókat illeti, a 2010-es vásárlóerő paritás standardon (Purchasing Power Standard – PPS) számolt egy főre jutó GDP-t tekintettük a gazdasági fejlettség mércéjének. A PPS az Eurostat által létrehozott mesterséges elszámolási egység, amely az eurón alapul ugyan, ám súlyozzák az egyes országok eltérő árszínvonalai alapján, és így alkalmas az országok közötti összehasonlításra. Az egyenlőtlenség mérésére a legáltalánosabban használt indikátort, a Gini-indexet alkalmaztuk, melynek forrása az Eurostat adatbázisa volt. Bevezettünk továbbá egy kétértékű változót is, hogy különbséget tehessünk a nyugat-európai és a kelet-közép-európai országok között.

Elemzés és eredmények

Azt feltételeztük, hogy a gazdasági fejlettség pozitív, míg az egyenlőtlenség negatív kapcsolatban áll az intézményi bizalommal. Az 1. ábra az egy főre jutó GDP függvényében mutatja a mintánkban található országok intézményi bizalom szintjét. Látható, hogy a két változó között igen erős és szignifikáns (r = 0,817; p < 0,001) kapcsolat van. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy (Görögország kivételével) szinte tökéletesen elkülönül egymástól a nyugat-európai és a kelet-közép-európai országok csoportja – míg az első mindkét dimenzióban magas, az utóbbi mindkettőben alacsony értékeket mutat.

Az ábrában látható függőleges referencia vonal a mintabeli országok átlagos GDP-jét mutatja, amihez viszonyítva az összes kelet-közép-európai ország ettől balra, vagyis az átlag GDP alatt helyezkedik el, míg a nyugat-európai országok majdnem mind átlag feletti értékekkel bírnak. Ez azt jelzi, hogy a gazdasági fejlettség erős negatív kapcsolatot mutat a kelet-közép-európai országok dummy változójával (r = –0,814; p < 0,001), vagyis a kettő egyidejű beillesztése a modellekbe kollinearitási problémákat okozna. Ennek megfelelően a két változót külön kezeltük.

1. ábra. A gazdasági fejlettség és az intézményi bizalom közötti összefüggés

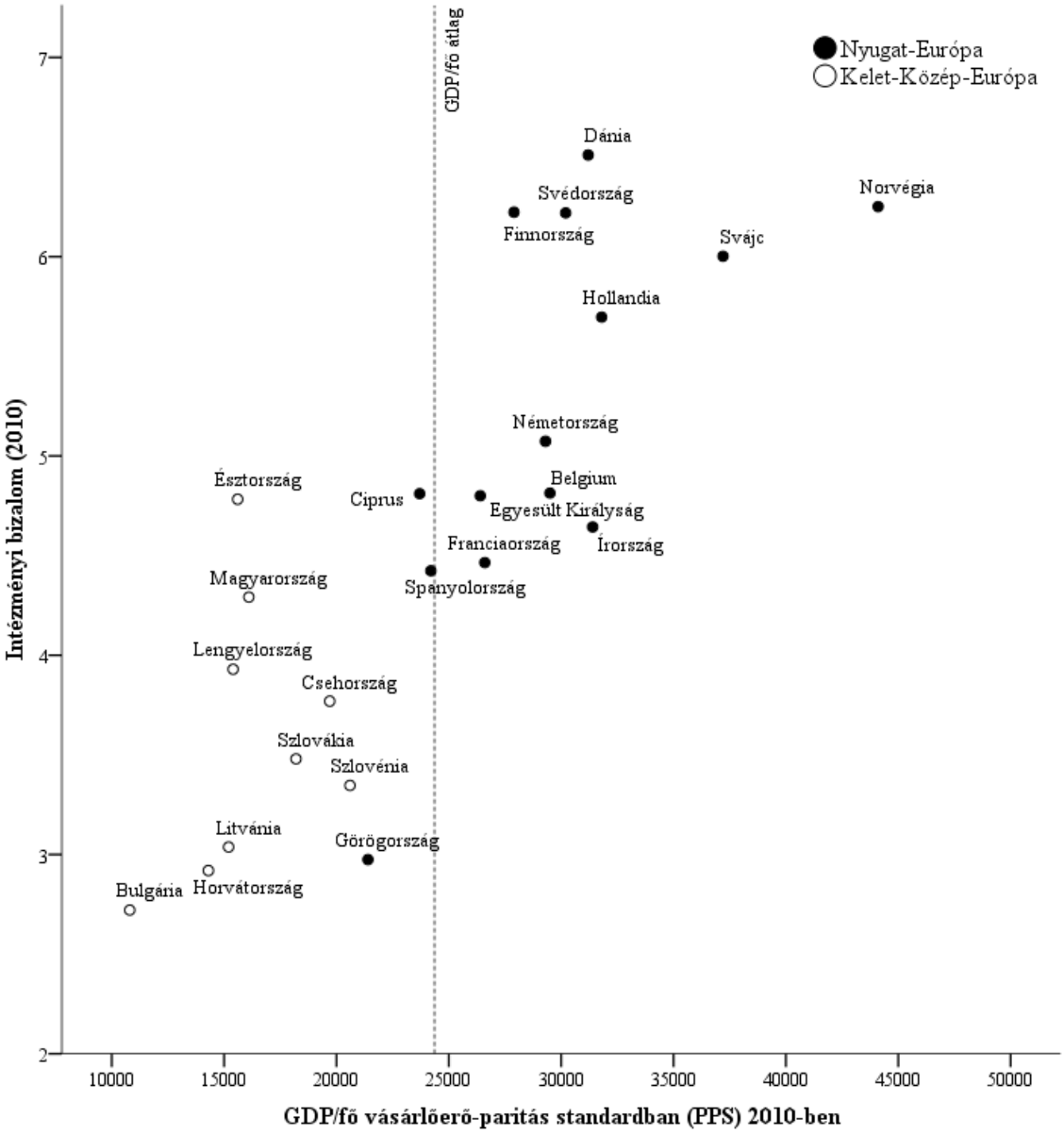

A GDP-től eltérően a jövedelmi egyenlőtlenség és az intézményi bizalom nem mutatja a várt összefüggést. Bár a 2. ábra negatív kapcsolatot sejtet, az valójában gyenge és statisztikailag nem szignifikáns (r = –0,398; p > 0,05). A másik eltérés az 1. ábrához képest, hogy a kelet-közép-európai országok nem egy csoportban helyezkednek el, ami azt jelzi, hogy az egyenlőtlenség és az országcsoport mutatója között nincsen korreláció (r = 0,062, p > 0,05), így egyidejű kezelésük a modellekben nem vet fel problémákat.

2. ábra: A jövedelmi egyenlőtlenség és az intézményi bizalom közötti összefüggés

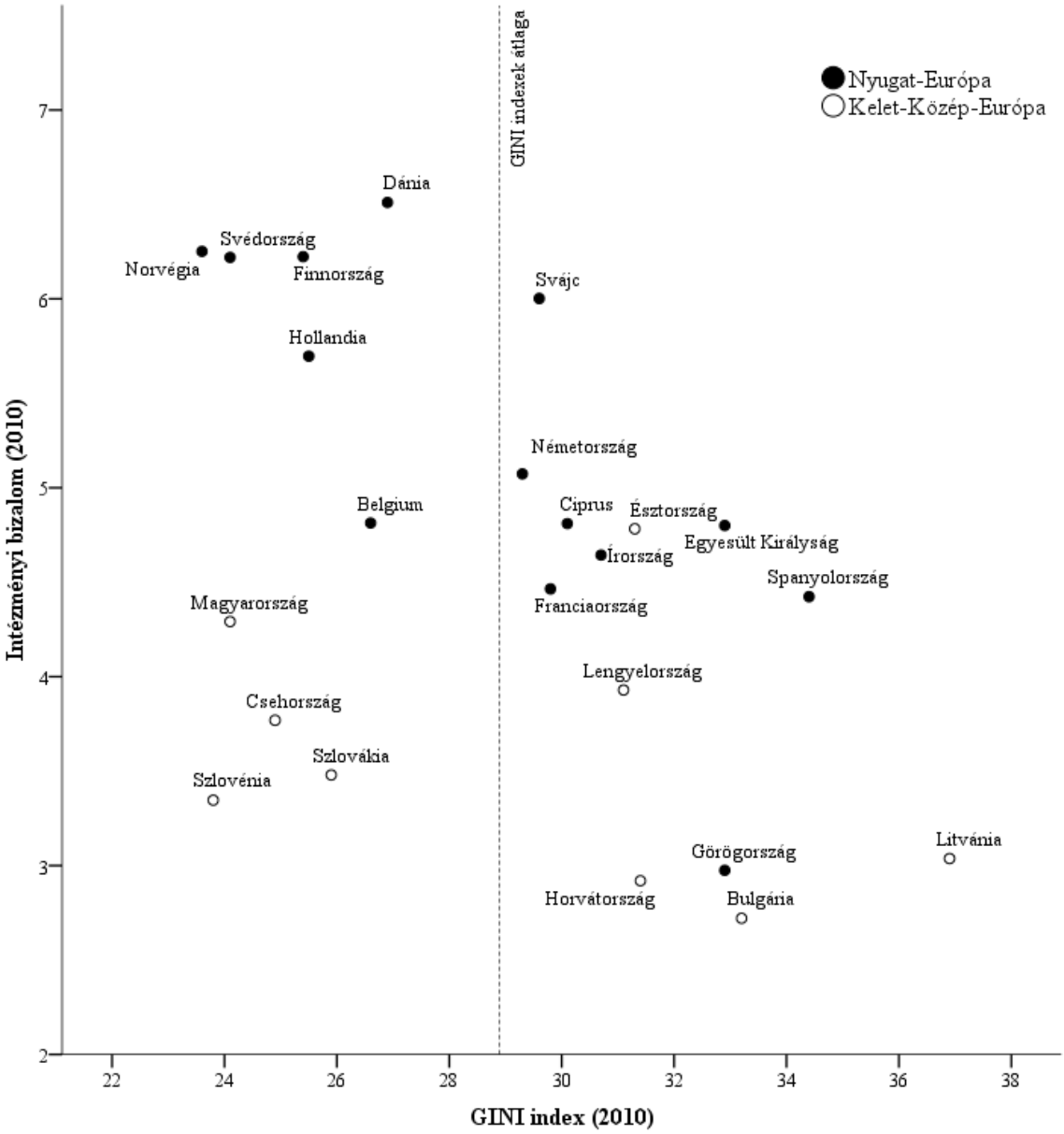

Mivel nagyszámú változóval dolgozunk, fennáll a veszélye a kollinearitásból eredő problémáknak. A korrelációs mátrix (lásd a Függelékben) azonban azt mutatja, hogy bár a változó-párok között szignifikáns a kapcsolat, összességében az együtthatók elég alacsonyak ahhoz, hogy az eredményeket a multikollinearitás számottevően ne befolyásolja. Viszont annak érdekében, hogy elősegítsük a regressziós együtthatók egyszerűbb interpretációját, valamint hogy elkerüljük az egyéni és az országszintű változók interakciójából adódó, jelentős mértékű kollinearitást, minden, a modellekben szereplő változóhoz értelmezhető zéró értéket rendeltünk. Így, ahogy azt többszintű elemzések esetén javasolják (Hox 2010), a nullát fel nem vevő folytonos változókat, vagyis az életkor, a GDP és a GINI mutatóit a mintaátlaghoz centráltuk, vagyis eltoltuk a skálát úgy, hogy annak közepe a minta átlagát jelölő nulla érték legyen.

Először egy alapmodellt futattunk le, amely magyarázó változók híján csupán a tengelymetszetet becsli és megadja, hogy mekkora az országokon belüli (belső variancia) és azok közötti (külső variancia) különbségek mértéke. Ezt követően két külön sorozatban egymásba ágyazott modelleket becsültünk. Az első sorozatba (1. táblázat) a jövedelmi decilis és a szociotropikus értékelés mutatói kerültek, míg a másodikban (2. táblázat) a relatív jövedelmet az anyagi helyzet szubjektív értékelésének indikátorára cseréltük. Mindkét sorozatot úgy építettük fel, hogy mindig egy adott változó csoporttal bővítettük az előző lépésben becsült modellt. Így elsőként az egyéni szintű változók állandó hatását számítottuk ki (1. és 6. modell), majd ezt követően a modellekbe foglaltuk az ország-szintű állandó hatásokat is. Előbb a kelet-közép-európai indikátor változó és a GINI index került a modellekbe (2. és 7. modell), majd megbecsültük a GDP és a GINI hatását is (4. és 9. modell). Végezetül az egyéni jövedelem változóknak és a szociotropikus mutatóknak az ország-szintű indikátorokkal való interakcióit is a modellekbe foglaltuk (3., 5., és 8., 10. modell).

Az alapmodell abból a szempontból is hasznosnak bizonyult, hogy segítségével kiszámítható az országok közötti és a teljes variancia hányadosa, vagyis a csoporton belüli korrelációs együttható (*„intraclass correlation coefficient”*), ami azt mutatja meg, hogy az intézményi bizalom teljes varianciájának mekkora hányada képződik az országok szintjén. Másképpen fogalmazva, ez az érték arra ad becslést, hogy mennyire homogének a megfigyelések az országokon belül. Az együttható értéke alapján a függő változó teljes varianciájának 27,9 százaléka keletkezik az országok közötti szinten, ami igen magas arány és mindenképpen indokolja a hierarchikus lineáris regresszió alkalmazását. A csoporton belüli korrelációs együttható még az egyéni szintű változók állandó hatásának becslését követően is magas maradt (11 százalék az 1. és a 6. modellben), ami azt sugallja, hogy az ország-szintű magyarázó változóknak a modellekbe illesztése feltétlenül indokolt. Az 1. és a 2. táblázatban foglaltuk össze a többszintű regressziós modellek eredményeit.[4]

[4] Az 1-5. modelleket az öt imputált adatbázison futtattuk le. Az 1. táblázat ezeknek a becsléseknek az összevont eredményeit tartalmazza. Ugyanezekkel a magyarázó változókkal végeztünk becslést az eredeti adatbázison, melyből töröltük a hiányzó jövedelemadatokat tartalmazó megfigyeléseket. Az eredmények teljes mértékben megegyeztek az imputált adatbázisokon kapott becsült értékekkel. Mivel a 6-10. modellek nem tartalmaznak imputált adatokat, ezért őket az eredeti adatbázison futtattuk le.

1. táblázat. Az intézményi bizalomra vonatkozó többszintű lineáris modellek összevont paraméterbecslései

	1. modell		**2. modell**		**3. modell**		**4. modell**		**5. modell**	
	B	**SE**	**B**	**SE**	**B**	**SE**	**B**	**SE**	**B**	**SE**
Tengelymetszet	1.332**	.129	1.669**	.149	1.671**	.153	1.326**	.121	1.348**	.122
Egyén szintű állandó hatások										
Jövedelem decilis	.014*	.006	.014*	.006	.026**	.007	.014*	.006	.013*	.005
Gazdasági elégedettség	.297**	.013	.297**	.014	.289**	.016	.296**	.013	.296**	.012
Társadalmi bizalom	.240**	.018	.240**	.018	.239**	.018	.239**	.018	.239**	.018
Boldogság/elégedettség	.080**	.009	.080**	.009	.080**	.009	.080**	.009	.081**	.009
Vallásosság	.006*	.002	.006*	.002	.006*	.002	.006*	.002	.006*	.002
Társas hajlam	.004	.009	.004	.009	.004	.009	.004	.009	.004	.009
Médiafogyasztás	.003	.006	.003	.006	.003	.006	.003	.006	.004	.006
Nagyvárosi lakos	-.045	.047	-.045	.047	-.038	.046	-.045	.047	-.037	.046
Felsőfokú végzettség	.131**	.044	.131**	.043	.130**	.043	.131**	.044	.129**	.044
Életkor	.001	.002	.001	.002	.001	.002	.001	.002	.001	.002
Életkor^2	.000**	.000	.000**	.000	.000**	.000	.000**	.000	.000**	.000
Kisebbség tagja	.276**	.081	.277**	.081	.273**	.075	.276**	.081	.273**	.075
Férfi	-.032	.030	-.032	.030	-.030	.030	-.032	.030	-.029	.030
Ország-szintű állandó hatások										
GINI index			-.042*	.018	-.050*	.022	-.007	.027	-.009	.026
KKE			-.886**	.159	-.841**	.174				
GDP/fő							.049**	.014	.050**	.014
Interakciós hatások										
Jövedelem decilis * KKE					-.033*	.013				
Jövedelem decilis * GINI					-.003	.002				
Jövedelem decilis * GDP									.0029**	.0006
Gazdasági elégedettség * KKE					.020	.024				
Gazdasági elégedettség * GINI					.005	.004				
Gazdasági elégedettség * GDP									-.0028	.0014
Véletlen hatások										
Belső variancia	2.586**		2.586**		2.582**		2.586**		2.581**	
Külső variancia	.329**		.109**		.105**		.165**		.150**	
Csoporton belüli korrelációs együttható	.113		.041		.039		.060		.055	
Esetszám	41465		41465		41465		41465		41465	
-2Log likelihood	157207		157182		157117		157191		157104	

Nem standardizált együtthatók, robusztus standard hibák. A harmadik tizedes jegyig kerekített értékek (kivéve az 5. modellben becsült interakciós hatások koefficiensei esetében).

Legnagyobb valószínűségi becslés. Mintavételi hibákat korrigáló súlyozás.

Az 5. modellben a GINI változó főhatása nem szignifikáns, így a 3. modellbeli interakciós hatásokat nem illesztettük bele.

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

2. táblázat: Az intézményi bizalomra vonatkozó többszintű lineáris modellek paraméterbecslései

	6. modell		7. modell		8. modell		9. modell		10. modell	
	B	SE	B	SE	B	SE	B	SE	B	SE
Tengelymetszet	1.350**	0.126	1.683**	.146	1.714**	.145	1.343**	.118	1.356**	.123
Egyén szintű állandó hatások										
Kényelmes/megfelelő anyagi helyzet	.067*	.029	.067*	.029	.121*	.048	.066*	.029	.088**	.027
Gazdasági elégedettség	.296**	.014	.296**	.014	.288**	.016	.295**	.014	.295**	.012
Társadalmi bizalom	.239**	.018	.240**	.018	.239**	.018	.239**	.018	.238**	.018
Boldogság/elégedettség	.081**	.008	.081**	.008	.079**	.008	.081**	.008	.080**	.008
Vallásosság	.006**	.002	.006**	.002	.006*	.002	.006**	.002	.006**	.002
Társas hajlam	.002	.008	.002	.008	.002	.008	.002	.008	.002	.008
Médiafogyasztás	.003	.006	.003	.006	.003	.006	.003	.006	.003	.006
Nagyvárosi lakos	-.041	.047	-.041	.047	-.039	.047	-.041	.047	-.038	.047
Felsőfokú végzettség	.147**	.045	.147**	.045	.148**	.045	.147**	.045	.149**	.045
Életkor	.001	.002	.001	.002	.001	.002	.001	.002	.001	.002
Életkor^2	.000**	.000	.000**	.000	.000**	.000	.000**	.000	.000**	.000
Kisebbség tagja	.267**	.082	.268**	.082	.269**	.080	.268**	.083	.270**	.080
Férfi	-.028	.031	-.028	.031	-.027	.032	-.028	.031	-.025	.031
Ország-szintű állandó hatás										
GINI index			-.041*	.018	-.055**	.020	-.007	.027	-.009	.026
KKE			-.874**	.159	-.905**	.157				
GDP/fő							.048**	.014	.053**	.015
Interakciós hatások										
Kényelmes/megf. * KKE					-.099	.067				
Kényelmes/megf. * GINI					-.012	.007				
Kényelmes/megf. * GDP									.012**	.004
Gazdasági elégedettség* KKE					.020	.023				
Gazdasági elégedettség * GINI					.005	.003				
Gazdasági elégedettség * GDP									-.003*	.001
Véletlen hatások										
Belső variancia	2.580**		2.580**		2.578**		2.580**		2.578**	
Külső variancia	.322**		.109**		.105**		.164**		.153**	
Csoporton belüli korrelációs együttható	.111		.040		.039		.060		.056	
Esetszám	41180		41180		41180		41180		41180	
-2Log likelihood	155770		155745		155711		155754		155714	

Nem standardizált együtthatók, robusztus standard hibák. A harmadik tizedes jegyig kerekített értékek.

Legnagyobb valószínűségi becslés. Mintavételi hibákat korrigáló súlyozás.

A 10. modellben a GINI változó főhatása nem szignifikáns, így a 8. modellbeli interakciós hatásokat nem illesztettük bele.

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

A táblázatok azt mutatják, hogy a szociotropikus indikátor szignifikáns pozitív kapcsolatban áll az intézményi bizalommal, és ez a hatás minden modellben fennáll, így eredményeink alátámasztják első (H1) hipotézisünket. Ehhez hasonlóan pozitív és szignifikáns a kapcsolat az intézményi bizalom, valamint az egyén jövedelemszintje illetve az anyagi helyzettel való elégedettség egocentrikus indikátora között. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a jövedelem általános hatása pozitív: akiknek több a jövedelme, illetve akik elégedettebbek az anyagi helyzetükkel, azok – minden egyéb változatlansága mellett – jobban bíznak az állami intézményekben, mint az alacsony jövedelműek, illetve a jóléti helyzetükkel elégedetlenek. Mindez alátámasztja a második és harmadik hipotézisünket is (H2 és H3). Meg kell azonban jegyezni, hogy a gazdasági helyzettel való elégedettség és az egyéni anyagi helyzetet tükröző változók hatásnagysága gyökeresen eltér egymástól. A 3. modellt alapul véve, a jövedelmi decilis hatásnagysága 0,088, míg a gazdasági elégedettségé ennek több mint tízszerese, 0,911. Ez a két szám azt mutatja meg, hogy a magyarázó változó egy standard eltérésnyi változása mekkora változást eredményez a függő változóban.[5] A gyakorlatban tehát a szociotropikus értékeléseknek jóval nagyobb a befolyása az intézményi bizalomra, mint az egyén anyagi helyzetének. Ez összefügg a szakirodalom korábbi állításaival.

Ami a makro-szintű változókat illeti, az együtthatók szignifikáns negatív kapcsolatot mutatnak a kelet-közép európai ország-változóval és pozitívet a gazdasági fejlettség mutatójával. Mivel a kelet-közép európai országok szegényebbek, mindez alátámasztja a negyedik hipotézist (H4), mely szerint a jómódú országok lakóinak magasabb a bizalomszintje. A jövedelmi egyenlőtlenség indikátorának hatását viszont nehezebb értelmezni. Bár a modellek mindegyike negatív kapcsolatot mutat a Gini index és a bizalom között, ez csak akkor szignifikáns, ha a kelet-közép európai ország-változó is jelen van a modellben. A rejtély megoldásának kulcsa a 2. ábrán látható: a Gini-koefficiens egyértelműen negatív kapcsolatot mutatna az intézményi bizalommal, ha négy kelet-közép európai országot (Csehország, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia) figyelmen kívül hagynánk. Ezekben az országokban ugyanis az egyenlőtlenség szintje viszonylag alacsony, ám ugyanez igaz az intézményi bizalomra is, tehát ezek az államok a többihez képest „deviánsan” viselkednek. A kelet-közép európai ország-változó ugyanakkor képes megragadni ennek a négy országnak is a hatását a függő változóra, így ha ez a mutató jelen van, akkor az egyenlőtlenség és a bizalom viszonya szignifikánsan negatív lesz. A GDP indikátora ebben az esetben nem tölti be ugyanazt a szerepet, mint a kelet-közép európai dummy, ezért azokban a modellekben, amelyekben a GDP szerepel a Gini index mellett, a jövedelmi egyenlőtlenség hatása nem szignifikáns. Ötödik hipotézisünkre (H5) tehát csak részleges igazolást adnak a modellek, ami további elemzést kíván.

A várakozásoktól eltérő eredményre legalább két lehetséges magyarázat kínálkozik. Az egyik az, hogy az egyenlőtlenség csak Nyugat-Európában hat negatívan az intézményi bizalomra, ám Kelet-közép Európá-

[5] A hatásnagyság kiszámítására a következő képletet használtuk: $\Delta = \beta_1 * 2SD_{x1} / \sigma_e$, ahol β_1 a becsült koefficiens, SD_{x1} a változó szórása, míg σ_e az egyéni szintű variancia. Ez a mutató többszintű modellek esetében alkalmas a hatásnagyság megbecslésére, mivel a csoportokon belüli varianciára sztenderdizál. Forrás: Elliott és Sammons (2004, 14. o.)

ban nem. Ezzel szemben mi azt állítjuk, hogy ez a kapcsolat a kontinens mindkét felén fennáll, a négy kelet-közép európai ország pedig politikai-gazdasági rendszereik néhány sajátos közös vonása miatt nem illeszkedik a sorba. Feltevésünk szerint nem a jövedelmi egyenlőtlenség önmagában, hanem annak az egalitárius attitűdök által befolyásolt percepciója hat az intézményi bizalomra. Ha egy társadalomban nő az egyenlőtlenség, vele együtt erősödik a relatív depriváció érzése is, amely aláássa az intézmények iránti bizalmat. Ebben a folyamatban ugyanakkor szerepet játszhatnak az állammal szemben az egyenlőtlenség csökkentését illetően támasztott elvárások is. Ha az emberek úgy vélik, hogy az államnak a feladata a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentése, miközben meg vannak győződve arról, hogy az egyenlőtlenség szintje magas, akkor elveszthetik az állami intézményekbe vetett bizalmukat, hiszen úgy találják, hogy ezek alkalmatlanok a feladatuk ellátására. A négy kelet-közép európai országban éppen ez a helyzet: az emberek erős egalitárius attitűdökkel bírnak, miközben jócskán túlbecsülik az jövedelmi egyenlőtlenségek valódi mértékét, ugyanakkor az államtól várják ezek mérséklését.

A rendszerváltás után a kétségtelenül növekvő egyenlőtlenségek érzékennyé tették az embereket erre a jelenségre, akik tartósnak bizonyuló, ám téves percepciókat alakítottak ki róla. Számos felmérés mutatta ki, hogy a kelet-közép európai országokban az emberek többsége (a megkérdezettek 60-95 százaléka) úgy véli, hogy túl nagyok a jövedelmi különbségek az országukban (Redmond et al. 2002), illetve túl nagy az egyenlőtlenség a társadalomban (Loveless és Whitefield 2011). Bár ezek az attitűdök eléggé hasonlóak az egész kelet-közép európai térségben, az egyenlőtlenségek vélt és valós szintje közötti eltérés különösen feltűnő Csehországban, Magyarországon, Szlovákiában és Szlovéniában, ahol a Gini index viszonylag alacsony jövedelmi különbségekkel bíró társadalmak képét rajzolja ki. A többi kelet- és kelet-közép európai országban jóval nagyobbak a tényleges jövedelmi egyenlőtlenségek, így ott a percepciók és a valóság közötti eltérés is kisebb.

Az általunk elemzett ESS adatok is azt mutatják, hogy a kelet-közép európai országokban a megkérdezettek erős egalitárius attitűdökkel rendelkeznek. Míg a nyugat-európai országokban az érvényesen válaszoló megkérdezetteknek 26 százaléka ért erőteljesen, teljes mértékben egyet azzal, hogy a kormány dolga csökkenteni a jövedelmi egyenlőtlenségeket, addig a kelet-közép európai országokban ez az arány 40 százalék. A kelet-közép európai régión belül azonban a fent említett négy országban nagyobb az állítással erősen egyetértők aránya (a megkérdezettek 43 százaléka), mint a térség többi országában (a megkérdezettek 38 százaléka). Mindent összevetve úgy véljük, hogy az erős egalitárius attitűdök valamint a valós és az észlelt egyenlőtlenségek közötti eltérés okozhatja azt, hogy Csehországban, Magyarországon, Szlovákiában és Szlovéniában az állami intézményekbe vetett bizalom viszonylag alacsony, noha mindez nem következne a jövedelmek közötti különbségek relatíve kis mértékéből.

Álláspontunk szerint a fenti sajátosságok e négy ország politikai-gazdasági viszonyaira vezethetők vissza. A rendszerváltozás után a kelet-közép európai országok eltérő válaszokat adtak a növekvő egyenlőtlenségekre. A fenti négy országban az egymást követő kormányok igyekeztek fenntartani a jóléti államokra jellemző ellátásokat annak érdekében, hogy csökkentsék az átmenet társadalmi terheit. A régió többi álla-

mához képest Csehországban, Magyarországon, Szlovákiában és Szlovéniában viszonylag magas maradt a szociális kiadások részaránya a GDP-n belül (minderről lásd Bohle és Greskovits 2012). Így állt elő az a paradox helyzet, hogy míg a régión belül ebben a négy országban a legmagasabb az egy főre jutó szociális kiadások nagysága[6] és a legalacsonyabbak a jövedelmi egyenlőtlenségek, az emberek mégis itt becsülik leginkább túl az egyenlőtlenségek mértékét.

Eddig a legfontosabb független változók hatásairól szóltunk, az alábbiakban viszont egyes egyéni és ország-szintű változók közötti interakciókat tárgyaljuk. McAllister (1999), valamint Catterberg és Moreno (2006) tanulmányai alapján azt feltételeztük, hogy a GDP magasabb szintje csökkenti az egyéni jövedelem pozitív hatását az intézményi bizalomra (H6), ugyanis a gazdaságilag fejlettebb államokban az emberek fokozott, és ezért nehezen teljesíthető elvárásokat támaszthatnak a kormányzattal szemben. Ebbe az irányba mutat a kelet-közép európai országok materialista politikai kultúrájáról szóló meglátás, valamint Catterberg és Moreno (2006) azon eredménye, mely szerint a szegényebb országokban az egyéni jövedelem erősebb kapcsolatot mutat az intézményi bizalommal.

Eredményeink azonban meglepő módon cáfolják a hipotézist, és másfajta mechanizmus működését valószínűsítik. A 3. ábra első két diagramja a jövedelem decilisek, illetve a szubjektív anyagi helyzet marginális hatását mutatja az intézményi bizalomra a GDP különböző szintjei (5. és 10. modell) és a többi változó átlagon rögzített értékei mellett. A harmadik diagram a relatív jövedelem marginális hatását ábrázolja a kelet-közép- és nyugat-európai országok vonatkozásában (3. modell). Várakozásainkkal ellentétben azt látjuk, hogy az egy főre jutó GDP növekedésével mind az egyéni jövedelem, mind pedig a szubjektív anyagi jólét pozitív hatása erősödik az intézményi bizalomra. Vagyis a szegényebb országokban élőkhöz képest a gazdagabbakban az ugyanabba a háztartási jövedelmi decilisbe tartozó válaszadók vagy az anyagi helyzetükkel ugyanolyan szinten elégedettek – minden egyéb változatlansága mellett – jobban bíznak az intézményekben.

[6] 2011-ben e négy ország egy főre jutó szociális kiadásai a következőképpen alakultak. Csehország: 4275 euró/fő; Magyarország: 4064 euró/fő; Szlovákia: 3583 euró/fő és Szlovénia: 5231 euró/fő. Forrás: Eurostat

3. ábra. A relatív jövedelem és a szubjektív anyagi helyzet marginális hatása a GDP különböző szintjei mellett, valamint a relatív jövedelem marginális hatása Kelet-Közép- és Nyugat-Európában (az összes többi tényező a mintaátlagon rögzítve)

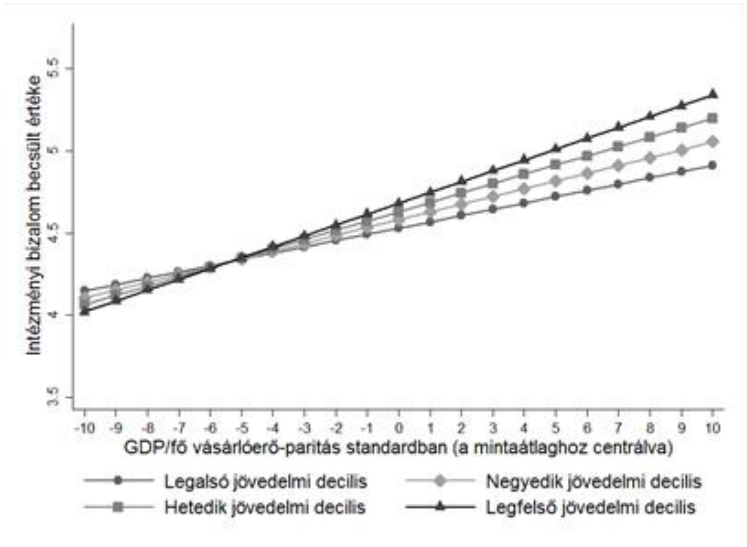

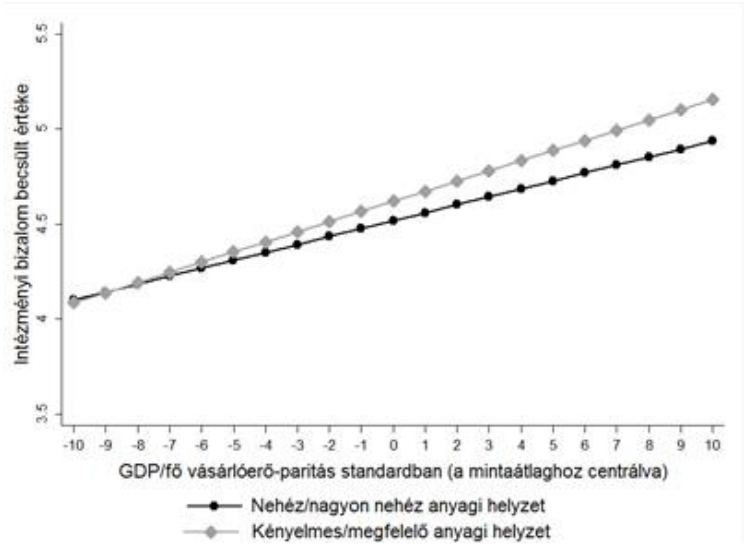

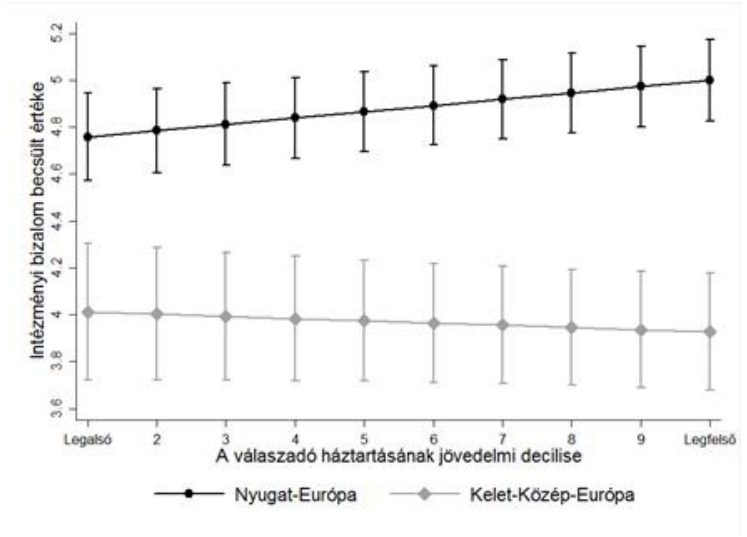

A 3. ábrán azonban azt is láthatjuk, hogy bár a GDP növekedésével az egyéni jövedelem szintekhez tartozó becsült intézményi bizalom értékek is egységesen nőnek, a mintaátlagnál magasabb GDP esetén ez a hatás eltér a jövedelem decilis és a szubjektív jólét mutatóinak különböző értékei esetén. Másképpen fogalmazva, ahogy nő a GDP, kinyílik az „olló" a szegényebb és a vagyonosabb háztartásokban élők intézményi bizalmi szintje között, minden egyéb változó rögzített értéke mellett. Úgy is mondhatjuk, hogy a magasabb jövedelmi decilisbe tartozók intézményi bizalmi szintje a gazdagabb országokban tér el szignifikánsan az alacsonyabb jövedelmi decilisbe tartozókétól. Ez azt is sugallja, hogy a háztartások eltérő jövedelme, illetve az anyagi helyzet szubjektív megítélésének különbségei a szegényebb kelet-közép európai országokban nem mutatnak szignifikáns összefüggést az intézményi bizalommal. A 3. ábra utolsó diagramja, amely a jövedelem decilis függő változóra gyakorolt hatását ábrázolja (a többi változó átlagon rögzített értéke mellett) külön Nyugat- és Kelet-Közép-Európában, megerősíti ezt a sejtést. Míg a nyugati (gazdagabb) országokban a magasabb relatív jövedelem szignifikáns pozitív kapcsolatban áll az intézményi bizalommal, addig keleten a változók között nincs statisztikai értelemben vett összefüggés. Másképpen, jövedelmük növekedésével a nyugati állampolgárok bizalma nő az állami intézmények iránt, míg a kelet-közép európai országokban a gazdagok és szegények között (a többi változó állandó értéke mellett) nincs különbség az intézményekbe vetett bizalom tekintetében.

Az interakciós elemzés tehát olyan eredményt hozott, amely nem olvasható ki a főhatásokból, és amely ellentmond kiinduló feltevésünknek is: míg Nyugat-Európában az egyéni jövedelem kapcsolata az intézményi bizalommal pozitív, addig a kelet-közép európai országokban ilyen összefüggés nem mutatható ki. Mindez azt jelenti, hogy az egyéni anyagi jólét bizalom-növelő hatása csak Nyugat-Európában érvényesül, és a kelet-közép európai országokban nem. Fontos hangsúlyozni viszont, hogy ez az összefüggés a többi változó rögzített értéke esetén áll fenn. Tehát, ahogy a 3. ábra első két diagramjáról is leolvasható, növekvő GDP mellett *ceteris paribus* a szegényebb keleti országokban is magasabb intézményi bizalom értékek tartoznak a relatív jövedelem és a szubjektív anyagi jólét adott értékeihez. A nyugattal szembeni különbség „mindössze" annyi, hogy keleten rögzített GDP mellett az egyéni jólét és anyagi helyzet eltérései nem mutatnak összefüggést az intézményi bizalommal.

Eredményünk a „nyertes-hipotézis" további alátámasztását jelenti Nyugat-Európa vonatkozásában, és cáfolja McAllister (1999) fejtegetését a növekvő jövedelem bizalom-csökkentő hatásáról. Ugyanakkor, ami az egyéni jövedelmet illeti, a „nyertes-hipotézis" nem érvényesül a kelet-közép európai országokban, hiszen azt találtuk, hogy – minden egyebet változatlannak tekintve – ebben a régióban a gazdagabbak nem bíznak jobban az állami intézményekben. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy hatodik hipotézisünket (H6) nem tudtuk igazolni. A GDP és az egyéni jövedelem interakciójára a várt negatív kapcsolat helyett pozitívet találtunk.

Mivel magyarázhatjuk a fenti különbséget a kontinens két fele között? A szegényebbekhez viszonyítva miért bíznak nyugaton a gazdagok jobban az állami intézményekben, míg keleten nem (ha az összes többi körülményt változatlannak tekintjük)? Mivel ez a hatás csak akkor észlelhető, ha a modellekben minden

egyéb változóra kontrollálunk, arra kell gyanakodnunk, hogy a magyarázat olyan tényezőkben keresendő, amelyeket modelljeink nem kezelnek. Elképzelhető például, hogy egy strukturális hatás érvényesül, azaz a kelet-közép-európai országoknak létezhet egy olyan sajátos jellemzője, amely a magasabb jövedelmű háztartásokban élőkben alacsonyabb intézményi bizalmat vált ki a kisebb jövedelmű háztartásokban élő, de minden egyéb téren azonos jellemzőkkel bíró egyénekhez képest. De az is felvethető, hogy nem egy strukturális tényező, hanem egyéni attribútumok állnak a jelenség mögött, például a gazdagabb háztartásokban élő emberek valamilyen közös jellemzője okozza a megfigyelt hatást. Jelen tanulmányban nem tudunk a kérdéssel alaposabban foglalkozni, hiszen annak megválaszolása további kutatásokat igényel. Ám az alábbiakban hipotézis gyanánt megfogalmazunk néhány lehetséges magyarázatot.

Egyfelől felvethető, hogy a fenti hatás nem a módosabb, hanem a szegényebb háztartásokban élők valamilyen jellemzőjével magyarázható. Tehát Közép-Kelet-Európában nem a gazdagabbak bíznak kevésbé az intézményekben, hanem valami miatt a szegényebbek bíznak jobban, amitől kiegyenlítődik, pontosabban eltűnik az eltérő jövedelmi helyzetekből várt összefüggés az intézményi bizalommal. Láthattuk, hogy a kelet-közép európai országokban az embereknek kimondottan erős egalitárius attitűdjei vannak és egyben az államtól, pontosabban az állam jövedelem újraelosztó tevékenységétől várják az egyenlőtlenségek csökkentését. Mivel a szegényebb háztartásokban élők jobban függenek a szociális juttatásoktól, lehetséges, hogy rájuk még jellemzőbb ez a hozzáállás. Ha ez így van, akkor elképzelhető, hogy azok a kevésbé tehetős háztartásokban élők, akik nemcsak elvárják a szociális transzfereket, hanem részesülnek is belőlük, pusztán a ráutaltságuk miatt is jobban bíznak az állami intézményekben.

Ezt a feltételezést a tanulmány adta keretek között nem tudjuk empirikusan tesztelni, de néhány előzetes eredményünk azt sugallja, hogy helytálló lehet. Ami az ország-szintű változókat illeti, az ESS felmérés szerint Horvátország kivételével az összes kelet-közép európai országra jellemző, hogy a három legalsó jövedelmi decilisbe tartozók erősebb egalitárius attitűdöket mutatnak, mint a három legfelső decilisbe tartozók. Ugyanígy, mindenhol az alsó decilisekben volt a legmagasabb a válaszadóknak azon aránya, akik teljes mértékben egyetértettek azzal az állítással, hogy a kormány feladata az egyenlőtlenségek csökkentése. Az ezzel az állítással teljes mértékben egyetértők aránya közötti különbség a legalsó és a legfelső három decilisbe tartozók között 6 százalék (Magyarország) és 21 százalék (Bulgária) között szóródott. (Az egyetlen kivétel Horvátország, ahol az alsó három decilishez képest a felső három decilisbe tartozók 5 százalékkal nagyobb arányban értettek teljes mértékben egyet a kormány egyenlőtlenséget csökkentő feladatával).

Az egyéni szintű jellemzők között további releváns tényező lehet az, hogy a gazdagabb és szegényebb háztartások tagjai esetleg eltérő aspirációkkal rendelkeznek. Elképzelhető, hogy a vagyonosabb háztartásban élők helyzetüket nem a honfitársaikéhoz, hanem a módos nyugati polgárokéhoz hasonlítják, és úgy vélik, hogy velük szembeni lemaradásuk kisebb lenne, ha a hazai intézmények jobban működnének, és nem nehezítenék a boldogulásukat. Ha ez helytálló, akkor úgy kell fogalmaznunk, hogy a gazdag és a szegény háztartások bizalmi szintjének különbségét minden egyéb tényező változatlansága mellett nem a szegények

relatíve magasabb, hanem a gazdagok viszonylag alacsonyabb intézményi bizalma okozza. Megfelelő adatok hiányában azonban ezt a hipotézist sem tudjuk tesztelni.

Végezetül, utolsó feltevésünk (H7) szerint a jövedelmi egyenlőtlenségek magasabb szintje növeli az egyéni anyagi helyzet pozitív hatását az intézményi bizalomra. Modelljeink ezt a hipotézist nem támasztották alá, mert a két változó közötti interakciós együttható statisztikai értelemben nem bizonyult szignifikánsnak. Mindent egybevetve modelljeink magyarázó ereje jónak mondható. A 3. és a 8. modell az országok közötti intézményi bizalom varianciáját (külső variancia) 92 százalékban magyarázza, míg az 5. és 10. modell esetében ez az arány 88 százalék. A belső, vagyis az egyének szintjén az intézményi bizalomban megfigyelt varianciára is viszonylag magas magyarázó értékkel (25 százalék) bírnak ezek a modellek. Fontos megjegyezni, hogy eredményeink a hasonló keresztmetszeti vizsgálatokra jellemző szokásos megszorításokkal értelmezendőek: elsősorban összefüggésekre mutatnak rá, oksági magyarázatokat nem lehet belőlük levezetni, hiszen ok-okozati összefüggéseket csak az elméleti keret alapján tudunk megfogalmazni.

Konklúzió

Az intézményi bizalom a politikai legitimitás része, és vélhetően elősegíti a kormányzati politikák hatékony megvalósítását, így kutatása gyakorlati szempontból is fontos lehet, különösen hazánkban és a kelet-közép európai régióban, ahol a bizalom jóval a nyugati országokra jellemző szint alatt marad. Tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy a gazdasági fejlettség és jövedelmi egyenlőtlenségek, valamint az egyéni szintű jövedelem és a szubjektív anyagi jólét, illetve ezek interakciói miként befolyásolják az intézményi bizalmat Európa keleti és nyugati felében. Vizsgálódásainkat a korábbi kutatások egymásnak ellentmondó eredményei is ösztönözték.

Kiindulópontunk a kelet-közép európai országokra jellemző materialista politikai kultúra, valamint a „nyertes-hipotézis” volt, amely szerint a jómódban élők inkább hajlamosak bizalmat táplálni az állami intézmények iránt. Ezek alapján azt feltételeztük, hogy a gazdagabbak jobban bíznak az intézményekben, és ez, a materialista politikai kultúra várható hatása miatt még inkább jellemző lesz a kelet-közép európai országokra.

Eredményeink azonban ellentmondanak a materialista politikai kultúrán alapuló feltételezésünknek, és annak a hipotézisnek is, amely szerint a fejlett országokban növekednek az állammal szembeni elvárások, ezért ott a tehetősebbek kevésbé fognak bízni az elvárásaiknak egyre kevésbé megfelelni képes állami intézményekben. Azt találtuk, hogy a bizalom a nyugat-európai országokban a „nyertes-hipotézisnek” megfelelően alakul, ám ez nem teljesen igaz a kelet-közép európai országokra. Egyfelől a gazdaság állapotáról alkotott egyéni értékelések és az intézményi bizalom között mindenhol erős és pozitív összefüggés áll fenn. Másfelől azonban a jövedelmi helyzet és a bizalom kapcsolata eltérő a két régióban. Minden egyéb tényezőt rögzítve Nyugat-Európában a gazdagok bizalomszintje magasabb, ám hasonló feltételek mellett a kelet-

közép európai országokban azt tapasztaltuk, hogy a szegényebb háztartásokban élők és gazdagabb társaik nem mutatnak különbséget az állami intézményekbe vetett bizalom tekintetében.

Továbbá azt találtuk, hogy a magasabb egy főre jutó GDP felerősíti a relatív jövedelem és az egyéni anyagi helyzet szubjektív értékelésének pozitív kapcsolatát az intézményi bizalommal. Végezetül megállapítottuk, hogy bár a jövedelmi egyenlőtlenség negatív kapcsolatot mutat az intézményi bizalommal, ez a mintázat Csehország, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia esetében nem érvényesül, mert ebben a négy országban a viszonylag kismértékű belső jövedelmi egyenlőtlenségek ellenére az intézményi bizalom átlagos szintje is alacsony.

Bár az Európa nyugati és keleti része között megfigyelt eltérések szisztematikus magyarázata túlmutat tanulmányunkon, azt vélelmezzük, hogy a kelet-közép európai országok állampolgárainak egalitárius attitűdjei – amelyek különösen erősek a legalsó jövedelmi decilisekben, éppen azokban a társadalmi rétegekben, amelyek a legjobban függenek az állami transzferektől – okozhatják az egyéni jövedelmi helyzet eltérő hatását a két régióban. Végezetül azt is feltételezzük, hogy a fenti négy kelet-közép európai ország hasonló politikai-gazdasági jellemzői, így a még mindig viszonylag fejlett szociális ellátórendszerük, valamint az erős egalitárius attitűdök és az egyenlőtlenségek valós mértékének általános túlbecslése együttesen okozzák, hogy esetükben a relatíve alacsony jövedelmi különbségek dacára az intézményi bizalom szintje is alacsony. Elemzésünk tanulsága, hogy a kutatásoknak több figyelmet lenne érdemes szentelnie annak, hogy a jóléti rendszerek és az egalitárius attitűdök egymással való kölcsönhatása vajon miként befolyásolja az intézményekbe vetett bizalmat a kelet-közép európai országokban.

HIVATKOZÁSOK

Alesina, A. – La Ferrara, E. (2002) Who Trusts Others? *Journal of Public Economics* 85 (2): 207–234.

Algan, Y. – Cahuc, P. (2010) Inherited Trust and Growth. *American Economic Review* 100(5):2060–92.

Almond, G. A. – Verba, S. (1963) *The Civic Culture: Political Attitudes in Five Western Democracies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Anderson, C. J. –Singer, M. M. (2008) The Sensitive Left and the Impervious Right Multilevel Models and the Politics of Inequality, Ideology, and Legitimacy in Europe. *Comparative Political Studies* 41 (4–5): 564–599.

Bakonyi E. (2011) *To Trust or Not to Trust? Trust Towards Democratic Institutions in Central and Eastern Europe after the Regime Change in 1989–1990 – with a Special Focus on Hungary*. PhD Dissertation, Budapest: Corvinus University of Budapest.

Beetham, D. (1991) *The Legitimation of Power*. New York: Palgrave Macmillan.

Boda Zs. – Medve-Bálint G. (2010) Institutional Trust in Hungary in a Comparative Perspective. In Füstös L. – Szalma I. (eds.) *European Social Register 2010*. Budapest: Institute for Political Science and Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 184–202.

Bohle, D. – Greskovits B. (2012) *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Campbell, W. R. (2004) The Sources of Institutional Trust in East and West Germany: Civic Culture or Economic Performance? *German Politics* 13 (3): 401–418.

Catterberg, G. – Moreno, A. (2006) The Individual Bases of Political Trust: Trends in New and Established Democracies. *International Journal of Public Opinion Research* 18 (1): 31–48.

Clark, A. A. – Frijters, P. – Shields, M. A. (2008) Relative Income, Happiness, and Utility: An Explanation for the Easterlin Paradox and Other Puzzles. *Journal of Economic Literature* 46 (1): 95–144.

Delhey, J. – Newton, K. (2005) Predicting Cross-National Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism? *European Sociological Review* 21 (4): 311–327.

Donnelly, M. – Pop-Eleches, G. (2012) *The Questionable Validity of Income Measures in the World Values Survey*. Princeton, NJ: Princeton University. Retrieved 23 January 2014 (http://www.princeton.edu/politics/about/file-repository/public/DonnellyPopElechesMarch16.pdf).

Elliott, K. – Sammons, P. (2004) Exploring the Use of Effect Sizes to Evaluate the Impact of Different Influences on Child Outcomes: Possibilities and Limitations. In Schagen, I. – Elliott, K. (eds.) *But what does it mean? The use of effect sizes in educational research*. London: National Foundation for Educational Research, 6–24.

Fisher, J. – Van Heerde, J. – Tucker, A. (2010) Does One Trust Judgement Fit All? Linking Theory and Empirics. *The British Journal of Politics & International Relations* 12 (2): 161–188.

Gross, K. –Aday, S. – Brewer, P. R. (2004) A Panel Study of Media Effects on Political and Social Trust after September 11, 2001. *The Harvard International Journal of Press/Politics* 9 (4): 49–73.

Győrffy, D. (2013) *Institutional Trust and Economic Policy: Lessons from the History of the Euro*. Budapest: Central European University Press.

Hetherington, M. J. (1998) The Political Relevance of Political Trust. *American Political Science Review* 92 (4): 791.

Hetherington, M. J. (2005) *Why Trust Matters: Declining Political Trust and the Demise of American Liberalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Hibbing, J. R. – Patterson, S. C. (1994) Public Trust in the New Parliaments of Central and Eastern Europe. *Political Studies* 42 (4): 570–592.

Hooghe, M. (2011) Why There Is Basically Only One Form of Political Trust. *British Journal of Politics and International Relations* 13 (2): 269–275.

Hox, J. (2010) *Multilevel Analysis: Techniques and Applications*. Second edition. New York: Routledge.

Inglehart, R. (1999) Trust, Well-Being and Democracy. In Warren, M. E. (ed.) *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 88–120.

Inglehart, R. (2006) East European Value Systems in Global Perspective. In Klingemann, H.-D. – Fuchs, D. – Zielonka, J. (eds.) *Democracy and Political Culture in Eastern Europe*. New York: Routledge, 67–84.

Jones, M. P. (1996) Indicator and Stratification Methods for Missing Explanatory Variables in Multiple Linear Regression. *Journal of the American Statistical Association* 91 (433): 222–230.

Kaasa, A. – Parts, E. (2008) Individual-Level Determinants of Social Capital in Europe Differences between Country Groups. *Acta Sociologica* 51 (2): 145–168.

Keele, L. (2007) Social Capital and the Dynamics of Trust in Government. *American Journal of Political Science* 51 (2): 241–254.

Kinder, D. R. – Kiewiet, D. R. (1979) Economic Discontent and Political Behavior: The Role of Personal Grievances and Collective Economic Judgments in Congressional Voting. *American Journal of Political Science* 23 (3): 495–527.

Knack, S. – Keefer, P. (1997) Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *The Quarterly Journal of Economics* 112 (4):1251–1288.

Kornai, J. – Rose-Ackerman, S. (2004) *Building a Trustworthy State in Post-Socialist Transition*. New York: Palgrave Macmillan.

Kunioka, T. – Woller, G. M. (1999) In (a) Democracy We Trust: Social and Economic Determinants of Support for Democratic Procedures in Central and Eastern Europe. *Journal of Socio-Economics* 28 (5): 577–596.

Levi, M. – Stoker, M. (2000) Political Trust and Trustworthiness. *Annual Review of Political Science* 3 (June 2000): 475–507.

Lewis-Beck, M. S. (1990) *Economics and Elections: The Major Western Democracies*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

Lieberman, E. S. (2007) Ethnic Politics, Risk, and Policy-Making. A Cross-National Statistical Analysis of Government Responses to HIV/AIDS. *Comparative Political Studies* 40 (12): 1407–1432.

Loveless, M. – Whitefield, S. (2011) Being Unequal and Seeing Inequality: Explaining the Political Significance of Social Inequality in New Market Democracies. *European Journal of Political Research* 50 (2): 239–266.

Lühiste, K. (2006) Explaining Trust in Political Institutions: Some Illustrations from the Baltic States. *Communist and Post-Communist Studies* 39 (4): 475–496.

Lyons, P. (2013) Impact of Salience on Differential Trust across Political Institutions in the Czech Republic. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 49 (3): 347–374.

Marien, S. (2011a) Measuring Political Trust across Time and Space. In Zmerli, S. – Hooghe, M. (eds.) *Political Trust. Why Context Matters*. Colchester: ECPR Press. 13–46.

Marien, S. (2011b) The Effect of Electoral Outcomes on Political Trust: A Multi–level Analysis of 23 Countries. *Electoral Studies* 30 (4): 712–726.

McAllister, I. (1999) The Economic Performance of Governments. In Norris, P. (ed.) *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. New York: Oxford University Press, 188–203.

McIntosh, M. E. – Mac Iver, M. A. – Abele, D. G. – Smeltz, D. (1994) Publics Meet Market Democracy in Central and East Europe, 1991–1993. *Slavic Review* 53(2): 483–512.

Mishler, W. – Rose, R. (1997) Trust, Distrust and Skepticism: Popular Evaluations of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies. *The Journal of Politics* 59 (2): 418–451.

Mishler, W. – Rose, R. (2001) What Are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies. *Comparative Political Studies* 34 (1): 30–62.

Mishler, W. – Rose, R. (2002) Learning and Re-Learning Regime Support: The Dynamics of Post-Communist Regimes. *European Journal of Political Research* 41 (1): 5–36.

Parker, S. L. – Parker, G. R. (1993) Why Do We Trust Our Congressman? *The Journal of Politics* 55 (2): 442–453.

Redmond, G. – Schnepf, S. V. – Suhrcke, M. (2002) *Attitudes to Inequality after Ten Years of Transition*. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre. Retrieved 6 May 2014 (http://www.unicef-irc.org/publications/pdf/iwp88.pdf).

Rohrschneider, R. – Schmitt-Beck, R. (2002) Trust in Democratic Institutions in Germany: Theory and Evidence Ten Years After Unification. *German Politics* 11 (3): 35–58.

Rose-Ackerman, S. (2001) Trust and Honesty in Post-Socialist Societies. *Kyklos* 54 (2–3): 415–443.

Scholz, J. T. (1998) Trust, Taxes, and Compliance. In Braithwaite, V. – Levi, M. (eds.) *Trust and Governance*. New York: Russell Sage Foundation, 135–166.

Schoon, I. – Cheng, H. (2011) Determinants of Political Trust: A Lifetime Learning Model. *Developmental Psychology* 47 (3): 619–631.

Szivós P. – Rudas T. – Tóth I. Gy. (1998) *Társzim 97 mikroszimulációs modell az adók és támogatások hatásvizsgálatára*. Budapest: TÁRKI.

Sztompka, P. (1999) *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tyler, T. R. (2006) Psychological Perspectives on Legitimacy and Legitimation. *Annual Review of Psychology* 57 (January 2006): 375–400.

Tyler, T. R. (2011) *Why People Cooperate: The Role of Social Motivations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Uslaner, E. M. (2000) Producing and Consuming Trust. *Political Science Quarterly* 115 (4): 569–590.

Van Buuren, S. – Brand, J. P. L. – Groothuis-Oudshoorn, K. – Rubin, D. B. (2006) Fully Conditional Specification in Multivariate Imputation. *Journal of Statistical Computation and Simulation* 76 (12): 1049–1064.

Van der Meer, T. (2010) In What We Trust? A Multi-Level Study into Trust in Parliament as an Evaluation of State Characteristics. *International Review of Administrative Sciences* 76 (3): 517–536.

Wang, L. – Gordon, P. (2011) Trust and Institutions: A Multilevel Analysis. *The Journal of Socio-Economics* 40 (5): 583–593.

Zmerli, S. – Newton, K. (2008) Social Trust and Attitudes toward Democracy. *Public Opinion Quarterly* 72 (4): 706–724.

Zmerli, S. – Newton, K. (2011) Winners, Losers and Three Types of Trust. In Zmerli, S. – Hooghe, M. (eds.) *Political Trust. Why Context Matters*, edited by. Colchester: ECPR Press, 67–94.

Zmerli, S. – Newton, K. – Montero, J. R. (2007) Trust in People, Confidence in Political Institutions, and Satisfaction with Democracy. In van Deth, J. W. – Montero, J. R. – Westholm, A. (eds.) *Citizenship and Involvement in European Democracies. A Comparative Analysis*,. London: Routledge, 35–65.

1. FÜGGELÉK: A VÁLTOZÓK LEÍRÁSA

Egyéni szintű változók

Jövedelem változók

Jövedelem decilis: A válaszadó háztartásának összes havi nettó bevétele a nemzeti jövedelem deciles szerint besorolva (0 = első decilis – legalacsonyabb jövedelem; 9 = tizedik decilis – legmagasabb jövedelem)

Gazdasági elégedettség: A válaszadónak a nemzetgazdaság állapotával való elégedettsége (0 = teljesen elégedetlen; 10 = teljesen elégedett)

A válaszadó háztartásának jövedelmi helyzetére vonatkozó kérdésre adott válaszokat kétértékű változókká kódoltuk át:

Kényelmes/megfelelő anyagi helyzet: Azon válaszadók, akiknek háztartása kényelmesen megél, illetve kijön jelenlegi jövedelméből

Nehéz/nagyon nehéz anyagi helyzet: Azon válaszadók, akiknek háztartása nehezen vagy nagyon nehezen él meg jelenlegi jövedelméből (referencia csoport)

További egyéni szintű változók

Életkor: A válaszadó életkora a mintaátlaghoz centrálva

Életkor a négyzeten: Az életkor változó négyzete

Boldogság/elégedettség: A „mennyire érzi magát boldognak?" és a „mennyire elégedett mostani életével" kérdésekre adott érvényes válaszok átlaga (0–10).

Intézményi bizalom: A hazai parlamentbe, jogrendszerbe, rendőrségbe és politikai pártokba vetett bizalomra vonatkozó kérdésekre adott érvényes válaszok átlaga (0–10).

Férfi: Férfi válaszadó (kétértékű változó)

Médiafogyasztás: Egy átlagos hétköznapon mennyi időt tölt tévénézéssel a válaszadó (0 = semennyit; 7 = 3 óránál többet)

Nagyvárosi lakos: A válaszadó lakhelye nagyváros vagy egy nagyváros elővárosa (kétértékű változó)

Kisebbség tagja: Etnikai kisebbségi csoporthoz tartozó válaszadó (kétértékű változó)

Vallásosság: Mennyire tartja vallásosnak magát a válaszadó (0 = egyáltalán nem vallásos; 10 = nagyon vallásos)

Társas hajlam: Milyen gyakran él a válaszadó társasági életet barátokkal, rokonokkal, kollégákkal (0 = soha; 6 = minden nap)

Társadalmi bizalom: A mennyire lehet megbízni az emberekben, valamint a mennyire tisztességesek, illetve segítőkészek az emberek kérdésekre adott érvényes válaszok átlaga (0–10)

Felsőfokú végzettség: Elvégzett felsőfokú tanulmányok (kétértékű változó)

Ország-szintű változók

GDP: Egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) vásárlóerő standardon (PPS), a mintaátlaghoz centrálva (forrás: EUROSTAT)

GINI index: A hazai jövedelem egyenlőtlenség mértékét mutató változó a mintaátlaghoz centrálva (eredeti skála: 0–100) (forrás: EUROSTAT SILC)

KKE: kelet-közép-európai országok indikátora (kétértékű változó)

2. FÜGGELÉK: A FÜGGETLEN VÁLTOZÓK KORRELÁCIÓS TÁBLÁZATAI

Az egyéni szintű változók korrelációs táblázata

	Jövedelem decilis	Gazdasági elégedettség	Kényelmes/ megfelelő jövedelmi helyzet	Személyközi bizalom	Társas hajlam	Boldogság/ elégedettség	Vallásosság	Média fogyasztás	Életkor	Nagyvárosi lakos	Felsőfokú végzettség	Kisebbség tagja	Férfi
Jövedelem decilis	1												
Gazdasági elégedettség	0,157**	1											
Kényelmes/megfelelő anyagi helyzet	0,333**	0,317**	1										
Társadalmi bizalom	0,147**	0,389**	0,251**	1									
Társas hajlam	0,109**	0,170**	0,179**	0,167**	1								
Boldogság/elégedettség	0,262**	0,435**	0,401**	0,365**	0,276**	1							
Vallásosság	-0,105**	-0,002	-0,059**	-0,019**	-0,059**	0,036**	1						
Médiafogyasztás	-0,156**	-0,118**	-0,137**	-0,082**	-0,085**	-0,115**	0,015**	1					
Életkor	-0,197**	-0,021**	-0,028**	0,005	-0,262**	-0,104**	0,186**	0,230**	1				
Nagyvárosi lakos	0,045**	-0,063**	-0,049**	-0,018**	-0,026**	-0,048**	-0,013**	0,001	-0,017**	1			
Felsőfokú végzettség	0,289**	0,101**	0,158**	0,162**	0,037**	0,112**	-0,046**	-0,159**	-0,040**	0,128**	1		
Kisebbség tagja	-0,077**	-0,030**	-0,117**	-0,053**	0,004	-0,087**	0,064**	0,019**	-0,048**	0,051**	-0,014**	1	
Férfi	0,084**	0,053**	0,058**	-0,008	0,034**	0,011*	-0,172**	-0,023**	-0,029**	-0,022**	-0,018**	0,005	1

** p < 0,01, * p < 0,05

Az ország-szintű változók korrelációs táblázata

	GINI	GDP	KKE
GINI	1		
GDP	-0,398	1	
KKE	-0,062	-0,814**	1

** p < 0,01

HAJDU GÁBOR[1] – HAJDU TAMÁS[2]

SZUBJEKTÍV MUNKAJELLEMZŐK ÉS MUNKÁVAL VALÓ ELÉGEDETTSÉG EURÓPÁBAN

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a munkával való elégedettséget meghatározó tényezőket vizsgáljuk a European Social Survey 5. hullámának segítségével (27 országból n=15 875 fő). Eredményeink szerint a szubjektív munkajellemzők erősebb kapcsolatban állnak a munkával való elégedettséggel, mint az objektív munkajellemzők: különösen a munkaidő és szabadidő összeegyeztethetősége, a változatos munka és az előrelépési lehetőség függ össze erősen az elégedettséggel. Bemutatjuk azt is, hogy bizonyos munkajellemzők elvárt és ténylegesen megvalósult értéke között fennálló feszültség komoly negatív hatással jár együtt. Elemzésünk egyik újdonsága a hatások heterogenitásának vizsgálata: egyes munkajellemzők eltérően befolyásolják a munkával való elégedettséget Kelet- és Nyugat-Európában, a diplomások és az alacsonyabb végzettségűek körében, a 10 éven aluli gyerekkel élők és a 10 éven aluli gyerek nélkül élők, az idősek és a fiatalok, valamint az állami és magánszektorban foglalkoztatottak körében.

Kulcsszavak: munkával való elégedettség; szubjektív munkajellemzők; objektív munkakörülmények; nemzetközi összehasonlítás; European Social Survey

ABSTRACT

The aim of our paper is to analyze the determinants of job satisfaction in a cross-national setting, using the 5th wave of the European Social Survey (15 875 individuals from 27 countries). Our results provide evidence that subjective job characteristics are associated stronger with job satisfaction than objective working conditions: work-life balance, variety in work and advancement opportunities are the most important subjective job characteristics influencing job satisfaction. We also show that discrepancy between expected job characteristics and experiences has strong negative effect on satisfaction. The novelty of our paper is that we analyze the effect of subjective job characteristics among different subsamples: Eastern Europe vs. Western Europe, individuals with high education vs. individuals with lower education, individuals living with children vs. individuals living with-

[1] Tudományos segédmunkatárs, MTA TK Szociológiai Intézet; kutató, MTA-ELTE Peripato Összehasonlító Társadalmi Dinamika Kutatócsoport.
[2] Tudományos segédmunkatárs, MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet.

out children, individuals above 50 years of age vs. individuals below 50 years of age, and public sector employees vs. private sector employees.

Keywords: job satisfaction; subjective job characteristics; objective working conditions; cross-national comparison; European Social Survey

Bevezetés

A munka életünkben betöltött központi szerepe közismert. Identitásunk szerves részét képzi az, hogy mivel foglalkozunk mindennapjaink során. A felnőtt lakosság hétköznaponként az ébren töltött idejének felét a munkahelyén tölti, ami alapján nem meglepő az a megállapítás, hogy a munka nem csupán az egyén gazdasági helyzetére és társadalmi beágyazottságára van hatással, de az egyéni jóllét fontos meghatározója. A munka nem önkéntes elhatározáson alapuló hiánya, a munkanélküliség negatív jólléti hatása jelentősebb, mint számos egyéb negatív eseményé, például a válásé vagy az alacsony jövedelemé (Frey–Stutzer 2002b). A munkával való elégedettség pedig az egyik legerősebb előrejelzője az általános szubjektív jóllétnek, vagy egyszerűbben fogalmazva a boldogságnak. Az alkalmazottak munkával való elégedettsége nem kizárólag a saját boldogságukat meghatározó szerepe miatt lényeges. A munkaadók számára sem érdektelen, miként érzik magukat munkavállalóik; a magasabb elégedettség nagyobb produktivitással párosul.

A tanulmány a munkával való elégedettség meghatározó tényezőit elemzi nemzetközi mintán. A European Social Survey 5. hullámában résztvevő 27 ország segítségével elsősorban azt vizsgájuk, hogy az objektív munkajellemzőkön túl (például jövedelem, vállalatméret, munkaidő, foglalkozás típusa stb.) a szubjektív munkajellemzők (a munka bizonyos aspektusainak a kérdezett általi értékelése) milyen hatást gyakorolnak a munkával való elégedettségre, valamint hogy a szubjektív változók hatása eltérő-e különböző társadalmi csoportokban.

Az elemzés az eddigi szakirodalmat egészíti ki. Újdonságát részben az adja, hogy kevés tanulmány foglalkozott kifejezetten a munkával való elégedettséget befolyásoló munkajellemzők széles körével. Jellemzően egy-egy tényezőre összpontosítottak vagy a munkajellemzők általános (élettel való) elégedettségre gyakorolt hatását vizsgálták. Továbbá az eddig munkák az összefüggések heterogenitására és az egyes munkajellemzők elvárt és ténylegesen megvalósult „értékei” között fennálló feszültségre is kevés hangsúly fektettek. Tanulmányuk ezekre a részletekre is kitér.

A következőkben először röviden bemutatjuk a munkával való elégedettség mérését, majd áttekintjük a tanulmányuk szempontjából releváns empirikus elemzéseket tartalmazó szakirodalmat. Az adatokat és módszereket részletező fejezet után ismertetjük az eredményeinket, elemezzük a

munkajellemzők elvárt és ténylegesen megvalósult értéke között fennálló feszültség hatását, illetve a teljes mintán érvényesülő hatások heterogenitását is megvizsgáljuk különböző alminták segítségével.

A MUNKÁVAL VALÓ ELÉGEDETTSÉG

A szubjektív jóllétet leggyakrabban az élet különböző területeinek átfogó értékeléseként definiálják, azaz a fogalom az élettel való általános elégedettségre utal. A szubjektivitás az egyéni értékelésben nyilvánul meg: nem maga a mérés szubjektív, hanem a fogalom, a mérés tárgya az (OECD 2013). Az élet átfogó értékelése mellett hasonló módon mérhető az egyes életterületekkel való elégedettség is (*domain satisfaction*). A mérés leggyakrabban kérdőíves felmérésekkel, egyetlen kérdéssel történik (pl. „Mennyire van megelégedve a munkájával?"). Jelen tanulmány keretei között nem térünk ki részletesen a szubjektív jólléti mutatók megbízhatóságára és érvényességére, annál is inkább, mivel ezt mások már részletesen megtették (Diener–Inglehart–Tay 2013, Ferrer-i-Carbonell 2002, Frey–Stutzer 2002b, Kahneman–Krueger 2006, Krueger–Schkade 2008), és arra a következtetésre jutottak, hogy a szubjektív jóllét mutatói releváns és megfelelő mérései az élettel és az egyes életterületekkel való elégedettségnek.

Tanulmányunk szempontjából érdekesebb kérdés, hogy a munkaadók számára fontos-e, hogy alkalmazottaik elégedettek legyenek a munkájukkal. Oswald, Protoés Sgroi (2009) laboratóriumi kísérlet segítségével mutatták meg, hogy a szubjektív jóllét változása szignifikáns mértékben befolyásolja egy egyszerű – kétjegyű számok összeadásából álló – feladat során mutatott eredményességet. Ez a hatás annak ellenére is kimutatható volt, hogy a részvevők a teljesítményükkel arányos díjazásban részesültek. Instrumentális változót használó elemzésében Böckerman és Ilmakuunas (2012)azt találta, hogy a munkával való elégedettség egy szórásegységnyi növekedése a munkaszervezet termelékenységét 6,6 százalékkal fokozza. Hasonló összefüggést mutatnak korábbi – jóllehet jellemzően nem oksági viszonyt, hanem egyszerű együttjárást vizsgáló – elemzések is (Harter–Schmidt–Hayes 2002, Iaffaldano–Muchinsky 1985, Judge et al. 2001, Petty–McGee–Cavender 1984). Továbbá úgy tűnik, hogy az elégedettség kapcsolata a teljesítménnyel erőteljesebb a napjainkban egyre nagyobb teret nyerő komplexebb munkák esetében (Judge et al. 2001).

Mindez alapján nem meglepő, hogy a European Social Survey és a Eurostat adatait felhasználva mi is azt találtuk, hogy azokban az országokban, ahol a lakosság átlagos munkával való elégedettsége nagyobb, a termelékenység is magasabb: a két változó korrelációját illusztrálja az 1. ábra.[3]Mindemellett a munkával való elégedettség többek között a kilépéseket, a munkakeresést, a munkahelyről való hiányzást és a munkaszervezeten belüli pozitív tevékenységek gyakoriságát (pl. munkatár-

[3] Az ábra – lévén keresztmetszeti adatokból készült – nem értelmezhető oksági kapcsolatként, sőt, mivel a magasabb termelékenység magasabb jövedelemmel jár együtt, az okság iránya fordított is lehet – jóllehet ezt a feltételezést gyengíti, hogy Böckerman és Ilmakuunas (2012) instrumentális változót használva amellett érvel, hogy a fordított okság a termelékenység és a munkával való elégedettség kapcsolatában viszonylag jelentéktelen probléma.

saknak nyújtott segítség) is jól jelzi előre (Clark 2001, Cornelißen 2009, Diener et al. 2009, Fischer–Sousa-Poza 2009, Sousa-Poza–Sousa-Poza 2007). Továbbá befolyásolja a motivációt, a munkaadó iránti lojalitást és az elköteleződést is (Land–Michalos–Sirgy 2012). Összességében tehát a szakirodalom azt mutatja, hogy a munkával való elégedettség releváns, érvényes és megbízható mutató, amely összefüggésben áll a munkahelyi teljesítménnyel, azaz alaposabb elemzése nem érdektelen.

1. ábra. A termelékenység és a munkával való elégedettség kapcsolata Európában

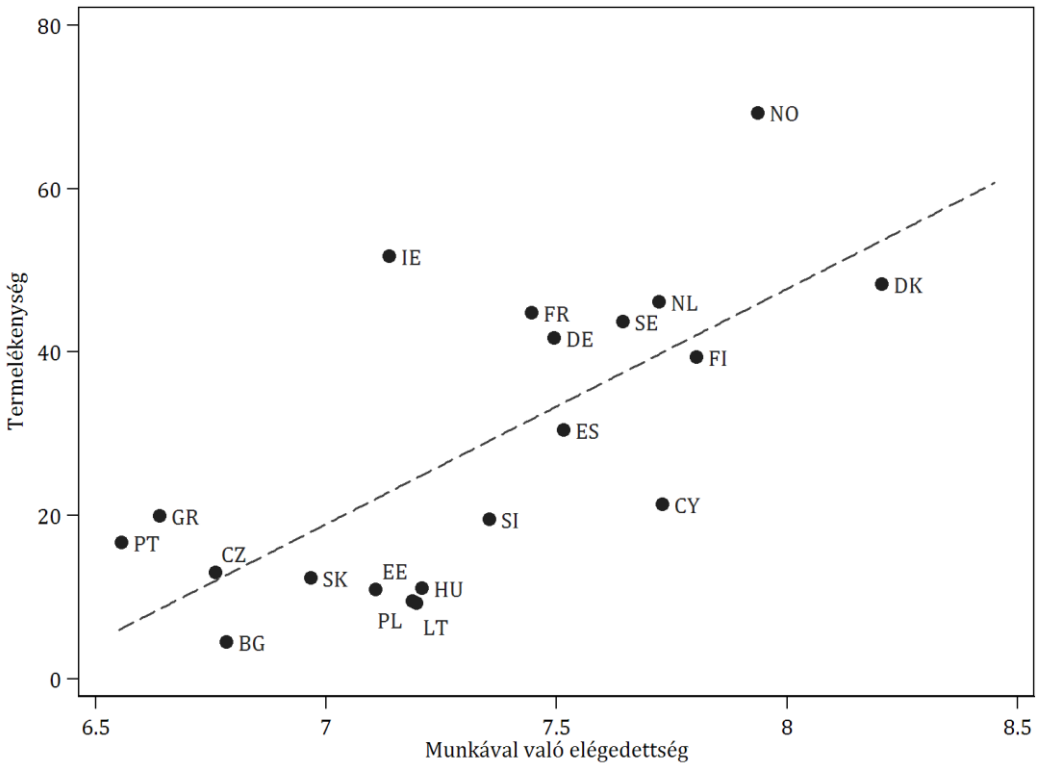

Adatok forrása: Munkával való elégedettség: European Social Survey, 5. hullám; Termelékenység (euró/munkaóra): Eurostat (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=0&language=en&pcode=tsdec310)

A KORÁBBI ELEMZÉSEK EREDMÉNYEI

A tanulmány szempontjából azok az elemzések érdekesek, amelyek országos reprezentatív adatokat elemeznek, vagy nemzetközi összehasonlító vizsgálatot végeznek (Booth–van Ours 2008, 2009, Clark 1996, 2010; Cornelißen 2009, Drobnič–Beham–Präg 2010, Helliwell–Huang 2010, Pichler–Wallace 2009, Skalli–Theodossiou–Vasileiou 2008, Sousa-Poza–Sousa-Poza 2000, van der Meer–Wielers 2013). Ilyen elemzések elsősorban az utóbbi két évtizedben készültek, többek között a nemzetközi összehasonlításra egyre inkább alkalmas adatfelvételek elterjedésének köszönhetően. Összességében elmondható, hogy viszonylag ritkák az olyan nemzetközi összehasonlító vizsgálatok, amelyek a munkával való elégedettséget magyarázzák a végzett munka jellemzőinek széles körével. Jellemzően vagy egy-egy országra korlátozódnak az elemzések (Clark 1996, Cornelißen 2009, Helliwell–Huang 2010), vagy a munkával való elégedettséget mérő változó hiányában az élettel való

elégedettséget vagy a boldogságot használják függő változóként (Drobnič et al. 2010, Helliwell–Huang 2010, van der Meer–Wielers 2013). Továbbá gyakori, hogy a szerzők egy-egy kitüntetett szempontra (például a munkaidő hatásának elemzésére) koncentrálnak (Booth–van Ours 2008, 2009; Knabe–Rätzel 2010, Pouwels–Siegers–Vlasblom 2008).

Helliwell és Huang (2010) 2002-es és 2003-as kanadai survey adatokat használó elemzése a nem monetáris munkajellemzők – köztük a munkahelyi bizalomra – fontosságára mutatott rá. Függő változóként az élettel való elégedettséget használó elemzésük szerint a menedzsmenttel szembeni bizalom egyharmad szórásegységgel való növekedése 30 százalékos jövedelemnövekedéssel egyenértékű. A feladatok változatossága és kihívást jelentő jellege esetében az egyharmad szórásegységgel való növekedés nagyjából fele ekkora jövedelemváltozásnak felel meg. Clark (1996) a brit háztartáspanel első, 1991-es adatfelvételi hullámát használva jut arra a következtetésre, hogy a nagyobb szervezetben dolgozó, az előrelépési lehetőséget nem érzékelő, valamint a több munkaórában dolgozó munkavállalók elégedetlenebbek a munkájukkal. Cornelißen (2009) német paneladatok elemzése során a munkahelyi kapcsolatokat, a munka biztosságát és a változatos feladatokat azonosítja a munkával való elégedettség legerősebb meghatározóiként. Booth és van Ours (2008, 2009) reprezentatív brit és ausztrál paneladatbázison vizsgálják a munkaidő hatását a munkaidővel való, valamint a munkával való elégedettségre. Ehhez hasonlóan a munkaidő hatását vizsgálják Pouwels és munkatársai (2008), valamint Knabe és Rätzel (2010) német adatok segítségével, azonban ezek a tanulmányok az élettel való elégedettséget magyarázzák.

Sousa-Poza és Sousa-Poza (2000) az ISSP 1997-es hullámát használva jutottak arra a következtetésre, hogy az érdekes munka és a menedzsmenttel való jó kapcsolat a két legfontosabb meghatározója a munkával való elégedettségnek, de a fizetés és az önálló munka lehetőségének szerepe sem elhanyagolható. A kelet-európaiak alacsonyabb elégedettségét azzal magyarázták, hogy a munkával kapcsolatos inputokhoz képest (pl. iskolázottság; munkaidő; munkahelyi kockázatok és erőfeszítés) az outputok (pl. fizetés; biztos, érdekes és a társadalom számára hasznos munka; kapcsolatok) túlságosan alacsonyak. Van der Meer és Wielers (2013) az ESS második hulláma segítségével magyarázta a munkakörülményeknek a boldogságra és az élettel való elégedettségre gyakorolt hatását. Elemzésük szerint a legnagyobb szerepe a fejlődési és előrelépési lehetőségnek, valamint a munkahelyi stressznek van. Szintén az élettel való elégedettséget használták függő változóként Drobnič és munkatársai (2010), akik a munka bizonytalanságát, unalmasságát és a jövedelmet azonosították az elégedettség szempontjából legfontosabb munkajellemzőként.

Clark (2010) elemzése szerint az OECD országokban a munka és a munkahely jellemzői közül a biztonságot és az érdekes munkát tartják a legfontosabbnak az alkalmazottak, azaz a munka minőségének kizárólag a jövedelmen és a munkaidő hosszán alapuló értékelése nem ad teljes képet, sőt kifejezetten elégtelen képet ad. Pichler és Wallace (2009) a 2003-as European Quality of Life Survey

adatainak segítségével jutottak arra a következtetésre, hogy a résztvevő 28 országban a változatos munka, az előrelépési lehetőség és a munkahely biztonságos jellege függ össze legerősebben a munkával való elégedettséggel. Az elemzés során ugyanakkor nem tudtak kontrollálni a munkajövedelemre, csak egy négykategóriás szubjektív értékelés állt rendelkezésükre a fizetés megfelelő voltáról. Skalli és munkatársai (2008) elemzése pedig azt mutatta, hogy a munkával való elégedettség összetevői közül Nyugat-Európában a legfontosabbak a végzett munka jellegével és a fizetéssel való elégedettség (megelőzve a biztonság, munkaidő, munkakörülmények hármast).

Medgyesi és Róbert (2000, 2003) a munkával való elégedettség nemzetközi különbségeit vizsgálták az ISSP 1997-es adatai segítségével. A magyarázó változóik között a szubjektív munkajellemzőkkel kapcsolatos diszkrepancia is szerepelt. Eredményeik szerint az elvárások és a tényleges tapasztalat közti eltérés jelentős meghatározója a munkával való elégedettségnek – inkább Nyugat-Európában, mint a tranzíciós országokban.

Az eddigi kutatások rámutattak a szubjektív munkajellemzők elégedettséget meghatározó jelentőségére, de a tanulmányok számottevő része nem kifejezetten a munkával való elégedettséget vizsgálta, illetve egy-egy országra és/vagy tényezőre fókuszált. A számos országot magában foglaló és a munkajellemzők széles körét vizsgáló elemzések száma korlátozott. Még inkább igaz ez azokra az elemzésekre, amik a hatások heterogenitását vagy az egyes munkajellemzők elvárt és ténylegesen megvalósult „értékei" között fennálló feszültséget vizsgálják.

ADATOK ÉS ELEMZÉSI STRATÉGIA

Az elemzéshez a *European Social Survey* (ESS) 5. hullámát használtuk, amelyben 27 ország szerepel.[4] A 2010–2011-es reprezentatív országos felmérések jellemzően 1500-2000 fő megkérdezésével készültek, azonos módszertan alapján. A teljes adatbázisból (n=52 458) az elemzésekhez azoknak a kérdezetteknek az adatit használtuk, akik főtevékenységükként a fizetett munkát jelölték meg (n=24 049). Kizártuk ez elemzésből azokat az eseteket, ahol hiányzott a munkával való elégedettség (243 fő), a munkajövedelem (7 904 fő), a kérdezett életkora (22 fő) vagy neme (5 fő), így az elemzett mintánk 15 875 fő adatait tartalmazta.

Függő változónk a munkával való elégedettség volt, amit 11-fokú skálán (0 – rendkívül elégedetlen, 10 – rendkívül elégedett), a következő kérdéssel mértek a kérdőívben: *„Mennyire elégedett Ön a munkájával?"*.

A munkajellemzőket két csoportba soroltuk: objektív és szubjektív jellemzők. Az előbbiek közé az objektív kategóriákkal mérhető változókat soroltuk: a vállalatméretet (5 kategóriában), a szerző-

[4] A *„Work, family and well-being"* változó modul az ESS 5. hulláma mellett csupán a 2. hullámban szerepelt, ezért nem tudtuk a legújabb 6. hullámot használni az elemzésnél. A 27 ország listáját a Függelék M. táblázata tartalmazza.

dés típusát (határozott vagy határozatlan idejű), a munkaidőt (5 kategóriában), a foglalkozás típusát (ISCO kód, 10 kategória), a munkaszervezet típusát (6 kategória) és a havi bruttó fizetést.[5] A szubjektív munkajellemzők pedig a következők voltak: a munkavállalóknak a munkafeltételekbe való beleszólási lehetősége (0-nincs ilyen lehetőség, 4-nagyon befolyásolják), változatos munka (1-egyáltalán nem igaz, 4-teljes mértékben igaz), új dolgok tanulásának lehetősége (1-egyáltalán nem igaz, 4-teljes mértékben igaz), kollégáktól kapott segítség lehetősége (1-egyáltalán nem igaz, 4-teljes mértékben igaz), egészségre veszélyes munka (1-egyáltalán nem igaz, 4-teljes mértékben igaz), rugalmas munkaidő (1-egyáltalán nem igaz, 4-teljes mértékben igaz), biztos munkahely (1-egyáltalán nem igaz, 4-teljes mértékben igaz), nem túlhajszolt (1- egyáltalán nem ért egyet vele, 5- nagyon egyetért vele), nincs előrelépési lehetőség (1- egyáltalán nem ért egyet vele, 5- nagyon egyetért vele), mennyire könnyen találna hasonló munkát (1- rendkívül nehezen, 10- rendkívül könnyen), mennyire lenne nehéz helyettesíteni (1- rendkívül nehéz, 10- rendkívül könnyű), a munkája miatt nem tud elég időt tölteni családjával/partnerével (1- soha, 5- mindig). Ezen változók egy része szubjektív abban az értelemben, hogy nemcsak a mérés maga, hanem a mérés tárgya is szubjektív, ugyanakkor egy részüknél csupán a mérés módja szubjektív (például az egészségre veszélyes munka esetében).

Az elemzések során azokat a standard kontrollváltozókat is felhasználtunk, amelyek a szakirodalom szerint fontos meghatározói az elégedettségnek (Diener et al. 1999, Dolan–Peasgood–White 2008, Frey–Stutzer 2002a). Ezek a következők: a kérdezett életkora és életkorának négyzete[6], neme, iskolai végzettsége (4 kategóriában), egészségügyi akadályozottsága[7], a kérdezett partnerrel él-e, a háztartás nagysága, a lakóhely településtípusa (3 kategóriában).[8]

Az elemezéseket OLS regresszióval végeztük a következő specifikációban:

$$S_i = \beta_0 + \beta_1 \mathbf{W}_i^S + \beta_2 \mathbf{W}_i^O + \beta_3 \mathbf{P}_i + \gamma \mathbf{M}_i + \mu_c + \varepsilon_i ,$$

[5] A munkabérek esetén a túl kicsi és túl magas értékeket missingeltük, mivel ezekben az esetekben nem voltunk meggyőződve az adatok megbízhatóságáról. Túl alacsonynak a havi 100 eurós (illetve néhány kelet-európai ország esetén a havi 50 eurós) béreket tekintettük. Túl magasként a legfelső decilisnél háromszor-négyszer magasabb béreket kezeltük. Ebben az esetben három országcsoportot alakítottunk ki, amelyeken belül a havi 15 000, 20 000 ill. 30 000 eurónál magasabb béreket missingeltük. Az így missingelt esetek száma összesen 235 fő volt. Az elemzésből a hiányzó munkajövedelem miatt kizárt 7 904 fő tartalmazza ezeket az eseteket is. Az utóbbi közel 8000 fő kizárása nem befolyásolja érdemben a fő következtetéseinket. A 2. táblázat 3. modelljét lefuttattuk úgy is, hogy nem zártuk ki a jövedelemadatot nem adókat. Ebben az elemzésben a jövedelem hiányzó értékeit jelölő dummy változó és a magyarázó váltózóink közti interakciókat is bevontuk a modellbe, és azt vizsgáltuk, hogy az interakciós hatások szignifikánsak-e, azaz a jövedelmüket nem megadók körében a megfigyelt hatások eltérőek-e. Az interakciós hatások jellemzően nem voltak szignifikánsak 10 százalékos szinten. A tizenkét szubjektív munkajellemző közül például csak kettő esetében találtunk szignifikáns interakciót.

[6] A szakirodalom szerint az életkor és az elégedettség közti kapcsolat nem lineáris (U-alakú).

[7] Akadályozza-e a mindennapi tevékenységében valamilyen tartós betegség, rokkantság, rossz egészségi állapot, vagy mentális probléma.

[8] Az elemzésekben felhasznált változók leíró statisztikáit a Függelék M. táblázata tartalmazza.

ahol S_i a munkával való elégedettséget jelöli, $\mathbf{W}_i^S$ a szubjektív munkajellemzők, míg $\mathbf{W}_i^O$ az objektív munkajellemzők vektora. $\mathbf{P}_i$ jelöli a kontrollváltozók vektorát. A modellek a magyarázó változók missing értékeit jelölő dummy változókat (M_i) is tartalmazzák, valamint az egyes országokat jelölő dummy változók bevonásával a nem megfigyelt országspecifikus tényezőkre is kontroláltunk (μ_c).[9] Végül ε_i a szokásos hibatag. A modelleket az ESS által megadott, az egyenlőtlen mintába kerülési valószínűségeket kompenzáló súly, valamint egy olyan súly szorzatával súlyoztuk, amely minden egyes országot úgy kezel, mintha 1000 fős minta állna rendelkezésre. Utóbbi súlyelem azt biztosítja, hogy mindegyik ország munkavállalói azonos mértékben befolyásolják az eredményeket.

Az OLS regresszió lineáris kapcsolatot feltételez a függő és magyarázó változók között, és ezt a keresett lineáris összefüggést a függő változó feltételes várható értékeire illesztett lineáris függvénnyel határozza meg. Kategoriális (ordinális) függő változót használó elemzésekben esetleg problémát jelenthet, hogy ezen változót kvázi folytonos változóként kezelik, azt feltételezve, hogy a skála értékei közti távolságot minden esetben azonosként értékelik a kérdezettek. A 11 fokú skálán mért elégedettség változónk ordinális jelegű, így alternatívaként adódnak az ordinális modellek (orderedlogit és probit) amelyek figyelembe veszi a függő változó sorrendi, kategoriális és adott esetben nem kvantitatív jellegét. Ferrer-i-Carbonell és Frijters (2004) tanulmánya szerint azonban az OLS és az orderedprobit becslési eljárás igen hasonló eredményekre vezet, az OLS becsléseknek viszont jelentős előnye, hogy az eredmények egyszerűbben értelmezhetőek, így a tanulmányban ezt a módszertant alkalmazzuk.[10] Mindezek ellenére az eredmények robosztusságának vizsgálata érdekében a modellek többségét rendezett probit eljárással is becsültük. Ezek a becslések az előjelek és szignifikanciák tekintetében nem mutattak érdemi eltérést a közölt eredményektől (lásd a Függelék M. táblázatában).

Az elemzések során alapvetően a szubjektív munkajellemzők hatása érdekelt minket, azaz elsődleges kutatási kérdésünk az volt, hogy a szubjektív munkajellemzők összefüggenek-e a munkával való elégedettséggel. Mindemellett az is érdekelt minket, hogy a szubjektív és az objektív munkajellemzők közül melyik változócsoport fontosabb a munkával való elégedettség szempontjából, ezért a

[9] Mivel a modellben szerepelnek az egyes országokat jelölő dummy változók, és a munkabéreket logaritmikus formában szerepeltetjük, ezért a munkabérek esetében lehetőség van az eredeti változó használatára, nem szükséges az országspecifikus vásárlóerők figyelembe vétele. Utóbbi tényező hatásai az országokat jelölő dummy változókban megjelennek.

[10] Az orderedprobit modell eredményeinek értelmezéséhez nem elegendő önmagában a becslések során kapott együtthatók ismerete. Pozitív együttható esetében csak annyit tudunk, hogy az adott változó növekedésével a legalacsonyabb kategóriába tartozás valószínűsége csökken, míg az utolsó, legmagasabb kategóriába tartozás valószínűsége nő (Greene, 2002).További számítások szükségesek ahhoz, hogy megkapjuk az egyes kategóriákba esések valószínűségeinek számszerű változását, a marginális hatásokat. Ezek az értékek azt mutatják meg, hogy adott magyarázóváltozó kismértékű változása mennyivel módosítja az egyes kategóriákba tartozás valószínűségeit.

fő eredményeinknél megjelenítjük az objektív munkajellemzők becsült együtthatóit is, jóllehet inkább kontrollváltozóként kezeljük őket.[11]

Az objektív és szubjektív munkajellemzők fontosságának megismerése céljából összesen három regressziós modellt becsültünk. Ezek mindegyike tartalmazta a kontrollváltozókat, azonban az 1. modell ezeken kívül kizárólag a szubjektív munkajellemzőket, a 2. modell pedig csak az objektív munkajellemzőket tartalmazta. A 3. modellben mindkét változócsoport szerepelt. Ennek segítségével vizsgálhattuk, hogy az objektív és szubjektív munkajellemzők önmagukban (a kontrollváltozók mellett) mekkora részét magyarázzák a munkával való elégedettségnek, illetve azt is, hogy a másik változócsoport bevonása megváltoztatja-e az eredeti koefficienseket. Így összességében választ tudunk adni arra a kérdésre, hogy az objektív vagy a szubjektív munkajellemzők fontosabbak-e a munkával való elégedettség szempontjából.

Ehhez kapcsolódott a második kutatási kérdésünk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a szubjektív munkajellemzők hatása különbözik-e az egyes munkavállalói csoportok esetében. Az utolsó kutatási kérdésünk a szubjektív munkajellemzők esetében tapasztalt feszültségre vonatkozott. Azt vizsgáltuk, hogy a munka egyes aspektusaival kapcsolatos elvárások és annak értékelése közti különbség befolyásolja-e a munkával való elégedettséget. Ezen kutatási kérdések részletesebb kifejtésére a vonatkozó alfejezetekben kerül sor.

Eredmények

A mintában az átlagos elégedettség 6,56 és 8,21 között változik országonként. A volt szocialista államokban jellemzően kevésbé elégedettek a foglalkoztatottak a munkájukkal (2. ábra); ezen országokbana munkával való elégedettség átlaga (6,96) nagyjából 0,5 ponttal marad el a nyugat-európai országok átlagos elégedettségétől (7,53). Lelkes (2003) a szubjektív jóllét globális mutatói, a boldogság és az élettel való elégedettség kapcsán „jólléti vasfüggönyről” ír, ami úgy tűnik, a munkával való elégedettség esetében is létezik.

[11] Mivel keresztmetszeti adatokat elemzünk, ezért együttjárásokat, korrelációkat tárunk fel, nem oksági kapcsolatokat. Az egyszerűség kedvéért a szövegben többször használunk oksági kapcsolatra utaló kifejezéseket (például hatás, meghatározó tényezők), amelyeket azonban minden esetben az előbbieknek megfelelően, korrelációként kell értelmezni.

2. ábra. A munkával való elégedettség Európában (ESS 5. hullám)

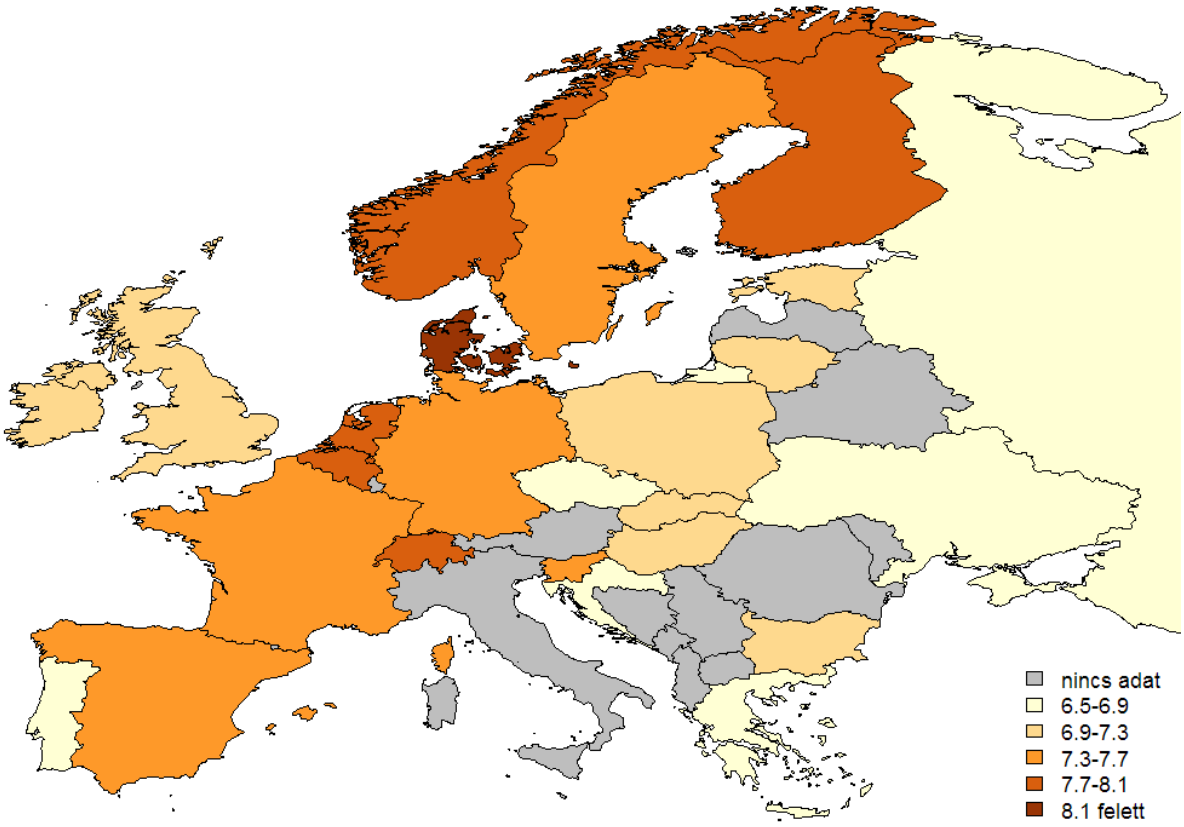

KÉTVÁLTOZÓS ÖSSZEFÜGGÉSEK

A regressziós elemzéseket megelőzően a szubjektív munkajellemzők és a munkával való elégedettség közti kapcsolatot egyszerű kétváltozós összefüggések segítségével is megvizsgáljuk. Az 1. táblázat az egyes munkajellemzők és az elégedettség közti korrelációs együtthatók értékeit tartalmazza. A munkával való elégedettséggel legerősebb kapcsolatban a változatos munka áll, ezt követi az új dolgok tanulásának lehetősége, a biztos munka, az előrelépési lehetőség hiánya és a munkafeltételekbe való beleszólás lehetősége, valamint a kollégáktól kapható segítség megléte. A nagy elemszámnak köszönhetően mindegyik érték 1 százalékos szinten szignifikáns, de az összefüggés minden esetben gyenge vagy közepes, ami nem meglepő, lévén kétváltozós kapcsolatokat vizsgálunk, és nem várjuk, hogy egy-egy változó önmagában jelentősen magyarázza a sok aspektust összegző munkával való elégedettséget.[12]

[12] A szubjektív munkajellemzők közül a munka értelmére vagy hasznosságára vonatkozó változó elképzelhető, hogy erősebben korrelálna a munkával való elégedettséggel, ilyen kérdés azonban nem szerepelt a kérdőívben.

1. táblázat. A munkával való elégedettség és az egyes munkajellemzők közötti korreláció

Munkajellemző	Korrelációs együttható
A munkavállalóknak a munkafeltételekbe való beleszólási lehetősége	0,233
Változatos munka	0,330
Új dolgok tanulása	0,271
Kollégáktól kap segítséget	0,230
Egészségre veszélyes munka	-0,139
Rugalmas munkaidő	0,131
Biztos munka	0,268
Nem túlhajszolt	0,045
Nincs előrelépési lehetőség	-0,233
Könnyen találna új munkát	0,071
Könnyen helyettesíthető lenne	-0,081
Munkaidő és szabadidő összeegyeztethetetlen	-0,190

ALAPMODELL

Regressziós alapmodellünk eredményeit a 2. táblázatmutatja. Az 1. modell a kontrollváltozókon kívül kizárólag a szubjektív munkajellemzőket tartalmazza, a 2. modellben csak az objektív jellemzők szerepelnek, míg a 3. modellben minden változó megtalálható. Elsősorban a szubjektív munkajellemzők hatására vagyunk kíváncsiak, így az objektív jellemzőket bár megjelenítjük, azonban az elemzésben rendszerint külön nem térünk ki rájuk.

A szubjektív munkajellemzők közül a munka változatosságának becsült együtthatója 0,328, azaz ha a munka változatosságának szubjektív értékelése 1 ponttal nő, az 0,328 ponttal magasabb munkával való elégedettséggel jár együtt. Az előrelépési lehetőség hiányának (−0,235) és a biztos munkának (0,234) hasonló nagyságú a becsült együtthatója. Statisztikailag jelentős a szerepe a munkatársaktól kapott segítségnek, a munka egészségre való veszélyességének, az új dolgok tanulásának, a munkafeltételekbe való beleszólás lehetőségének és a túlhajszoltság hiányának is. Az objektív munkajellemzőkre és a társadalmi-demográfiai változókra kontrollálva a szubjektív munkajellemzők közül a rugalmas munkaidőnek, a munkaerő-piaci helyzet értékelésének(könnyen találna új munkát) és a helyettesíthetőségnek nincs statisztikailag jelentős hatása.[13]

[13] Ha a szubjektív munkajellemzők változóit folytonos helyett ordinálisként szerepeltetjük a modellben, a 3. modellben szignifikáns változók mindegyike jellemzően lineárisan függ össze a munkával való elégedettséggel. A nem szignifikáns változók közül a saját munkaerő-piaci helyzet értékelése mutat U-alakú kapcsolatot az elégedettséggel. Azok a legelégedettebbek, akik nagyon könnyen vagy nagyon nehezen találnának munkát, míg azok a legelégedetlenebbek, akik közepes válaszokat adtak (a 0-10 skálán 3-6 közötti értékeket). Ennek az lehet a magyarázata, hogy azok, akik könnyen találnának munkát, olyan piacképes tudással és képességekkel rendelkeznek, amelyek miatt olyan munkahelyen dolgozhatnak, ami megfelel az igényeiknek, míg azok, akik nehezen, esetleg adaptálódtak a munkakörülményeikhez, illetve jobban megbecsülik a munkájukat, ami helyett nehezen találnának mást. A köztes helyzetben levők pedig valamilyen

A három modell összevetése alapján jól látszik, hogy elsősorban a szubjektív munkajellemzők hatása határozza meg a munkával való elégedettséget. Az 1. és 3. modell együtthatói között minimális különbségek figyelhetők meg, ugyanakkor a 2. és 3. modell együtthatói között érdemi eltérések vannak. Azaz az objektív és szubjektív munkajellemzők nem függetlenek egymástól, de utóbbiak szerepe fontosabb a munkával való elégedettség meghatározásában. Ezt alátámasztják az R^2 értékek is: az 1. modell magyarázóereje lényegesen erősebb (korrigált R^2=0,249), mint a 2. modellé (korrigált R^2=0,114), és az előbbi csak kismértékben marad el a 3. modellétől (korrigált R^2=0,263). A szubjektív jellemzőknek a kérdezett szocio-demográfiai változói és a végzett munka objektív jellemzői mellé történő bevonása 2,3-szeresére növeli a modell magyarázóerejét.

A 2. és 3. modell becsült koefficienseit összehasonlítva több jelentős eltérést figyelhetünk meg. A jövedelem együtthatójának nagysága a szubjektív változók bevonása után lecsökken, ami arra utal, hogy azok, akiknek magasabb a jövedelmük, a munkájuk vizsgált jellemzőit is pozitívabban ítélik meg. A 3. modellben a 41 óra feletti munkaidő negatív jólléti hatása eltűnik, azaz a magas munkaidő, a túlórák negatív hatása jórészt a szubjektív munkajellemzők rosszabb megítéléséből fakad. A vállalkozók és a magáncégeknél foglalkoztatottak szintén elsősorban a szubjektív munkajellemzőkben vannak hátrányban a központi kormányzati munkahelyeken foglalkoztatottakhoz képest: mindkét változó becsült együtthatója kevésbé negatív a 3. modellben, sőt az előbbi el is vesztiszignifikanciáját. Az egyes foglalkozástípusok szintén leginkább a szubjektív munkajellemzőkben különböznek, ezek hatását kiszűrve kevés szignifikáns hatást találunk. Van der Meer és Wielers(2013) eredményeihez hasonlóan mi is azt találtuk, hogy a szubjektív munkajellemzőkre kontrollálva a kisebb vállalatoknál dolgozók elégedettebbek a munkájukkal.

(nem vizsgált) munkajellemzővel elégedetlenek lehetnek, illetve mivel nem tartják nagyon nehéznek egy új állás találását, ezért kevésbé érzik úgy, hogy elégedettnek kell lenniük az aktuális munkájukkal.

2. táblázat. A munkával való elégedettség meghatározói, OLS

	(1)		(2)		(3)	
A munkavállalóknak a munkafeltételekbe való beleszólási lehetősége	0.153***	(0.015)			0.151***	(0.015)
Változatos munka	0.342***	(0.025)			0.328***	(0.025)
Új dolgok tanulása	0.197***	(0.025)			0.173***	(0.025)
Kollégáktól kap segítséget	0.193***	(0.024)			0.189***	(0.023)
Egészségre veszélyes munka	-0.179***	(0.022)			-0.187***	(0.023)
Rugalmas munkaidő	0.034**	(0.017)			0.014	(0.018)
Biztos munka	0.243***	(0.020)			0.234***	(0.020)
Nem túlhajszolt	0.116***	(0.018)			0.119***	(0.018)
Nincs előrelépési lehetőség	-0.244***	(0.020)			-0.235***	(0.020)
Könnyen találna új munkát	-0.007	(0.007)			-0.007	(0.007)
Könnyen helyettesíthető lenne	0.006	(0.007)			0.009	(0.007)
Munkaidő és szabadidő összeegyeztethetetlen	-0.269***	(0.019)			-0.283***	(0.019)
Ln(jövedelem)			0.589***	(0.044)	0.430***	(0.040)
Vállalat mérete 0-10 fő			0.203***	(0.071)	0.288***	(0.065)
Vállalat mérete 10-24 fő			0.105	(0.070)	0.154**	(0.063)
Vállalat mérete 25-99 fő			0.062	(0.066)	0.111*	(0.060)
Vállalat mérete 100-499 fő			0.048	(0.072)	0.096	(0.065)
Határozott idejű szerződés			-0.002	(0.065)	0.192***	(0.060)
Nincs szerződés			-0.062	(0.093)	0.133	(0.087)
Munkaóra: 0-20			0.395***	(0.090)	0.310***	(0.083)
Munkaóra: 21-37			0.033	(0.053)	0.008	(0.048)
Munkaóra: 41-49			-0.129**	(0.052)	-0.063	(0.048)
Munkaóra: 50-			-0.102*	(0.056)	0.054	(0.052)
Foglalkozás típusa: menedzser			0.799***	(0.100)	0.211**	(0.093)
Foglalkozás típusa: felsőfokú képzettséget igénylő			0.770***	(0.098)	0.137	(0.091)
Foglalkozás típusa: középfokú képzettséget igénylő			0.625***	(0.094)	0.100	(0.088)
Foglalkozás típusa: irodai			0.427***	(0.100)	0.023	(0.091)
Foglalkozás típusa: kereskedelmi			0.380***	(0.092)	0.063	(0.084)
Foglalkozás típusa: mezőgazdasági			0.519***	(0.158)	0.127	(0.147)
Foglalkozás típusa: ipari			0.515***	(0.094)	0.252***	(0.087)
Foglalkozás típusa: gépkezelő			0.303***	(0.100)	0.300***	(0.093)
Foglalkozás típusa: fegyveres szerv			0.653*	(0.377)	0.072	(0.328)
Szervezet: állami, nem központi kormányzati			-0.106	(0.068)	-0.011	(0.063)
Szervezet: állami vállalat			0.035	(0.088)	0.144*	(0.081)
Szervezet: magáncég			-0.362***	(0.055)	-0.121**	(0.052)
Szervezet: vállalkozó			-0.277**	(0.112)	-0.164	(0.112)
Szervezet: egyéb			-0.138	(0.141)	-0.019	(0.139)
Kontrollváltozók	igen		igen		igen	
Korrigált R^2	0.249		0.114		0.263	
N	15875		15875		15875	

Függő változó: munkával való elégedettség. Kontrollváltozók: életkor, életkor négyzete, nem, iskolai végzettség, partnerrel él, településtípus, háztartásnagyság, akadályozottság. Referencia kategóriák: Vállalat mérete legalább 500 fő; Határozatlan idejű szerződés; Munkaóra: 38-40; Foglalkozás típusa: szakképzettséget nem igénylő; Szervezet: központi kormányzati. A robusztus standard hibák a zárójelben találhatók. A modell tartalmazza a magyarázó változók missing értékeit jelölő dummy-kat és az ország dummy-kat

* p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01

Mivel az egyes szubjektív tényezők esetében eltérő számú válaszkategória áll rendelkezésre, ezért célszerű egy olyan összehasonlítást végezni, ahol az egyes változók esetében a legalsóból a legfelső kategóriába való kerülés hatását vizsgáljuk. Ezt teszi meg a 3. táblázat, amely a teljes (3.) modell adatait használja fel. Ebből jól látszik, hogy ceterisparibus egy munkavállaló 1,13 egységgel elégedettebb a munkájával, ha soha nem gátolja meg a munkája abban, hogy elég időt töltsön a családjával/partnerével, szemben azzal, ha „mindig" előfordul ez a helyzet. Közel 1 egység az elégedettségbeli különbség a változatos munka és az előrelépési lehetőség két szélső kategóriájába tartozó munkavállalók között. A teljesen biztos munkahelyen dolgozók elégedettsége 0,7 egységgel magasabb a nagyon bizonytalan (egyáltalán nem biztos) munkahellyel rendelkezők elégedettségéhez képest. Az eredményeink szerint elhanyagolható a hatása a rugalmas munkaidőnek, a könnyű helyettesíthetőségnek és a másik munkahelyet találás várható nehézségének.[14]

3. táblázat. Az egyes munkajellemzők esetében a legalsóból a legfelső kategóriába való kerülés hatása a munkával való elégedettségre

	Elégedettség változás
Munkaidő és szabadidő összeegyeztethetetlen	-1,132
Változatos munka	0,984
Nincs előrelépési lehetőség	-0,940
Biztos munka	0,702
A munkavállalóknak a munkafeltételekbe való beleszólási lehetősége	0,604
Kollégáktól kap segítséget	0,567
Egészségre veszélyes munka	-0,561
Új dolgok tanulása	0,519
Nem túlhajszolt	0,476
Könnyen helyettesíthető lenne	0,090
Könnyen találna új munkát	-0,070
Rugalmas munkaidő	0,042

Megjegyzés: az értékeket a 2. táblázat 3. oszlopának együtthatói alapján számítottuk.

HETEROGENITÁS

Ezután a korábban bemutatott alapmodellt (2. táblázat 3. modell) használva azt vizsgáltuk meg, hogy a munka szubjektív értékelésére vonatkozó változók hatása különbözik-e az egyes munkavállalói csoportok esetében. Összesen öt szempont szerint vizsgáltuk a mintát. Több elemzés bemutatta, hogy a kelet-európai országokban a munkával való elégedettség alacsonyabb, mint a nyugati országokban (Medgyesi–Róbert 2000, 2003; Pichler–Wallace 2009, Sousa-Poza–Sousa-Poza 2000,

[14] Amennyiben a standardizált együtthatókat vizsgáljuk, azaz az adott munkajellemző értékek egy szórásnyi változásának hatását nézzük, akkor a fentiekhez hasonló sorrendet találunk. A munkajellemzők döntő többsége legfeljebb egy hellyel kerül előrébb vagy hátrébb a hatáserősségi rangsorban.

van der Meer–Wielers 2013). Medgyesi és Róbert (2000, 2003) ezt azzal egészítette ki, hogy a szubjektív munkajellemzők esetében tapasztalt diszkrepancia (az adott munkajellemző értékelésének elmaradása annak fontosságától), valamint az objektív munkajellemzők hatása is eltérő a két országcsoportban. Ennek megfelelően az első esetben a keleti (volt szocialista) és a nyugati országok állampolgárait hasonlítottuk össze, hogy a korábbi elemzések eredményeitbővítve a szubjektív munkajellemzők esetlegesen eltérő hatásairól is képet kapjunk.

A munkával való elégedettséget – többek között – az életkor, az iskolai végzettség, a gyerekek száma és a cég szektora is befolyásolja (Clark 1996, Cornelißen 2009, van der Meer–Wielers 2013). Az idősebbek és a fiatalabbak, az alacsony és magas végzettségűek, a gyereket nevelők és gyerek nélkül élők, valamint az állami és a magán szektorban foglalkoztatottak elégedettségi különbsége fakadhat abból, hogy a munkájuk eltérő szubjektív és objektív munkajellemzőkkel bír, de abból is, hogy maguk a munkavállalók eltérő fontosságot tulajdonítanak az egyes munkajellemzőknek, más szóval az egyes munkajellemzők hatása eltérő lehet az említett csoportokban. Az előbbi – összetétel-hatásból fakadó különbségeket a regressziós elemzések kiszűrik, így az idézett elemzésekben a csoportok között megfigyelt különbségek a modellekben szereplő objektív és szubjektív munkajellemzőkben tapasztalt eltéréseken túl is fennállnak. Ez utóbbit a mi eredményeink is megerősítik: a 2. táblázatban szereplő modell (részben nem közölt) eredményei szerint az életkor, az iskolai végzettség és a szervezet szektora is szignifikánskapcsolatban áll az elégedettséggel. Azonban az objektív és szubjektív munkajellemzők eltérő hatásáról ez idáig kevés elemzés készült,[15] ezért a következő modellekben az említett négy jellemző szerint osztottuk ketté a mintát.A második modellben életkor szerinti bontásban az 50 év alattiak és 50 éves vagy idősebbek, a harmadik modellben a diplomával (ISCED 5 vagy ISCED 6 végzettséggel) rendelkezők és a legfeljebb érettségizettek, a negyedik modellben a kisgyerekes (10 éves vagy fiatalabb gyerekkel élő) és a kisgyerek nélküli munkavállalók körében vetettük össze az egyes változók hatását. Az utolsó modellben pedig mindezt az állami alkalmazottak és a magáncégek dolgozói körében végeztük el.

Minden esetben olyan regressziós modellt becsültünk, amelyben az összes főhatást (eredeti magyarázó változót) kihagytuk a modellből, ugyanakkor ezek helyett az adott indikátorváltozó mellett két interakciós hatás szerepelt: az egyik azokra vonatkozóan, akiknél az indikátorváltozó értéke 1 (például az 50 év felettiek), a másik azokra vonatkozóan, akiknél az indikátorváltozó értéke 0 (például az 50 év alattiak). Az így becsült együtthatók segítségével közvetlenül hasonlítható össze az egyes magyarázó változók hatásának nagysága a két csoportban.[16]Az összehasonlításnál a szubjektív válto-

15 Kivételt jelent például az a tanulmány, ami amerikai mintán vizsgálta a közszférában és a magáncégeknél foglalkoztatottak munkával való elégedettségét (DeSantis–Durst 1996).

16 Az eredményeket a Függelék M4–M8. táblázatai tartalmazzák. Az áttekinthetőség érdekében a becsült együtthatókat két oszlopba rendeztük, és feltüntettük a két együttható egyezését vizsgáló teszt p-értékét. Ez utóbbi azonos a főhatást, valamint a főhatás és az indikátorváltozó szorzatát tartalmazó modell interakciós tagjához tartozó együttható p-értékével,

zók hatására helyezzük a hangsúlyt, mivel az objektív változók elsősorban kontrollváltozóként szerepeltek a modellekben.

A Függelék M4.táblázata tartalmazza az első modell (Kelet-Európa vs. Nyugat-Európa) eredményeit. Összességében az egyes változók koefficiensének iránya azonos a két országcsoportban, azaz a vizsgált tényezők ugyanolyan irányban hatnak a munkával való elégedettségre. A hatások nagyságában azonban található némi eltérés. A nyugat-európai munkavállalók esetében némiképp fontosabbnak tűnik a kollégáktól kapható segítség: a nyugatiak esetében a becsült koefficiens értéke 0,220, míg a keletiek esetében 0,143. További eltérés a két csoport között, hogy Kelet-Európában az állásbiztonság kissé fontosabb szerepet játszik, mint Nyugaton (0,275, illetve 0,211), ez a két különbség azonban statisztikai értelemben nem tekinthető jelentősnek. 10 százalékos szinten eltérő az előrelépési lehetőség hiányának és a munkaidő és szabadidő összeegyeztetési nehézségeinek hatása: mindkettő valamivel nagyobb romboló hatást fejt ki Kelet-Európában, mint Nyugat-Európában (−0,277 vs. −0,205, illetve −0,323 vs. −0,248). Medgyesi és Róbert (2000) eredményeihez hasonlóan mi is azt találtuk, hogy a kelet-európai munkavállalókat jobban jellemzi a „munkával kapcsolatos instrumentális beállítottság”, azaz a jövedelem erősebben meghatározza az elégedettséget Keleten, mint Nyugaton (0,671, illetve 0,266).

A Függelék M5.táblázata mutatja a becsült modellek eredményeit az idősebb és fiatalabb munkavállalók esetében. Igazán jelentős eltérést az munkafeltételekbe való beleszólás, az előrelépési lehetőség hiánya és a könnyű helyettesíthetőség hatásában látunk. Az utóbbi két tényező jelentősebb befolyás gyakorol a fiatalabbak munkával való elégedettségére: közel kétszer nagyobb a becsült koefficiens mindkét esetben. Az előrelépési lehetőség hiányának becsült együtthatója−0,145 az idősek és −0,277 a fiatalabbak esetében, míg a könnyű helyettesíthetőség koefficiense ugyanebben a sorrendben −0,014, (nem szignifikáns), illetve 0,019. A munkafeltételekbe való beleszólás az 50 évnél idősebbek számára fontosabb (0,199 vs. 0,132).Ezen kívül afiatalabbak esetében némileg fontosabb az új dolgok tanulásának lehetősége; a két csoport becsült koefficiensei 10 százalékos szinten különböznek.

A diplomások és az alacsonyabb végzettségűek esetén a szubjektív munkajellemzők hatásának eltéréseit a Függelék M6. táblázata mutatja. A legnagyobb különbséget a változatos munka hatásában látjuk, ami lényegesen erőteljesebben meghatározza a diplomás munkavállalók munkával való elégedettségét. A becsült együttható esetükben 0,440, míg az alacsonyabb végzettségűek esetében 0,270. Ehhez hasonlóan az egészségre veszélyes munka végzésére is némileg érzékenyebbek a magas végzettségűek (a két együttható −0,245 és −0,158). A nem diplomások számára ugyanakkor fontosabb a rugalmas munkaidő, az, hogy maguk határozhassák meg, mikor dolgoznak. Ennek egyik ma-

ugyanis utóbbi éppen a főhatás (indikátorváltozón 0-ás értéket felvevő csoport) és az indikátorváltozón 1-es értéket felvevő csoport közti különbséget mutatja.

gyarázata az lehet, hogy köztük relatíve ritkább az olyan munkavállaló, aki számára valóban rendelkezésre áll ez a lehetőség, így egyfajta összehasonlítási hatás révén különösen kitüntetett helyzetben lévőnek érezheti magát, és emiatt a munkájával is elégedettebb lehet.

A Függelék M7. táblázata mutatja a kisgyermekes (10 év alatti gyerek a háztartásban) és nem kisgyermekes munkavállalók esetében a munkajellemzők hatását. Mindössze egy statisztikailag is jelentős eltérést látunk: az új dolgok tanulásának lehetősége valamelyest erősebben hat a kisgyerekes munkavállalók munkával való elégedettségére.[17]Ezen kívül a változatos munka és a kollégáktól kapott segítség együtthatója némileg nagyobb azok között, akik nem élnek 10 év alatti gyerekkel egy háztartásban, de az eltérések nem szignifikánsak. Érdekes módon a munkaidő és szabadidő (család) összeegyeztethetőségének hatása sem nagyobb a kisgyerekesek esetében. Ezt magyarázhatja az például, hogy rosszul húztuk meg a kisgyerekkel rendelkezés meghatározásakor az életkort. De az is torzíthatja ez eredményt, hogy nem zártuk ki azokat a fiatal munkavállalókat, akik kisebb testvérükkel élnek még egy háztartásban.

Az állami szférában és magáncégnél dolgozók esetében a munkajellemzők hatását a Függelék M8. táblázata mutatja be. Az állami szférában nagyobb hatása van a változatos munkának (0,433 vs. 0,289), míg a privát munkáltatóknál dolgozók elégedettségére jobban hat a munka biztonsága (0,073 vs. 0,275). A két eltérés mögött a vizsgált tényezők adott szektorban jellemző viszonylagos hiánya húzódhat meg. Az igazán biztos munkahely a magánszférában viszonylag ritka, így annak megléte felértékelődik, valamint ugyanilyen logika mentén magyarázható a munka változatosságának nagyobb hatása a közszférában. Némileg erősebb a hatása a túlhajszoltság hiányának a magáncégek alkalmazottai körében (a két koefficiens különbsége 10 százalékos szinten szignifikáns), ami hipotézisünk szerint szintén a relatív depriváció (is) magyarázható. Az állami alkalmazottak között negatív – bár csak 10 százalékos szinten szignifikáns – a rugalmas munkaidő becsült együtthatója. Az eredmény lehetséges magyarázata lehet, hogy az állami alkalmazottak (részben) azért dolgoznak az állami szektorban, mert a fix, kiszámítható („reggel 8-tól délután 4-ig tartó”) munkaidőt várják el, így a rugalmas munkaidő ezzel az igényükkel ütközik.[18]

Feszültség

Medgyesi és Róbert (2000, 2003) a 2000-évek elején készült elemzése is rávilágít arra, hogy az elvárások és a munka egyes aspektusainak értékelése közti különbség (negatív irányú eltérés) fontos meghatározója a munkával való elégedettségnek. Az ISSP 1997-es adatfelvétele segítségével arra a következtetésre jutottak, hogy az állásbiztonsággal, a magas keresettel, az előrejutási lehetőségekkel,

[17] Egy további változó, az új munkahely találásának egyszerűsége hat eltérően a két csoport között, azonban a becsült együttható egyik csoport esetében sem szignifikáns, csupán az eltérő előjelből fakad a két együttható 10 százalékos szintű különbsége.

[18] A rugalmas munkaidő negatív együtthatójának lehetséges magyarázatánál köszönjük az ötletet Kristóf Lucának.

az érdekes munkával és a független munkavégzéssel kapcsolatos diszkrepancia erőteljesen befolyásolja a munkával való elégedettséget. Az egyes tényezőkkel kapcsolatosan megélt feszültség tehát nem azonos fogalom az elégedettséggel, sokkal inkább meghatározza azt (Sági 2002).

Elemzésünkben a jövedelemre, a munka és család összeegyeztetésére, az állás biztonságára és a munkaidőre fókuszálva a negatív diszkrepancia mellett a pozitív diszkrepancia hatását is vizsgáltuk. A kérdezett munkájának az adott szempontból történő értékelését vetettük össze a jövedelemnél, a munka és család összeegyeztetésénél és az állás biztonságánál az adott tényező kérdezett által megítélt fontosságával, a munkaidőnél pedig az azzal kapcsolatos elvárással.[19]Amennyiben a fontosság/elvárás és az értékelés egybeesett (nem fontos és negatív értékelés, fontos és pozitív értékelés) a válaszokat konzisztensnek értékeltük, mivel ebben az esetben nincs feszültség (semleges állapot). Ha a kérdezett fontosnak tartotta az adott tényezőt, de negatívan értékelte, akkor negatív feszültségnek, ha nem tartotta fontosnak, de pozitívként értékelte, akkor pozitív feszültségnek tekintettük a helyzetet. A munkaidő esetében azt, amikor a tényleges munkaidő meghaladta azt a munkaidőt, amennyit a kérdezett hajlandó lenne dolgozni – az előző három területnél használt terminológiának megfelelően – negatív feszültségként, míg ha a tényleges munkaidő elmaradt attól, amennyit a kérdezett hajlandó lett volna dolgozni, pozitív feszültségként értelmeztük. A feszültséget jelző változókat egyenként, dummy változókként szerepeltettük olyan modellekben, amelyek a demográfiai változókat és a kérdezett munkájával kapcsolatos objektív változókat tartalmazták. A referenciakategória minden esetben a konzisztens, semleges állapot volt, azaz a negatív és pozitív feszültséghez tartozó együtthatókat a konzisztens, semleges helyzetben levőktől való eltérésként kell értelmezni.[20] Az eredményeket a 4. táblázat tartalmazza.

A jövedelmi feszültség esetében (1. modell) a negatív feszültség erőteljesen, közel 0,8 ponttal csökkenti a munkával való elégedettséget, míg a pozitív feszültség hatása nem szignifikáns. Az eredmény konzisztens a veszteségkerülő magatartással (Kahneman–Knetsch–Thaler 1991, Tversky–Kahneman 1991): azaz adott mértékű veszteség jobban csökkenti az elégedettséget, mint ugyanakkora értékű nyereség növelné. Akik kevesebbet keresnek, mint amit elvárnának, elégedetlenebbek, mint azok, akiknek nem fontos a magas kereset, de megfelelőnek tartják a bérezésüket.

[19]A kérdőívben szereplő kérdések a következők voltak.
Jövedelem: Fontosság: „Ha állást választana, mennyire lenne fontos a magas jövedelem?”, Értékelés: Mennyire ért egyet a következő állítással: „A hozzáállásom és az eredményeim alapján úgy érzem, hogy megfelelő bérezésben részesülök.”
Család és munka összeegyeztetése: Fontosság: „Ha állást választana, mennyire lenne fontos, hogy olyan állás legyen, mely lehetővé teszi a munkahelyi és családi kötelezettségek összekapcsolását?”, Értékelés: „Milyen gyakran fordul elő, hogy úgy érzi, a munkája megakadályozza abban, hogy elég időt töltsön a partnerével vagy a családjával?”
Állásbiztonság: Fontosság: „Ha állást választana, mennyire lenne fontos a biztos állás?”, Értékelés: Mennyire igaz a következő kijelentés a munkájára? „Jelenleg biztos a helyem a munkahelyemen.”
Munkaidő: Elvárás: „Heti hány órát volna hajlandó dolgozni, figyelembe véve, hogy keresete ezzel arányosan nőne vagy csökkenne?”, Értékelés: „Hány órát dolgozik ténylegesen hetente (a főállásában), beleértve a fizetett vagy fizetetlen túlórákat is?”.

[20] A munka szubjektív értékelését mérő változókat a feszültségi változókkal való potenciális összefüggésük miatt kihagytuk a közölt modellekből.

A 2. modellben, a család és munka összeegyeztetéséből fakadó feszültségnél a munkaidővel kapcsolatos feszültséghez hasonló mintázatot látunk: a negatív feszültség erőteljesen csökkenti az elégedettséget (a becsült együttható −0,481), míg a pozitív feszültség nincs kapcsolatban a munkával való elégedettséggel.

A 3. modell a munkahely biztonságával kapcsolatos feszültséget mérő változókat tartalmazza. A negatív feszültség is itt elégedettség-csökkenéssel jár (−0,664), ugyanakkor a pozitív feszültség együtthatója – bár feleakkora nagyságú –, de szintén negatív. Utóbbi esetben elképzelhető, hogy egyéb, a modellben nem szereplő elvárások hatásáról van szó: a kérdezettnek nem fontos a munkahely biztonsága, egyéb szempontokat tart fontosnak a munkája értékelésében, amelyekkel azonban elégedetlen. A kétváltozós összefüggések vizsgálata alapján néhány olyan tényezőt tudtunk azonosítani, amelyeknél a pozitív feszültséget átélők rosszabb helyzetben vannak, mint az állásbiztonság szempontjából semleges helyzetben levők: ilyen a kollégáktól kapott segítség, a munkaidő és a szabadidő összeegyeztetése, valamint a munkaidőből fakadó pozitív feszültség is gyakoribb az előbbiek között. A kétváltozós összefüggésekből az is kiderül továbbá, hogy az objektív munkajellemzők és a társadalmi-demográfiai változók hatásának kiszűrése nélkül is nagyjából hasonló különbség figyelhető meg a pozitív és a semleges csoport között. Az eredmény magyarázatához így további, részletesebb elemzésekre lenne szükség.

A 4. modell az elvárt és a ténylegesen ledolgozott munkaidő diszkrepanciáját mérő változókat tartalmazza. Ebben az esetben mindkét irányú eltérésnél negatív hatást vártunk, és az eredmények részben igazolták előzetes várakozásainkat. Azok, akik többet dolgoznak, mint amennyit szeretnének, a túlmunka miatt elégedetlenebbek (−0,156). Ugyanakkor azok, akik kevesebbet dolgoznak, mint amennyit szívesen dolgoznának szintén elégedetlenebbek (−0,343), mint azok, akiknél az elvárások és a valóság egybevág, igaz, a becsült hatás nem szignifikáns. Az utóbbi esetben nem a kevesebb munka miatt az elvárttól elmaradó jövedelemről, a rosszabb anyagi körülményekről áll az eredmény hátterében, hiszen ezek a változók szerepeltek a modellben, hanem egyéb tényezők, például a nem önkéntes munkaidő-korlátozás hatásáról. Az eredményeket kiegészítik a munkanélküliség erőteljesen negatív elégedettségi hatását bizonyító elemzéseket (Clark–Oswald 1994, Dolan et al. 2008, Hajdu–Hajdu 2011, Lelkes 2003, Winkelmann–Winkelmann 1998): nem csak a munka teljes, hanem annak részleges hiánya is negatív kapcsolatban áll a szubjektív jólléttel – amennyiben ez a részleges hiány nem az egyén döntésén múlik.

Összességében tehát az elvárások és a munka egyes jellemzőinek értékelése közti feszültség jelentős mértékben befolyásolja a munkával való elégedettséget. A négyből három esetben a negatív irányú feszültség hatása legalább 0,5 egységgel csökkenti az elégedettséget, ami megfelel például a munkával való elégedettség átlagos értékében Magyarország és Hollandia között mutatkozó különbségnek.

4. táblázat.
Az egyes munkajellemzőkkel kapcsolatos feszültség kapcsolata a munkával való elégedettséggel

	(1)	(2)	(3)	(4)
	Jövedelem	**Család-munka összeegyeztetése**	**Munkahely biztonsága**	**Ledolgozott órák**
Feszültség: negatív	-0.774***	-0.481***	-0.664***	-0.156**
	(0.041)	(0.040)	(0.046)	(0.063)
Feszültség: pozitív	0.057	-0.087	-0.376***	-0.343***
	(0.060)	(0.084)	(0.093)	(0.040)
Kontrollváltozók	igen	igen	igen	igen
Korrigált R^2	0.144	0.126	0.133	0.116
N	15875	15875	15875	15875

Függő változó: munkával való elégedettség. Kontrollváltozók: életkor, életkor négyzete, nem, iskolai végzettség, partnerrel él, településtípus, háztartásnagyság, akadályozottság, Ln (Jövedelem), vállalat mérete, szerződés típusa, munkaidő, foglalkozás típusa, a vállalat szektora. Referencia kategóriák: Feszültség: semleges. A modell tartalmazza a magyarázó változók missing értékeit jelölő dummy-kat és az ország dummy-kat
* $p < 0.10$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

Összegzés

Tanulmányunkban a European Social Survey 5. adatfelvételének segítségével elemeztük a munkával való elégedettség meghatározóit. Elsősorban azt vizsgáltuk, hogy a szubjektív munkajellemzők közül melyek kapcsolata a legerősebb az elégedettséggel. Az eredmények azt mutatják, hogy a munkaidő és szabadidő összeegyeztethetősége, a változatos munka és az előrelépési lehetőség a legmeghatározóbb. De nem elhanyagolható a szerepe a munkahely biztonságának, az egészséges környezetnek, a munkatársaktól kapható segítségnek, az új dolgok tanulásának és a munkavállalók döntésekbe, munkafeltételekbe való beleszólásának és a túlhajszoltságnak sem. Összességében a szubjektív munkajellemzők fontosabb meghatározói a munkával való elégedettségnek, mint az objektív munkajellemzők (többek között a jövedelem, a vállalat mérete, a munkaidő hossza, a foglalkozás típusa stb.).

Kimutattuk azt is, hogy bizonyos munkajellemzők elvárt és ténylegesen megvalósult értéke között fennálló feszültség komoly negatív hatással jár együtt. Azok, akik fontosnak tartják a magas jövedelmet, a munka és család összeegyeztethetőségét és az állás biztonságát, de mégsem kapják meg, jelentős elégedettségi hátrányt szenvednek. A munkaidő esetében ugyanakkor az elvárt szinttől mind a pozitív, mind a negatív irányú eltérés elégedettségcsökkenést okoz: az előbbi a túlmunka, az utóbbi a nem önkéntes munkaidő-korlátozás miatt.

Elemzésünk egyik újdonsága az eddigi szakirodalomhoz képest a hatások heterogenitásának vizsgálata. Kelet-Európában a jövedelem szintje fontosabb szerepet játszik, mint Nyugaton. Az idő-

sebb és fiatalabb munkavállalók esetében igazán jelentős eltérést az új dolgok tanulásának és az előrelépési lehetőség hiányának hatásában találtunk. Mindkét tényező jelentősebb befolyás gyakorol a fiatalabbak munkával való elégedettségére. A diplomások és az ennél alacsonyabb végzettségűek esetén a legnagyobb különbséget a változatos munka hatásában látjuk, ami lényegesen erőteljesebben befolyásolja a diplomás munkavállalók munkával való elégedettségét, valamint az előbbiek az egészségre veszélyes munka végzésére is érzékenyebbek. A rugalmas munkaidő ugyanakkor az alacsonyabb végzettségűek elégedettségét növeli nagyobb mértékben, amire a relatív depriváltság lehet magyarázat. A kisgyermekes és nem kisgyermekes munkavállalók között egy eltérést láttunk: az új dolgok tanulásának lehetősége nagyobb befolyással bír az előbbiek munkával való elégedettségére.Végül az állami szférában nagyobb hatása van a változatos munkának, míg a privát munkáltatóknál dolgozók elégedettségére jobban hat a munka biztonsága. Ezen eredmények egyik lehetséges magyarázata a már említett relatív depriváció lehet.

Elemzésünk rámutatott a munka szubjektív jellemzőinek elégedettségben játszott szerepére. A munkával való elégedettség és a termelékenység között fennálló pozitív irányú oksági kapcsolat miatt a munkaadók számára mindez azt jelenti, hogy még bizonyos költségek mellett is érdemes lehet az elégedettség szempontjából legfontosabb munkakörülményeket olyan irányba változtatni, ami a munkavállalók szubjektív értékelését javítja. Tanulmányunk keretein túlmutat annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a költségek és a várható hasznok mértéke hogyan viszonyul egymáshoz, ez későbbi kutatások témája lehet.

HIVATKOZÁSOK

Böckerman, P. – Ilmakuunas, P. (2012) The job satisfaction – productivity nexus: A study using matched survey and register data. *Industrial and Labor Relations Review*, *65*(2), 244–262.

Booth, A. L. – van Ours, J. C. (2008) Job Satisfaction and Family Happiness: The Part-Time Work Puzzle. *Economic Journal*, *118*(526), 77–99. doi:10.1111/j.1468-0297.2007.02117.x.

Booth, A. L. – van Ours, J. C. (2009) Hours of Work and Gender Identity: Does Part-time Work Make the Family Happier? *Economica*, *76*(301), 176–196. doi:10.1111/j.1468-0335.2007.00670.x.

Clark, A. E. (1996) Job satisfaction in Britain. *British Journal of Industrial Relations*, *34*(2), 189–217.

Clark, A. E. (2001) What really matters in a job? Hedonic measurement using quit data. *Labour Economics*, *8*(2), 223–242. doi:10.1016/S0927-5371(01)00031-8.

Clark, A. E. (2010) Work, Jobs, and Well-Being Across the Millennium. In Diener, E. – Helliwell, J. F. – Kahneman, D. (szerk.) *International Differences in Well-Being*. Oxford: Oxford University Press, 436–468.

Clark, A. E. – Oswald, A. J. (1994) Unhappiness and Unemployment. *Economic Journal*, *104*(424), 648–659. doi:10.2307/2234639.

Cornelißen, T. (2009) The Interaction of Job Satisfaction, Job Search, and Job Changes. An Empirical Investigation with German Panel Data. *Journal of Happiness Studies*, *10*(3), 367–384. doi:10.1007/s10902-008-9094-5.

DeSantis, V. S. – Durst, S. L. (1996) Comparing Job Satisfaction among Public- and Private-Sector Employees. *American Review of Public Administration*, *26*(3), 327–343. doi:10.1177/027507409602600305

Diener, E. – Inglehart, R. – Tay, L. (2013) Theory and Validity of Life Satisfaction Scales. *Social Indicators Research*, *112*(3), 497–527. doi:10.1007/s11205-012-0076-y

Diener, E. – Lucas, R. E.–Schimmack, U.–Helliwell, J. F. (2009) *Well-Being for Public Policy*. New York: Oxford University Press.

Diener, E. – Suh, E. M. – Lucas, R. E. – Smith, H. L. (1999) Subjective Well-Being: Three Decades of Progress. *Psychological Bulletin*, *125*(2), 276–302. doi:10.1037/0033-2909.125.2.276.

Dolan, P. – Peasgood, T. – White, M. (2008) Doweareallyknowwhatmakesus happy? A review of theeconomicliteratureonthefactorsassociatedwithsubjectivewell-being. *Journal of Economic Psychology*, *29*(1), 94–122. doi:10.1016/j.joep.2007.09.001.

Drobnič, S. – Beham, B. – Präg, P. (2010) Good Job, Good Life? Working Conditions and Quality of Life in Europe. *Social Indicators Research*, *99*(2), 205–225. doi:10.1007/s11205-010-9586-7.

Ferrer-i-Carbonell, A. (2002) *Subjective Questions to Measure Welfare and Well-being*. Tinbergen Institute. http://econpapers.repec.org/RePEc:dgr:uvatin:20020020.

Fischer, J. A. V. – Sousa-Poza, A. (2009) Does job satisfaction improve the health of workers? New evidence using panel data and objective measures of health. *Health Economics*, *18*(1), 71–89. doi:10.1002/hec.1341.

Frey, B. S. – Stutzer, A. (2002a) *Happiness and Economics: How the economy and institutions affect well-being*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Frey, B. S. – Stutzer, A. (2002b) What can economists learn from happiness research? *Journal of Economic Literature*, *40*(2), 402–435. doi:10.1257/002205102320161320.

Greene, W. H. (2002) *Econometric Analysis* (Fifth Edition). Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall.

Hajdu, T. – Hajdu, G. (2011) A hasznosság és a relatív jövedelem kapcsolatának vizsgálata magyar adatok segítségével. *Közgazdasági Szemle*, *LVIII*(1), 56–73.

Harter, J. K. – Schmidt, F. L. – Hayes, T. L. (2002) Business-Unit-Level Relationship Between Employee Satisfaction, Employee Engagement, and Business Outcomes: A Meta-Analysis. *Journal of Applied Psychology*, *87*(2), 268–279.

Helliwell, J. F. – Huang, H. (2010) How's the Job? Well-Being and Social Capital in the Workplace. *Industrial and Labor Relations Review*, *63*(2), 205–227.

Iaffaldano, M. T. – Muchinsky, P. M. (1985) Job Satisfaction and Job Performance: A Meta-Analysis. *Psychological Bulletin*, *97*(2), 251–273.

Judge, T. A. – Thoresen, C. J. – Bono, J. E. – Patton, G. K. (2001) The Job Satisfaction-Job Performance Relationship: A Qualitative and Quantitative Review. *Psychological Bulletin*, *127*(3), 376–407.

Kahneman, D. –Knetsch, J. L. –Thaler, R. H. (1991) Anomalies: The EndowmentEffect, LossAversion, and Status Quo Bias. *Journal of EconomicPerspectives*, *5*(1), 193–206. doi:10.2307/1942711.

Kahneman, D. – Krueger, A. B. (2006) Developments in the Measurement of Subjective Well-Being. *Journal of Economic Perspectives*, *20*(1), 3–24. doi:10.1257/089533006776526030.

Knabe, A. – Rätzel, S. (2010) Income, happiness, and the disutility of labour. *Economics Letters*, *107*(1), 77–79. doi:10.1016/j.econlet.2009.12.032.

Krueger, A. B. – Schkade, D. A. (2008) The reliability of subjective well-being measures. *Journal of Public Economics*, *92*(8–9), 1833–1845. doi:10.1016/j.jpubeco.2007.12.015.

Land, K. C. – Michalos, A. C. – Sirgy, M. J. (2012) The Development and Evolution of Research on Social Indicators and Quality of Life (QOL). In Land, K. C.–Michalos, A. C.–Sirgy, M. J. (szerk.) *Handbook of Social Indicators and Quality of Life Research*. Dordrechet, Netherlands: Springer.1–22.

Lelkes, O. (2003) A pénz boldogít? A jövedelem és hasznosság kapcsolatának empirikus elemzése. *Közgazdasági Szemle*, *L*(5), 383–405.

Medgyesi, M. – Róbert, P. (2000) A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI.591–616.

Medgyesi, M. – Róbert, P. (2003) Satisfaction with Work in a European Perspective: Center and Periphery, "Old" and "New" Market Economies Compared. *Review of Sociology*, *9*(1), 43–68.

OECD (2013) *OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-being*. OECD Publishing.

Oswald, A. J. – Proto, E. – Sgroi, D. (2009) *Happiness and Productivity* (IZA Discussion Papers No. 4645).

Petty, M. M. – McGee, G. W. – Cavender, J. W. (1984) A Meta-Analysis of the Relationships between Individual Job Satisfaction and Individual Performance. *The Academy of Management Review*, *9*(4), 712–721.

Pichler, F. – Wallace, C. (2009) What are the reasons for differences in job satisfaction across Europe? Individual, compositional, and institutional explanations. *European Sociological Review*, *25*(5), 535–549.

Pouwels, B. – Siegers, J. – Vlasblom, J. D. (2008) Income, working hours, and happiness. *Economics Letters*, *99*(1), 72–74. doi:10.1016/j.econlet.2007.05.032.

Sági, M. (2002) Elégedettség, jövedelmi feszültség. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2002*. Budapest: TÁRKI. 75–92.

Skalli, A. – Theodossiou, I. – Vasileiou, E. (2008) Jobs as Lancaster goods: Facets of job satisfaction and overall job satisfaction. *The Journal of Socio-Economics*, *37*(5), 1906–1920.

Sousa-Poza, A. – Sousa-Poza, A. A. (2000) Well-being at work: a cross-national analysis of the levels and determinants of job satisfaction. *Journal of Socio-Economics*, *29*(6), 517–538. doi:10.1016/S1053-5357(00)00085-8.

Sousa-Poza, A. – Sousa-Poza, A. A. (2007) The effect of job satisfaction on labor turnover by gender: An analysis for Switzerland. *Journal of Socio-Economics*, *36*(6), 895–913. doi:10.1016/j.socec.2007.01.022.

Tversky, A. – Kahneman, D. (1991) Loss Aversion in Riskless Choice: A Reference-Dependent Model. *Quarterly Journal of Economics*, *106*(4), 1039–1061. doi:10.2307/2937956.

Van der Meer, P. H. – Wielers, R. (2013) What makes workers happy? *Applied Economics*, *45*(3), 357–368. doi:10.1080/00036846.2011.602011.

Winkelmann, L. – Winkelmann, R. (1998)Why are the Unemployed So Unhappy? Evidence from Panel Data. *Economica*, *65*(257), 1–15. doi:10.1111/1468-0335.00111.

FÜGGELÉK

M1. táblázat.
A megfigyelések száma és az átlagos elégedettség az elemzésben szereplő országokban

Ország	N	Munkával való elégedettség
Belgium	528	7,81
Bulgária	561	6,78
Ciprus	288	7,73
Csehország	605	6,76
Dánia	731	8,21
Észtország	567	7,11
Finnország	768	7,8
Franciaország	748	7,45
Görögország	550	6,64
Hollandia	603	7,72
Horvátország	274	6,65
Írország	538	7,14
Izrael	599	7,49
Lengyelország	555	7,19
Litvánia	379	7,2
Magyarország	521	7,21
Nagy Britannia	855	7,29
Németország	1084	7,49
Norvégia	880	7,94
Oroszország	858	6,63
Portugália	279	6,56
Spanyolország	592	7,52
Svájc	580	8,01
Svédország	749	7,64
Szlovákia	450	6,97
Szlovénia	338	7,36
Ukrajna	395	6,69

M2. táblázat. Az elemzésekben használt változók leíró statisztikái

	Átlag	Szórás	Min	Max	N
Munkával való elégedettség	7,284	1,981	0	10	15875
Ln(Jövedelem)	7,063	1,018	3,912	10,66	15875
Vállalat mérete 0-10 fő	0,296	0,456	0	1	15625
Vállalat mérete 10-24 fő	0,179	0,383	0	1	15625
Vállalat mérete 25-99 fő	0,247	0,431	0	1	15625
Vállalat mérete 100-499 fő	0,162	0,368	0	1	15625
Vállalat mérete 500- fő	0,117	0,322	0	1	15625
Határozatlan idejű szerződés	0,812	0,390	0	1	14255
Határozott idejű szerződés	0,125	0,330	0	1	14255
Nincs szerződés	0,063	0,243	0	1	14255
Munkaóra: 0-20	0,068	0,251	0	1	15364
Munkaóra: 21-37	0,173	0,378	0	1	15364
Munkaóra: 38-40	0,368	0,482	0	1	15364
Munkaóra: 41-49	0,204	0,403	0	1	15364
Munkaóra: 50-	0,187	0,390	0	1	15364
Foglalkozás típusa: menedzser	0,087	0,282	0	1	15792
Foglalkozás típusa: felsőfokú képzettséget igénylő	0,178	0,383	0	1	15792
Foglalkozás típusa: középfokú képzettséget igénylő	0,165	0,371	0	1	15792
Foglalkozás típusa: irodai	0,096	0,295	0	1	15792
Foglalkozás típusa: kereskedelmi	0,158	0,365	0	1	15792
Foglalkozás típusa: mezőgazdasági	0,014	0,119	0	1	15792
Foglalkozás típusa: ipari	0,123	0,328	0	1	15792
Foglalkozás típusa: gépkezelő	0,083	0,276	0	1	15792
Foglalkozás típusa: szakképzettséget nem igénylő	0,092	0,289	0	1	15792
Foglalkozás típusa: fegyveres szerv	0,002	0,049	0	1	15792
Szervezet: központi kormányzati	0,103	0,303	0	1	15681
Szervezet: állami, nem központi kormányzati	0,147	0,354	0	1	15681
Szervezet: állami vállalat	0,087	0,282	0	1	15681
Szervezet: magáncég	0,574	0,495	0	1	15681
Szervezet: vállalkozó	0,067	0,250	0	1	15681
Szervezet: egyéb	0,022	0,147	0	1	15681
A munkavállalóknak a munkafeltételekbe való beleszólás lehető-sége	1,298	1,286	0	4	13992
Változatos munka	2,854	0,986	1	4	14279
Új dolgok tanulása	2,762	1,011	1	4	14270
Kollégáktól kap segítséget	3,100	0,845	1	4	14203
Egészségre veszélyes munka	1,817	0,958	1	4	14234
Rugalmas munkaidő	1,757	1,018	1	4	14261
Biztos munka	2,714	1,053	1	4	13973
Nem túlhajszolt	2,998	1,135	1	5	14258
Nincs előrelépési lehetőség	3,182	1,108	1	5	14038
Könnyen találna új munkát	4,414	2,825	0	10	13946
Könnyen helyettesíthető lenne	6,073	2,730	0	10	13923
Munkaidő és szabadidő összeegyeztethetetlen	2,650	1,072	1	5	14683

	Átlag	Szórás	Min	Max	N
Életkor	42,019	11,830	15	86	15875
Nő	0,497	0,500	0	1	15875
Alapfokú vagy alacsonyabb végzettség (ISCED 0-1)	0,047	0,212	0	1	15830
Alsó középfokú végzettség (ISCED 2)	0,108	0,310	0	1	15830
Felső középfokú végzettség (ISCED 3-4)	0,459	0,498	0	1	15830
Felsőfokú végzettség (ISCED 5-6)	0,386	0,487	0	1	15830
Partnerrel él	0,694	0,461	0	1	15858
Településtípus: nagyváros vagy elővárosa	0,358	0,479	0	1	15855
Településtípus: város	0,309	0,462	0	1	15855
Településtípus: falu	0,333	0,471	0	1	15855
Háztartásnagyság	2,908	1,340	1	8	15872
Akadályozottság	0,154	0,361	0	1	15788

M3.táblázat. A munkával való elégedettség meghatározói, orderedprobit becslés

	(1)		(2)		(3)	
A munkavállalóknak a munkafeltételekbe való beleszólás lehetősége	0.095***	(0.009)			0.096***	(0.009)
Változatos munka	0.205***	(0.015)			0.199***	(0.015)
Új dolgok tanulása	0.110***	(0.015)			0.102***	(0.015)
Kollégáktól kap segítséget	0.121***	(0.014)			0.121***	(0.014)
Egészségre veszélyes munka	-0.097***	(0.013)			-0.105***	(0.014)
Rugalmas munkaidő	0.024**	(0.011)			0.013	(0.011)
Biztos munka	0.143***	(0.012)			0.142***	(0.012)
Nem túlhajszolt	0.077***	(0.011)			0.078***	(0.011)
Nincs előrelépési lehetőség	-0.138***	(0.012)			-0.135***	(0.012)
Könnyen találna új munkát	-0.009**	(0.004)			-0.010**	(0.004)
Könnyen helyettesíthető lenne	0.004	(0.004)			0.006	(0.004)
Munkaidő és szabadidő összeegyeztethetetlen	-0.170***	(0.011)			-0.180***	(0.011)
Ln(Jövedelem)			0.307***	(0.024)	0.244***	(0.024)
Vállalat mérete 0-10 fő			0.109***	(0.040)	0.174***	(0.040)
Vállalat mérete 10-24 fő			0.042	(0.040)	0.079**	(0.040)
Vállalat mérete 25-99 fő			0.021	(0.038)	0.056	(0.037)
Vállalat mérete 100-499 fő			0.018	(0.040)	0.050	(0.040)
Határozott idejű szerződés			0.022	(0.035)	0.140***	(0.036)
Nincs szerződés			-0.015	(0.049)	0.098*	(0.050)
Munkaóra: 0-20			0.239***	(0.052)	0.209***	(0.052)
Munkaóra: 21-37			0.030	(0.030)	0.018	(0.029)
Munkaóra: 41-49			-0.079***	(0.028)	-0.042	(0.028)
Munkaóra: 50-			-0.040	(0.030)	0.059*	(0.031)
Foglalkozás típusa: menedzser			0.377***	(0.054)	0.070	(0.056)
Foglalkozás típusa: felsőfokú képzettséget igénylő			0.351***	(0.052)	0.017	(0.053)
Foglalkozás típusa: középfokú képzettséget igénylő			0.277***	(0.050)	-0.003	(0.051)
Foglalkozás típusa: irodai			0.191***	(0.052)	-0.024	(0.052)
Foglalkozás típusa: kereskedelmi			0.167***	(0.048)	0.000	(0.048)
Foglalkozás típusa: mezőgazdasági			0.229**	(0.089)	0.024	(0.091)
Foglalkozás típusa: ipari			0.226***	(0.049)	0.098*	(0.051)
Foglalkozás típusa: gépkezelő			0.118**	(0.053)	0.133**	(0.054)
Foglalkozás típusa: fegyveres szerv			0.333*	(0.194)	0.028	(0.179)
Szervezet: állami, nem központi kormányzati			-0.055	(0.038)	-0.001	(0.039)
Szervezet: állami vállalat			0.021	(0.050)	0.088*	(0.051)
Szervezet: magáncég			-0.207***	(0.031)	-0.076**	(0.033)
Szervezet: vállalkozó			-0.196***	(0.064)	-0.147**	(0.070)
Szervezet: egyéb			-0.052	(0.081)	0.015	(0.088)
Kontrollváltozók	igen		igen		igen	
Pszeudo R^2						
N	15875		15875		15875	

Függő változó: munkával való elégedettség. Kontrollváltozók: életkor, életkor négyzete, nem, iskolai végzettség, partnerrel él, településtípus, háztartásnagyság, akadályozottság. Referencia kategóriák: Vállalat mérete legalább 500 fő; Határozatlan idejű szerződés; Munkaóra: 38-40; Foglalkozás típusa: szakképzettséget nem igénylő; Szervezet: központi kormányzati. A robusztus standard hibák a zárójelben találhatók. A modell tartalmazza a magyarázó változók missing értékeit jelölő dummy-kat és az ország dummy-kat.

* p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01

M4. táblázat.
A munkával való elégedettséget meghatározó tényezők Kelet- és Nyugat-Európában, OLS

	Kelet-Európa		**Nyugat-Európa**		**Az együtthatók egyezését vizsgáló teszt p-értéke**
A munkavállalóknak a munkafeltételekbe való beleszólás lehetősége	0.168***	(0.027)	0.136***	(0.016)	0.301
Változatos munka	0.296***	(0.041)	0.356***	(0.030)	0.245
Új dolgok tanulása	0.184***	(0.044)	0.148***	(0.028)	0.492
Kollégáktól kap segítséget	0.143***	(0.040)	0.220***	(0.027)	0.109
Egészségre veszélyes munka	-0.185***	(0.036)	-0.204***	(0.027)	0.673
Rugalmas munkaidő	-0.006	(0.035)	0.032*	(0.019)	0.339
Biztos munka	0.275***	(0.037)	0.211***	(0.022)	0.138
Nem túlhajszolt	0.128***	(0.033)	0.107***	(0.019)	0.568
Nincs előrelépési lehetőség	-0.277***	(0.038)	-0.205***	(0.021)	0.099
Könnyen találna új munkát	-0.012	(0.014)	-0.005	(0.008)	0.684
Könnyen helyettesíthető lenne	0.004	(0.014)	0.016**	(0.008)	0.426
Munkaidő és szabadidő összeegyeztethetetlen	-0.323***	(0.033)	-0.248***	(0.021)	0.057
Ln(Jövedelem)	0.671***	(0.075)	0.266***	(0.042)	0.000
Objektív munkajellemzők	igen				
Kontrollváltozók	igen				
Korrigált R^2	0.272				
N	15875				

Függő változó: munkával való elégedettség. Objektív munkajellemzők és kontrollváltozók a 2. táblázatnak megfelelően.

A robusztus standard hibák a zárójelben találhatók. A modell tartalmazza a magyarázó változók missing értékeit jelölő dummy-kat és az ország dummy-kat

* p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01

M5. táblázat. A munkával való elégedettséget meghatározó tényezők az 50 év alattiak és az 50 évnél idősebbek körében, OLS

	50 évnél idősebb		**50 évnél fiatalabb**		**Az együtthatók egyezését vizsgáló teszt p-értéke**
A munkavállalóknak a munkafeltételekbe való beleszólás lehetősége	0.199***	(0.029)	0.132***	(0.017)	0.047
Változatos munka	0.329***	(0.046)	0.324***	(0.029)	0.926
Új dolgok tanulása	0.096**	(0.047)	0.199***	(0.029)	0.058
Kollégáktól kap segítséget	0.195***	(0.041)	0.189***	(0.028)	0.896
Egészségre veszélyes munka	-0.206***	(0.042)	-0.182***	(0.027)	0.642
Rugalmas munkaidő	0.008	(0.031)	0.013	(0.022)	0.893
Biztos munka	0.268***	(0.037)	0.224***	(0.024)	0.318
Nem túlhajszolt	0.081**	(0.032)	0.128***	(0.021)	0.218
Nincs előrelépési lehetőség	-0.145***	(0.039)	-0.277***	(0.022)	0.003
Könnyen találna új munkát	0.006	(0.013)	-0.015*	(0.009)	0.193
Könnyen helyettesíthető lenne	-0.014	(0.013)	0.019**	(0.009)	0.036
Munkaidő és szabadidő összeegyeztethetetlen	-0.284***	(0.034)	-0.282***	(0.022)	0.959
Ln(Jövedelem)	0.484***	(0.075)	0.399***	(0.047)	0.333
Objektív munkajellemzők	igen				
Kontrollváltozók	igen				
Korrigált R^2	0.267				
N	15875				

Függő változó: munkával való elégedettség. Objektív munkajellemzők és kontrollváltozók a 2. táblázatnak megfelelően. A robusztus standard hibák a zárójelben találhatók. A modell tartalmazza a magyarázó változók missing értékeit jelölő dummy-kat és az ország dummy-kat

* p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01

M6. táblázat. A munkával való elégedettséget meghatározó tényezők a diplomások és a legfeljebb érettségizettek körében, OLS

	Diplomás		**Nem diplomás**		**Az együtthatók egyezését vizsgáló teszt p-értéke**
A munkavállalóknak a munkafeltételekbe való beleszólás lehetősége	0.155***	(0.024)	0.153***	(0.019)	0.946
Változatos munka	0.441***	(0.041)	0.270***	(0.031)	0.001
Új dolgok tanulása	0.205***	(0.041)	0.150***	(0.031)	0.287
Kollégáktól kap segítséget	0.173***	(0.038)	0.197***	(0.030)	0.611
Egészségre veszélyes munka	-0.245***	(0.037)	-0.158***	(0.029)	0.065
Rugalmas munkaidő	-0.024	(0.028)	0.063***	(0.024)	0.017
Biztos munka	0.217***	(0.033)	0.239***	(0.026)	0.602
Nem túlhajszolt	0.096***	(0.027)	0.133***	(0.023)	0.301
Nincs előrelépési lehetőség	-0.253***	(0.031)	-0.220***	(0.025)	0.415
Könnyen találna új munkát	0.006	(0.011)	-0.011	(0.010)	0.249
Könnyen helyettesíthető lenne	0.007	(0.011)	0.008	(0.009)	0.929
Munkaidő és szabadidő összeegyeztethetetlen	-0.257***	(0.031)	-0.291***	(0.023)	0.374
Ln(Jövedelem)	0.400***	(0.061)	0.465***	(0.053)	0.421
Objektív munkajellemzők	igen				
Kontrollváltozók	igen				
Korrigált R^2	0.269				
N	15830				

Függő változó: munkával való elégedettség. Objektív munkajellemzők és kontrollváltozók a 2. táblázatnak megfelelően.A robusztus standard hibák a zárójelben találhatók. A modell tartalmazza a magyarázó változók missing értékeit jelölő dummy-kat és az ország dummy-kat

* p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01

M7. táblázat: A munkával való elégedettséget meghatározó tényezők a kisgyerekes és a gyerek nélküli munkavállalók körében, OLS

	10 éves vagy fiatalabb gyerekkel		**Nincs 10 éves vagy fiatalabb gyerek**		**Az együtthatók egyezését vizsgáló teszt p-értéke**
A munkavállalóknak a munkafeltételekbe való beleszólás lehetősége	0.126***	(0.025)	0.157***	(0.018)	0.301
Változatos munka	0.264***	(0.045)	0.349***	(0.029)	0.113
Új dolgok tanulása	0.252***	(0.045)	0.148***	(0.030)	0.054
Kollégáktól kap segítséget	0.137***	(0.046)	0.205***	(0.027)	0.197
Egészségre veszélyes munka	-0.159***	(0.043)	-0.197***	(0.027)	0.449
Rugalmas munkaidő	0.014	(0.034)	0.013	(0.021)	0.976
Biztos munka	0.207***	(0.037)	0.244***	(0.024)	0.411
Nem túlhajszolt	0.076**	(0.032)	0.133***	(0.021)	0.133
Nincs előrelépési lehetőség	-0.235***	(0.035)	-0.233***	(0.023)	0.957
Könnyen találna új munkát	0.014	(0.013)	-0.013	(0.009)	0.089
Könnyen helyettesíthető lenne	0.016	(0.013)	0.008	(0.009)	0.627
Munkaidő és szabadidő összeegyeztethetetlen	-0.311***	(0.035)	-0.278***	(0.022)	0.415
Ln(Jövedelem)	0.380***	(0.077)	0.443***	(0.047)	0.487
Objektív munkajellemzők	igen				
Kontrollváltozók	igen				
Korrigált R^2	0.265				
N	15875				

Függő változó: munkával való elégedettség. Objektív munkajellemzők és kontrollváltozók a 2. táblázatnak megfelelően.A robusztus standard hibák a zárójelben találhatók. A modell tartalmazza a magyarázó változók missing értékeit jelölő dummy-kat és az ország dummy-kat

* p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01

M8. táblázat. A munkával való elégedettséget meghatározó tényezők az állami és magáncégeknél dolgozók körében, OLS

	Állami alkalmazott		**Magáncég alkalmazottja**		**Az együtthatók egyezését vizsgáló teszt p-értéke**
A munkavállalóknak a munkafeltételekbe való beleszólás lehetősége	0.144***	(0.027)	0.132***	(0.018)	0.728
Változatos munka	0.433***	(0.044)	0.289***	(0.031)	0.008
Új dolgok tanulása	0.122***	(0.047)	0.197***	(0.029)	0.174
Kollégáktól kap segítséget	0.202***	(0.041)	0.208***	(0.030)	0.910
Egészségre veszélyes munka	-0.226***	(0.040)	-0.161***	(0.029)	0.188
Rugalmas munkaidő	-0.057*	(0.031)	0.047**	(0.024)	0.007
Biztos munka	0.073**	(0.035)	0.275***	(0.026)	0.000
Nem túlhajszolt	0.067**	(0.028)	0.135***	(0.023)	0.061
Nincs előrelépési lehetőség	-0.209***	(0.033)	-0.245***	(0.025)	0.388
Könnyen találna új munkát	-0.004	(0.012)	0.000	(0.010)	0.803
Könnyen helyettesíthető lenne	0.019	(0.012)	0.001	(0.010)	0.243
Munkaidő és szabadidő összeegyeztethetetlen	-0.303***	(0.036)	-0.282***	(0.022)	0.616
Ln(Jövedelem)	0.417***	(0.086)	0.423***	(0.046)	0.951
Objektív munkajellemzők	igen				
Kontrollváltozók	igen				
Korrigált R^2	0.276				
N	14181				

Függő változó: munkával való elégedettség. Objektív munkajellemzők és kontrollváltozók a 2. táblázatnak megfelelően.A robusztus standard hibák a zárójelben találhatók. A modell tartalmazza a magyarázó változók missing értékeit jelölő dummy-kat és az ország dummy-kat

* $p < 0.10$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

KMETTY ZOLTÁN – TARDOS RÓBERT[1]

SZUBJEKTÍV INDIKÁTOROK SZÉTVÁLÓ EURÓPAI MINTÁI – FÓKUSZBAN A SZÓRÓDÁSSAL ÉS A REGIONÁLIS ELTÉRÉSEKKEL VÁLSÁG ELŐTT ÉS UTÁN[2]

ABSZTRAKT

Az ESS évtizedes komparatív adatbázisára építve, vizsgálódásaink tartalmi és módszertani kérdések sorára kerestek választ. A rendelkezésre álló szubjektív indikátorok közül egy elégedettségi együttest kiválasztva, ezek regionális és időbeli alakulását vettük szemügyre. Külön figyelmet fordítottunk nagyobb európai régiók összehasonlítására a 2008 őszi pénzügyi összeomlással datálható gazdasági-társadalmi válságfolyamatokat megelőzően és követően. Elemzéseink megerősítették, hogy a közgondolkodás folyamatairól, a vélemények polarizációjáról a szokásosan alkalmazott középérték mutatók mellett a strukturális paramétereik szélesebb spektruma, köztük a szóródás és a relatív entrópia árnyaltabb képet adhat. A kialakított hatelemű európai regionális tipológia – nyugat-keleti, illetve észak-déli választóvonalak mentén - pregnánsan jeleníti meg a kérdéses tendenciákat. Az Európai Unió régi tagállamai közt is meglévő eltérések még erőteljesebbé váltak a válságperiódus során, miközben főként a mediterrán régió távolodott el a skandináv és kontinentális mintázatoktól, az új tagországok, illetve keleti régiók felé. Az elégedettség szintje a gazdasági fejlettség szintjével pozitívan korrelál, míg ennek a fordítottja érvényes a szóródási és feszességi mutatókra, úgy, hogy ezek az összefüggések a válságperiódusban erősödtek is. A regionális profilok mögöttes tényezőit részletesebben vizsgáltuk három ország esettanulmányszerű kiemelésével, amelyek a konszenzus/szóródás és feszesség polarizációs dimenzióira épülő tipológia egy-egy jellegzetes esetét jelenítik meg.

Kulcsszavak: szubjektív indikátorok, szóródás, regionális tipológia, válság, polarizáció

[1] MTA-ELTE Peripato kutatócsoport

[2] Vizsgálódásunk tematikailag és komparatív hangsúlyaival is illeszkedik az MTA-ELTE Peripato Kutatócsoport Válság és társadalmi innováció kutatási programjához. Több javaslatért külön köszönettel tartozunk a 2014. májusi budapesti RC 28 konferencia szekció résztvevőinek, illetve a socio.hu szerkesztőinek és anonim bírálóinak.

DIVERGING PATTERNS OF SUBJECTIVE INDICATORS IN EUROPE

with a focus on dispersion and regional differences before and after crisis

ABSTRACT

Building on a decade-long series of comparative data of the European Social Survey, our study has targeted an array of substantive and methodological questions. Selecting a set of subjective indicators from the domain of satisfaction, their regional and temporal profiles were analyzed in detail. Special attention was paid to the comparison of larger European regions preceding and following the crisis phenomena in the wake of the financial breakdown of Fall 2008. It has been confirmed that a wider spectrum of structural parameters, with dispersion measures and relative enthropy among them, may yield a more diverse picture of social attitudes than average scores, in more common usage, alone. Analyses by means of a partially novel six-element typology of European regions have allowed for a well-defined outline of the tendencies in question. Even differences between the old member-states of the European Union have become more significant during the crisis period, with the Mediterranian region, in particular, getting farther from the Scandinavian and Continental patterns and approaching those of the new member states and Eastern European regions. The level of satisfaction highly correlates with that of economic development, and the same applies, with an opposite sign, to variation and tightness of opinions, while these relationships have even intensified during recession. Factors in the background of regional profiles have been searched in more detail by a case-study-like approach focusing on three distinct countries displaying characteristic instances of a typology of polarization in public attitudes based on consensus/deviation and tightness of facets of opinion as dimensions.

Keywords: subjective indicators, dispersion, regional typology, crisis, polarization

1. KUTATÁSI TÁRGYAK ÉS CÉLKITŰZÉSEK

1.1 Közvetlen motívumok, irodalmi előzmények és komparatív vonatkozások

Az elmúlt évtizedekben létrejött nemzetközi adatbázisok a társadalmi differenciálódás és integráció kutatását sok tekintetben új eszköztárral bővítették. Ezek sorában a *European Social Survey* immár több mint egy évtizedet átfogó kutatássorozata egymásra épülő modulokkal, hosszú távú idősorokkal szolgál – alapvető szociodemográfiai jellemzők mellett – a társadalom és gazdaság közgondolkodásbeli elemeiről is. Az elmúlt évtized válságfolyamatainak társadalmi-gazdasági kihatásaira fókuszáló elemzésünk többek közt olyan jellemzőket vehetett alapul, mint a gazdaság, politika és a

mindennapi életkörülmények állapotával való elégedettség, vagy az általános, személyközi és intézményes bizalom.

Az elmúlt években sok szó esett arról, hogy az online tartalmak „szabadon hozzáférhető" tömeges adathalmaza, a „Big Data" jelenség mennyiben rendezheti át a társadalomkutatás üzemét; kevesebbet foglalkoztak azzal a maga nemében szintén egészen új szituációval, amit a szisztematikusan egymásra épülő nemzetközi kutatássorozatok megjelenése és széles körű felhasználhatósága jelent.[3] Ha az előbbi viszonylatban az a kérdés merült fel, hogy a „csupán" felszínre hozásra és elemzésre váró természetes információk tömeges jelenléte nem teszi-e meghaladottá az empirikus társadalomkutatás hagyományos eszköztárát, úgy az utóbbi vonatkozásban maguk az adatbázisok keretei, „természetes határai" váltak kérdésessé a hagyományos felvételi eszköztárhoz képest. Bár az adatkumulálás megvalósíthatóságáról és legjobb gyakorlatairól még korántsem egységesek az álláspontok, az ilyen lehetőségeken (főleg több hullám egybekapcsolásán, időbeli felhalmozásán) alapuló publikációk növekvő száma[4] kérdésessé teszi annak az „egy felvétel, egy időpont, egy országminta" elvnek a magától értetődő érvényesülését, amely a maga áttekinthetőségében egyszerre jelent eszközt és korlátot a kutatási gyakorlat számára.

A személyes kutatási előzmények közt kiemelt szerepet játszottak olyan tematikus csomópontok, mint a társadalmi-politikai tömbök és törésvonalak kapcsolathálózati vizsgálata, az ideológiai polarizáció és a személyes viszonylatok homofíl/heterofíl strukturálódása (Angelusz–Tardos 2005, Kmetty 2014). A társadalmi differenciálódás blau-i elméletében, amely kutatásunkhoz elméleti és metodológiai támpontokat is nyújtott, a szerkezeti paraméterek közt az eloszlási jellemzők hasonló szerepet játszanak a középérték mutatókhoz– sőt a kiemelt emergens tulajdonságok közt a szerepük jelentősebb (Blau 1997). Noha mi sem áll távolabb szándékainktól, mint az utóbbiaknak az előbbiek által történő leváltása az empirikus társadalomkutatásban, talán nem téves az a benyomásunk, hogy a jelzett szemléleti pozíció a strukturális és a komparatív kutatások nemzetközi mezőnyében nincs átütően jelen. Különösebb tartalomelemzésre sincs szükség annak dokumentálásához, hogy mennyivel gyakoribb az átlag, mint az eloszlás típusú mutatók alkalmazása (nem beszélve a különböző típusú eloszlások egybekapcsolódását vagy szétválását – konszolidációját vagy interszekcióját – kifejező strukturális paraméterekről). Saját kutatási gyakorlatunk sem volt mentes e „tanultan egyoldalú"

[3] Bizonyos értelemben hasonló jelenséggel van dolgunk a nagy volumenű statisztikai (népszámlálási stb.) adatbázisok kutatási alkalmazásával, a hagyományos felvételek nagyságrendjéhez képest valójában tömeges „mikroadat-állományok" elterjedésével is a nemzetközi gyakorlatban.

[4] Így például az ESS adatbázisra támaszkodva Schmitt-Scheuer 2011, Meuleman et al. 2012 Strack-Dobewall 2012 és (egy különleges panelmodell keretében) Jaeger 2012, a hosszú távú GSS és WVS sorozatok alapján Alesina-Giuliano 2011, illetve WVS alapon Giczy-Sik 2009.

metodológiai beállítódástól, bár a tömbösödés vizsgálatában alkalmazott polarizációs/konszenzus mutatók már az utóbbi irányba mutattak.[5]

1.2. Válságkihatások regionális szemszögből

A válság hatásainak vizsgálatakor a dinamikus és a regionális szempont együttes érvényesítésére törekszünk a felvételi populációk nemzetközi együttesére vonatkozóan. Ez egyelőre kevéssé kitaposott irány, megközelítésünk sok tekintetben műhelyjellegű. Maguk a kontextuális körvonalak is vitatottak. Jóllehet a szakértői álláspontok a tekintetben is eltérnek, hogy a publicisztikai gyakorlatban vagy akár a mindennapi szóhasználatban „válságként" megjelenő folyamat mikor kezdődött és meddig tart(ott), sőt egyáltalán mennyire beszélhetünk válságról vagy recesszióról, valamint hogy a specifikus pénzügyi, hitel- és az általánosabb gazdasági, vagy a gazdaságon túlmenő erkölcsi, politikai stb. vonatkozások – mikor, hol – mekkora szerepet játszottak, ezek egy részében azonban többé-kevésbé konszenzusról beszélhetünk. Így például a tekintetben, hogy a válság kitörésének drámai időszaka 2008 őszéhez, a jelzáloghitelek piacán történt összeomlásokhoz kapcsolható, amelyek gyorsan tovagyűrűzve valamilyen módon később a világgazdaság minden szereplőjét érintették. Kutatásgyakorlati és metodológiai kérdéseket egyszerre vet fel az előtt/után szempont érvényesítése a rendelkezésre álló adatbázis egyes hullámai alapján (a folyamatok időbeli lefedésének mintavételi kérdéseiről lásd Kish 1989). Ha a fenti időbeli lehatárolást vesszük alapul, ez gyakorlatilag az első három és a negyedik, 2008–2009-es, illetve utána következő további két hullám szembeállítását jelenti a „válság előtti" periódus és a „válságidőszak" képviseletében.

A regionális szempont érvényesítésére többféle eljárás lehetséges. Egy első tipológiai lehetőség egy adott felvétel alapján tesz kísérletet az egyes populációk közelség-távolság viszonylatai alapján az országok tágabb egységekbe való rendezésére – például klaszterezési eljárások segítségével. E megközelítés jelentős előnye, hogy mentesül az adatok aggregálásának elvi és módszertani (így a létrejövő minták reprezentativitását illető) problémáitól, hátránya viszont, hogy a kirajzolódó mintázatok esetről esetre változhatnak, és alapjában plauzibilis megoldásokon belül is esetlegesen „kilógó" elhelyezések adódhatnak. Egy meghatározott elgondolásokból kiinduló szegmentációs eljárás ehhez képest mindenképpen deduktívabb. A leggyakoribb ilyen felosztás a „régi" és „új" EU-tagországok (esetleg euró-zónán belüli és azon kívüli országok) megkülönböztetésén, illetve együttes kezelésén alapul (például közgazdasági vagy szociálpolitikai, de esetenként aktuális közvélemény vonatkozásokban is), amelyet praktikus motívumokon kívül elvi megfontolások is könnyen alátámaszthatnak. Míg a régi magon kívüli kelet-európai (tag)országok belső szegmentálására a tágabb komparatív kutatások

[5] Így Angelusz–Tardos 2011; elméleti vonatkozásban Angelusz–Tardos 2003, sőt a klasszikus korai előzmények közt nem utolsó sorban Angelusz 1983 a különböző (U, J, L vagy I) típusú véleményeloszlások közvélemény implikációiról. A választói részvétel tényezői közt ilyen kezdeményezés Kmetty 2014 a voksok eloszlásának (kapcsolathálózatokon, településeken vagy nagyobb egységeken belüli) szerepéről.

keretében egyelőre alig történt átfogóbb megközelítés,[6] az előbbi nagy egységet illetően más a helyzet. A legtermékenyebb kapcsolódási lehetőséget Esping–Andersen (1990) tipológiai modellje nyújtotta a szociálpolitikai (tágabb értelemben a gazdaság- és társadalompolitikai) rendszerek nagyobb válfajainak a fejlett ipari társadalmakon belüli megkülönböztetésével, ha az eredetileg alkalmazott hármas sémát illetően fontos kritikai észrevételek, kiegészítési javaslatok történtek is (Arts–Gelissen 2002, Fenger 2007, Holtmann et al 2012). E tipológia a szociálpolitikai beavatkozásokat szűkebb térre szorító, a klasszikus (vagy éppen neoliberális) gazdasági-társadalompolitikai modellhez legközelebb álló angolszász országok mellett az adott szempontból a másik póluson elhelyezkedő szociáldemokrata jellegű skandináv és az e tekintetben valahol középen elhelyezkedő, a (hagyományos szakszervezeteken kívül másfajta érdekvédelmi, regionális stb.) korporatív szerveződéseknek is nagyobb teret biztosító konzervatív (kereszténydemokrata stb.) kontinentális berendezkedéseket különböztette meg – ez utóbbinál a német esettel a vezető helyen. Alighanem későbbi fejlemények és az északi és déli konstellációk fokozatos különválása is közrejátszott azokban a javaslatokban, amelyek az utóbbi nagy tipológiai egységen belül az informális szerveződéseknek nagyobb teret adó, intézményes megoldásaiban képlékenyebb mediterrán válfajnak a korporatív-konzervatív szegmens klasszikus (északi, északnyugat-európai) eseteitől való különválasztását célozták.

Ami a korábbi idevágó kísérleteinket illeti, előkészítő jelleggel szintén végeztünk empirikus klaszterezést bizonyos részvonatkozásokban, s bár ezek eredményei nem álltak távol a végül alkalmazott verziótól, a jelen elemzések során is alkalmazott területi elhatárolás alapjában véve inkább a deduktívabb megközelítéshez áll közel. Az általunk alkalmazott hatelemű tipológia első négy országszegmense azokat a „régi EU-mag" országokat fogja át, amelyekre az Esping–Andersen-féle modell, illetve annak közvetlen kiegészítései is kiterjednek. A tisztán regionális alapon is létrejövő, szembetűnő átfedés aligha független az egymáshoz közel fekvő, esetleg szomszédos országcsoportok gazdaság- és társadalomfejlődésének rokon vonásaitól. A négy csoportból a skandináv szegmens területi lehatárolása a legkézenfekvőbb, de (részben nyelvi alapon) az angolszász blokké is,[7] míg a további két szegmenst is lényegében világosan határolja körül a mediterrán térség földrajzi választóvonala. Az előzőekhez képest bizonyos értelemben külső kört képező kelet-európai, kelet-közép-európai országok közt is egy egyszerű területi megkülönböztetést alkalmaztunk. „Közép-Európa" hagyományos területi választóvonalai jelölik ki ezt a megkülönböztetést (bár az egykori Monarchiához tartozáson kívül közös történeti, etnikai, vallási és egyéb újabb szálak sora – mint a Visegrádi

[6] Az átmenet kérdéskörének egy lehatároltabb perspektívájában fontos kivétel Bohle–Greskovits 2012, szélesebb kitekintésben Fenger 2007.

[7] Ha e szegmens szűkebb európai esetére vonatkozóan az ESS-adatbázis alapján csak két ország, az Egyesült Királyság és Írország jelenik is meg.

Országok szűkebb és tágabb köréhez tartozás – jelenik meg itt is a közelség és szétválás tartalmi motívumaival).[8]

Tartalmilag sem érdektelen további módszertani komplikáció az egyes szegmensek képviselete a résztvevők körének hullámról hullámra történő változása fényében. Pusztán az összevethetőség szempontjából tekintve kétségtelenül a legtisztább megoldás a részleges szereplők teljes kiszűrése az elemzésekből. Ez az eljárás ugyanakkor az egyes szegmensek területi "reprezentativitása" oldalán vethet fel gondokat[9]. A lemorzsolódás problémájára is figyelemmel, az első számú változatként olyan szűrést alkalmazunk, amely (a végig résztvevők mellett) a hullámok többségében (legalább négy hullámban) szereplő országokat hagyja meg. Mivel azonban a szélesebb körre, az egyes hullámok valamennyi résztvevőjére vonatkozó eredmények sem tűnnek irrelevánsnak, ilyen elemzéseket is végeztünk, abból kiindulva, hogy e különböző eredmények esetleges egybecsengése csak növelheti a megállapítások érvényét.

Ami már a konkrét elemzések során alkalmazott aggregálást illeti, annyiban továbbra is az ország szinthez kötődnek, hogy a kiemelt eloszlási mutatókat első lépésben az egyes országokra számoltuk ki, majd egy következő lépésben összegeztük őket a regionális csoportosítás alapján (oly módon átlagolva, hogy az egyes országokhoz – a legegyszerűbb, és ebben a kérdéskörben vélhetően legcélszerűbb módon – egységnyi súlyt kapcsoltunk azonosan; a további részleteket a módszertani fejezetben fejtjük ki).[10]

1.3. Tematikus lehatárolás, a közgondolkodásbeli polarizáció egy megközelítési sémája

A társadalmi-politikai attitűdök szóródásának szisztematikus országonkénti, illetve tágabb regionális egységek közti eltéréséről való benyomásunkat első megközelítésben a szóba jövő kérdésegyüttesek lehetőleg átfogó körén kívántuk ellenőrizni (ezen belül lehetőleg minél több fokozatú – a szóródásnak jelentős teret adó – skálák révén). Tapasztalataink szerint ezek a tendenciák főként olyan kérdéskörökben jelentkeztek viszonylag pregnánsan, ahol (a politológiai szakirodalomban alkalmazott „*valence issue*" terminus értelmében) a mögöttes értékek több-kevesebb azonossága (például a „jó kormányzás" kritériumának általános elismerése) mellett a kritériumoknak való megfelelést tekintve már jobban eltérnek a vélemények. Az általunk középpontba állított tendenciák

[8] A vázolt tipológia több vonatkozásban egybecseng a társadalmi tőke témakörében klaszteranalízist alkalmazó SCSP-projekt 2006 európai komparatív sémájával (ott az angolszász/kontinentális megkülönböztetésre nem került sor, a magyar eset pedig a mediterrán országcsoporthoz sorolódott).

[9] Eltekintve olyan – önmagukban sem mellékes – kérdésektől, mint a nagy és kis létszámú országok megjelenítése. Jobb verzió híján, a komparatív kutatásokban gyakori megoldással elemzéseinkben valamennyi országot azonosan egy egységként tekintettünk.

[10] Bizonyára több gonddal kerültünk volna szembe, ha a szó szoros értelmében vett többszintű eljárásokat (illetve kontextuális változók ezekhez kapcsolódó bevonását) alkalmaztunk volna, az egyes kiemelt területi szegmenseket – az egyéni szintű felvételi részminták értelmében is – bizonyos egységként kezelve; kutatásunkban ezek egyelőre csak hosszabb távú célok.

kevésbé jelentek meg azoknál a (megint az előbbi irodalomra utalva „*position issue*" jellegű) szubjektív indikátoroknál, ahol maguk a szemléleti pozíciók is kérdésesebbek a különböző társadalmi csoportokat tekintve. Az előbbi véleménytípustól az utóbbi felé haladva, a társadalmi-politikai elégedettség és az intézményes bizalom felől a személyközi bizalom és általános társadalmi értékek mutatói jelennek meg. Mikor a közvetlen eloszlási mutatók mellett a vélemények kapcsolathálózati szerveződését leképező olyan finomabb módszertani eszközöket is bevontunk az elemzés eszköztárába, mint a relatív entrópia, és meghatározott országokra vonatkozóan esettanulmányszerű vizsgálódásokat is célul tűztünk ki, célszerűnek mutatkozott elemzési fókuszunk bizonyos szűkítése. Tartalmi megfontolások (például a válság- és regionális vonatkozásokhoz való tematikus közelség) és az optimális skála módszertani szempontja alapján is az elégedettségi kérdéscsoport mellett döntöttünk.[11]

A már kiemelt Blau-féle elgondolásokon kívüli az irodalmi támpontok között főként a a network megközelítésű polarizációs kérdéskörből jövő impulzusokról kell számot adni; s nem érdektelenek azok a közgazdasági irányból induló kezdeményezések sem, amelyek pusztán a jövedelemeloszlás jellegéből igyekeznek következtetéseket levonni az egyenlőtlenség és polarizáció mintáiról, az azonosulás és elkülönülés felé mutató jövedelmi blokkosodásról, Noha Duclos et al (2004) tanulmánya még kilencvenes évekbeli adatokra épül, komparatív szempontjainkból sem érdektelen például a skandináv országokra jellemző szerkezetnek (egyaránt mérsékelt egyenlőtlenség és polarizáció) a vélemények eloszlásával egybecsengő jellege. A módszertani és empirikus kifejtések során még részletesebben foglalkozunk DiMaggio et al (1996) és Linzer (2006) tanulmányaival, főként az előbbi azonban tartalmi szempontból is jelentős. Bár Amerikában sokan foglalkoztak azóta ezzel a témával[12], ma is a polarizációs szerkezetek legszisztematikusabb megközelítései közt tarthatjuk számon. Az utóbbi évekből DiPrete et al (2011) kapcsolathálózati alapú szegmentációs megközelítése is az ott körvonalazott alapelemek irányában indult el. Ezek sorában az egyedi vélekedések (magas szóródású) eloszlása és bimodális jellege (vagy mérsékelt csúcsossága), továbbá a különböző vélemények szoros egymásra kapcsoltsága (az általuk is kiemelt Converse (1964) [2006] terminusával „*constraint*") és (szintén Blau nyomán) azok társadalmi strukturáltságának foka (az ilyen jellegű meghatározottság magas fokát kifejező – az előbbihez hasonlóan szintén korrelációs alapú – „konszolidáció") mind a polarizáció – egymástól részben független – vetületeként jelenik meg. Martin (2002) további elemeket vezetett be részben a konszenzus és a „feszesség" („*tightness*") fogalmak megkülönböztetésével, részben az általunk is hangsúlyosan kezelt „relatív entrópia" mutató alkalmazásával. Míg az utóbbi terminus a fenti taxonómia egymásra kapcsoltsági (*constraint*) eleméhez áll viszonylag közel, a konszenzus momentum inkább az eloszlási vonatkozásokhoz. A két, elvben független dimenzió által vázolt tipológia valamennyi eleme értelmezhető; polarizációs szempontból a legtipikusabb – egymással

[11] Pontosabban, az elégedettségi kérdéssorozat belföldi vonatkozású tételeit (ezek együttesével a következő elemzésekben majd részletesebben is foglalkozunk), míg a (véleményeket általában valamelyest kevésbé megosztó) két nemzetközi vonatkozású item már nem képezte részét a további elemzéseknek.

[12] Európában kisebb figyelmet kapott a téma empirikus kutatása, néhány ellenpélda Munzert-Bauer 2013, De Sio 2010

szemben átlós – két eset (a vélemények mérsékelt feszessége és mérsékelt konszenzusa, illetve erős feszességének és magas konszenzusának párosa) mellett legalább ennyire érdekes, amikor a közvélemény jelentős megosztottsága mellett sem lapulnak a különböző típusú vélemények szorosan egymáshoz, és esetenként az is, amikor az egyedi vélemények viszonylagos konszenzusa inkább egyfajta általános szemléleti, gondolkodási stílusbeli közösség, mint számos tárgyat átfogó normatív kényszer talaján jön létre. Hasonló tipológiai megközelítésekhez kapcsolódik Baldassarri és Goldberg (2014), amikor Converse koherencia fókuszú felfogásán némiképp túlmenve, az erősen strukturált („ideologikus") és a politika iránt érdektelenség talaján kevéssé strukturált („agnosztikus") attitűdtípusok jellegzetes esetei mellett egy – nem feltétlenül inkoherens – rendhagyó elemeket tartalmazó közbülső („alternatív") válfajt is megkülönböztetett.

Ha eltekintünk a konszolidációs vonatkozásnak a DiMaggio-féle dolgozat által is makrostrukturálisan kezelt jelenségétől (amelyre a szóban forgó irodalom ez idáig aránylag kevesebb súlyt helyezett), három olyan tényezőről beszélhetünk: egymásra kapcsoltság (*constraint*), feszesség (*tightness*) és konszenzus, amelyek az egyéni és a csoportszintű (mezo-, esetleg makro szintű) megközelítésekben különböző hangsúllyal jelenhetnek meg. Kmetty és Tardos (2014) nyomán mindezt ebben a sémában foglalhatjuk össze.

1. táblázat. A közgondolkodásbeli polarizáció megközelítési válfajainak egy kétdimenziós sémája

	Egymásra kapcsoltság (Converse)	**Feszesség (Martin, Linzer)**	**Konszenzus (Martin)**
Egyéni szint (mikro)	X	X	
Csoportszint (mezo, makro)		(X)	X

Tanulmányunk következő elemzései a három fogalom közül a konszenzussal jelzett eloszlási és a feszesség fogalomhoz kapcsolódó hálózatszerű véleménystrukturálódási momentumokat állítják előtérbe (előbbi esetben a szóródási, utóbbiban a relatív entrópia mutatók vezető szerepével). A fenti sémának megfelelően, jelen megközelítésünk egészében véve inkább a csoport-, mint az egyéni elemzési szintre, inkább mezo- és makro-, mint mikroszintű problematikára irányul.

2. Az elemzés módszertana

Bár tanulmányunk alapvetően a felvezetett téma tartalmi megközelítését helyezi a középpontba, olyan hangsúlyos módszertani mozzanatok is szerepelnek benne, amik lehetővé teszik az adatok újszerű feldolgozását. Ebből kiindulva a megszokottnál valamivel hangsúlyosabb módszertani magyarázatot fűzünk az írásunkhoz.

2.1. Mérések

a, Konszenzus és polarizáció

A szociológia vizsgálatok általános gyakorlata kisebb hangsúlyt helyez az eloszlások szerkezetére, sok esetben megelégszenek a vizsgált jelenségek esetében az átlagok bemutatásával és elemzésével. Az átlag magában azonban akár csalóka is lehet. Ha egy 1-5 fokú skálán minden kérdezettünk hármast mond, hármas átlagot kapunk, de akkor is három az átlag, ha a kérdezettek fele egyest mond, a másik fele viszont ötöst. Pedig a két válaszstruktúra gyökeresen eltérő, az első esetben egy konszenzusos helyzetet látunk, a második esetben egy polarizált véleménystruktúrát. A konszenzus és véleménykülönbség csoport szintű megjelenésével, és ennek társadalmi hatásával már Simmel is foglalkozott (Simmel 2010), az ő eloszlások fontosságát kiemelő munkáját formalizálta Blau (1997). Ha egy társadalmi kérdés konszenzusosságát és/vagy polarizáltságát szeretnénk vizsgálni a szórás (illetve a variancia) jó kiinduló alapot jelent. Két azonos skálán mért véleménykérdés esetében a szórás indikátora lehet a kérdések kapcsán kirajzolódó konszenzusos és/vagy polarizált válaszstruktúrának. A lehetséges eloszlások teljes spektrumát nem fedi le azonban a szórás mutató, tanulmányunkban mi is kiegészítjük az elemzésünket további eloszlásra vonatkozó statisztikákkal, a relatív szórással, a csúcsossággal valamint a ferdeséggel (DiMaggio-Evans-Bryson 1996). A csúcsosság pozitív értéke a konszenzusos jellegre utal, legalábbis valamilyen véleménykoncentrációra, de nem feltétlen az eloszlás elméleti középpontjában. A negatív csúcsosság pedig bimodális eloszlásra utal, ami a polarizáció egyértelmű indikátora. Pozitív ferdeség jobbra dőlő eloszlást jelez (és magas átlagot), negatív ferdeség balra dőlő eloszlást (és alacsony átlagot).

A fentiekre építve, tanulmányunkban a konszenzus-polarizáció témakörét a szórás-csúcsosság valamint relatív szórás diszperziós statisztikákkal mérjük.[13]

b, Konszolidáció és interszekció

Tanulmányunk másik központi kérdésköre a konszolidációs-interszekciós pályák elválasztására irányul, amit Converse esetében a kötöttség, míg Martin írásaiban a feszesség terminológia ír le – bár részben eltérő tartalmi mozzanatokkal (Martin 2002). Az egyes változók egybeolvadása vagy szétválása, akárcsak a polarizáció kérdése, részben állapot, részben folyamat. Bármelyiket is állítjuk azonban az elemzésünk központjába, mondanunk kell arról valamit, hogy a változók mennyire erősen kapcsolódnak egymással össze. Az összekapcsolódás esetében két fontos distinkciót kell tennünk. Az egyik az, hogy lineáris vagy nem lineáris összekapcsolódást várunk a változók között, a másik fontos különbségtétel pedig az, hogy két- vagy többváltozós térben gondolkodunk. Ha kétváltozós térben mozgunk és alapvetően lineáris összefüggéseket várunk, akkor a korrelációs statisztika megfelelően

[13] Polarizáció eloszlás szempontú vizsgálatára hazai szakirodalmi előzményt is találunk. Bozsonyi Károly és Daróczi Gergely (2010) Európai Értékrend Kutatásra épülő vizsgálatukban BETA eloszlások felhasználásával vizsgálta a normaszegéssel kapcsolatos állítások polarizációját.

tudja mutatni, az összefüggés erősségét vagy hiányát. Ha a két dimenzióból több dimenzióba lépünk át, akkor egyrészről továbbra is használhatunk korrelációt (így viszont nem egy mutatónk lesz, hanem páronként kapunk eredményeket), vagy nyúlhatunk főkomponens-, esetleg faktoranalízishez, vagy akár skálavalidáló módszerekhez, mint a Cronbach Alpha (DiMaggio-Evans-Bryson: 1996). Egy előbbitől eltérő statisztikai megközelítés, ha kategoriális (leginkább nominális) mérési szinten mozgunk, ami a „nem lineáris" összefüggések feltárását is jobban segíti. Két dimenzió esetében érdemes valamilyen kereszttáblára épülő asszociációs mérőszámot használni ebben az esetben, mint például a Cramer V mutatót, többváltozós térben pedig többek között látens osztály (Latent Class- továbbiakban LC) modelleket használhatunk. Mivel utóbbi módszer ilyen jellegű társadalomtudományi használata viszonylag újszerű, ezért kicsit bővebb kifejtést igényel.

A látens változós modellek közül a társadalomtudományokban a faktoranalízis a legszélesebb körben használt.[14] A faktoranalízis esetében mind a látens mind a manifeszt (megmért) változó magas mérési szintű és folytonos. A látens modellek természetesen abban az esetben is alkalmazhatók, ha nem magas mérési szintű változókat használunk. Abban az esetben, amikor mind a látens, mind a manifeszt változóink diszkrét eloszlásúak, látens-osztály modellezést alkalmazhatunk. Az LC modellek esetében abból indulunk, hogy az eredetileg összefüggő változókat bontsuk olyan látens csoportokra, amiken belül már függetlenek ezek a változók. Tehát a látens csoportokkal az a célunk, hogy a több dimenziós kereszttáblában kölcsönös függetlenséget biztosítsunk (McCutcheon 1987, Linzer 2006). Ha a változóink függetlenek egymástól, tehát blau-i terminológia szerint interszekciós pályán vannak, akkor az 1 látens csoportot becslő LC modell működik legjobban, mivel nincs szükség további megszorításokra a táblában a kölcsönös (teljes) függetlenség eléréshez. Ez a modell egyébként megegyezik a teljes loglineáris függetlenség modelljével (Linzer 2006, Goodman 1970). Ha a változók közötti együttjárás – más szóval összefüggés – növekszik, akkor a társadalom is jobban klasztereződik, nő a rendszerben a „meghatározottság – kötöttség – feszesség", és értelemszerűen egynél több látens osztályt kell ahhoz képeznünk, hogy elérjük a kölcsönös függetlenséget. Az interszekciós pálya erősségének meghatározásához a null-modell (egy látens osztály), és az adatsorra legjobban illeszkedő LC modell közti távolságot kell meghatároznunk. Minél távolabb van a végső modell az eredeti modelltől, annál erősebb konszolidációs jellegről beszélhetünk, annál erősebb a változók közötti összefüggés. A távolságot, tehát az összefüggés erősségét Linzer (2006) apján a relatív entrópia[15] segítségével mérjük a tanulmányunkban.[16]

[14] Az elmúlt időszakban a konfirmatív faktoranalízis és a SEM (Strukturális Egyenletek Modellezése) elterjedését figyelhetjük meg a társadalomtudományokban, aminek magyarországi leágazásaival is találkozhatunk (Koltai 2013).

[15] A relatív entrópia másik neve a Kullback-Leibler divergencia

[16] Linzer hivatkozott cikkében részletesen kifejti, hogy a relatív entrópia mutató milyen előnyös tulajdonságokkal rendelkezik, a korábbi hasonló jellegű problémát vizsgáló cikkekben használt entrópia mutatótól. Ennek kifejtésétől terjedelmi korlátok miatt mi eltekintünk.

Egyenlet 1:

$$\frac{D_{KL}(P \parallel Q)}{\sum_i P(i)[logP(i) - logQ(i)]}$$

ahol P(i) több osztályos látens osztály modellből becsült valószínűségi sűrűség függvény, Q(i) pedig a „null" független modell, i pedig a megfigyelt cellák indexe.

Minél magasabb a relatív entrópia, annál erősebb a vizsgált változók közötti összekapcsolódás, annál inkább klaszterezett a változótér a látens csoportok mentén. Tanulmányunkban a magas relatív entrópia értéket a konszolidáció, az alacsony értéket pedig az interszekció fogalmával fogjuk párba állítani.

Az LC modellek illesztését Linzer és Jeffrey (2011) által készített R csomag segítségével végeztük el.

2.2. A tanulmányban felhasznált adatok

Tanulmányunk a *European Social Survey* (ESS)[17] kutatássorozat elégedettséget vizsgáló kérdésblokkjára épül.[18] A blokkban négy standard kérdés szerepel az ESS-ben:

- Mennyire elégedett az életével?
- Mennyire elégedett az ország jelenlegi gazdasági állapotával?
- Mennyire elégedett a kormánnyal?
- Mennyire elégedett a demokrácia működésével az országában?

A kérdések 0–10 fokú skálán kerültek lekérdezésre.

Az ESS kutatássorozatnak a 2002 és 2012 közötti mind a hat hullámát felhasználtuk tanulmányunkban.[19] Az országok közül azok kerülhettek be elemzéseink első vonalába, amelyek legalább négy hullámban szerepeltek a hatból. Ez összesen 25 ország volt.[20]

[17] http://www.europeansocialsurvey.org

[18] Előzetes elemzéseinkben foglalkoztunk az intézményi és személyes bizalmat mérő kérdésekkel, valamint a Schwartz teszt értékcsoportjaival is, de mostani elemzésünket a fókuszáltabb megközelítés miatt az elégedettségi kérdésekre szűkítettük le.

[19] Felhasznált adatbázisok: ESS Round 6: European Social Survey Round 6 Data (2012). Data file edition 2.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
ESS Round 5: European Social Survey Round 5 Data (2010). Data file edition 3.1. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
ESS Round 4: European Social Survey Round 4 Data (2008). Data file edition 4.2. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
ESS Round 3: European Social Survey Round 3 Data (2006). Data file edition 3.4. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.

Az elemzéseknek két szintjét különböztetjük meg. Az első szint az országcsoportok elemzése. Munkákban hat országcsoportot különböztetünk meg, a bevezető részben már ismertetett alapvetően deduktív szempontok alapján.

- Skandináv: Dánia, Finnország, Norvégia, Svédország
- Kontinentális: Belgium, Svájc, Németország, Franciaország, Hollandia
- Angolszász: Nagy-Britannia, Írország
- Mediterrán: Ciprus, Spanyolország, Görögország, Izrael, Portugália
- Kelet-Közép-Európa: Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovénia, Szlovákia
- Kelet-Európa: Bulgária, Észtország, Oroszország, Ukrajna[21]

A második szint pedig az országok szintje. Esettanulmány jelleggel három országot veszünk részletesebben szemügyre. Az országok kiválasztásánál elsősorban elméleti szempontok vezéreltek minket. Mivel a munkánk alapvetően a 2008-ban kirobbant válság társadalmi hatásainak nyomait vizsgálja, ezért Görögország – mint az egyik sokszor emlegetett válságban érintett ország –, még akkor is egyértelmű választás volt, ha Görögország csak négy ESS hullámban szerepelt. Magyarországra a gazdasági válság szintén erősen begyűrözött, és akárcsak Görögországban, komoly politikai átrendeződést is okozott.[22] Ezen túlmenően a két ország kiválasztásában fontos gyakorlati szempont volt akadémiai kutatócsoportunk görög-magyar összehasonlító fókusza a válságjelenségek vizsgálatában. Harmadik országként egy olyan államra esett a választásunk, ahol a gazdasági válság nem hagyott mély nyomot; ez az ország Dánia volt. Ahogy a későbbi elemzéseink mutatják majd, Dánia plasztikus ellenpéldaként szolgál sok szempontból a két „válság-országgal" szemben.

Ahogy a módszertani fejezet első részében részletesen kifejtettük az átlagok mellett, szóródási és eloszlású szempontok figyelembevételével is vizsgáljuk az elégedettségi mutatók alakulását. A négy elégedettség indikátor esetében országonként és változóként kiszámoljuk az átlagot, a szórást, a ferdeséget és a csúcsosságot. Ezután a négy elégedettség indikátort átlagoljuk országokra, tehát veszszük az átlagok, a szórások, a ferdeségek és a csúcsosságok átlagát. Az ország csoportos elemzésben

ESS Round 2: European Social Survey Round 2 Data (2004). Data file edition 3.3. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.

ESS Round 1: European Social Survey Round 1 Data (2002). Data file edition 6.3. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.

[20] Ahogy a bevezető részben arról szó esett, kiegészítő jelleggel az egyes időszakok teljes mintáit felölelő elemzésekre is sor került. Így a skandináv régióból Izland, a kontinentálisból Ausztria és Luxemburg, a mediterránból Olaszország, a kelet-közép-európaiból Horvátország, míg a kelet-európaiból Lettország, Litvánia és Románia került be az elemzések egy részében.

[21] Ez utóbbi, bizonyos fokig reziduális jellegű, a Baltikumtól a Balkánig, sőt Ázsiáig terjedő országcsoport kétségkívül sok tekintetben heterogén. Az alacsony elemszám módszertani szempontja mellett azonban tartalmi közösséget is teremt az ide sorolt országok többségének posztszovjet háttere (ami a fejlettség és fejlődési irány sok szempontja szerint "kilógó" Észtországra is áll).

[22] Magyarországon Gyurcsány Ferencet Bajnai Gordon váltotta a kormány élén.

pedig az országokra kiszámolt már aggregált mutatókat átlagoljuk újra. A relatív szórás kiszámolásakor már az aggregált átlag és szórás mutatóinkból indulunk ki.

A relatív entrópia mutatók kiszámolását szintén ország szinten végeztük el. Mivel a relatív entrópia kiszámolása LC modellek alapján történik, és az LC modellek diszkrét valószínűségi változókból indulnak ki, ezért első lépésben az elégedettségi mutatók kategorizálására került sor. Minden elégedettségi mutatót három csoportra osztottunk:

- 0-3: alacsony elégedettség
- 4-6: közepes elégedettség
- 7-10: magas elégedettség

A négy kategorizált elégedettségi mutatóra ország szinten illesztettünk egy 3 látens változós LC modellt. A három látens változós megoldás mellett az előzetes tesztek alapján döntöttünk. Természetesen volt olyan eset, ahol nem a három látens változós modell illeszkedett a legjobban,[23] de mivel ez ritka volt,[24] és az egységes látens osztály szám egyszerűbb interpretációt biztosít, ezért az egységes kezelés mellett döntöttünk. A három osztályos LC modellek illesztése után a korábban ismertetett módon számoltuk ki a relatív entrópia értékeket.[25]

3. Szétváló szerveződési minták a közgondolkodás elégedettségi mutatóiban, a regionálisan eltérő fejlettségi szintek és a válságkihatások európai hátterével

3.1. Kiemelt mutatók időbeli és regionális összefüggésben

A strukturális paraméterek elméleti hátterével megközelítési irányunk komplexebb modellt eredményezett, amikor a leggyakrabban alkalmazott középérték mellett az eloszlási mutatókat és azok különböző változatait, továbbá a különböző vonatkozásokban kifejeződő vélemények összefüggését, szorosabb vagy lazább kapcsolódását is kiemelte a nézetek polarizációjának, konvergens vagy divergens voltának vizsgálatában. A mutatók belső strukturáltságát valamennyi hullámra vonatkozó-

[23] Az illeszkedés „jóságát” a BIC mutató segítségével vizsgáltuk (Linzer 2006)

[24] Az országok több mint 90 százalékában a 3 osztályos LC modell illeszkedett legjobban a BIC mutató alapján. A három kiemelt országunkban a 2008-as görög adaton kívül, minden esetben a három osztályos megoldás volt a legjobban illeszkedő (utóbbi esetében a 4 osztályos).

[25] Egy viszonylag új irányú megközelítés esetében felvetődik kérdésként, hogy az eredmények hogyan viszonyulnak más bevett eljárások eredményeihez. Megvizsgáltuk, hogy kategorizálás nélkül a négy elégedettségi változó első főkomponensén a teljes variancia hány százaléka mérhető, és ezt a százalékos értéket összevetettük a relatív entrópiával. A korreláció nagyon magas volt a mutatók között, 2002-től kezdve 0.93, 0.88, 0.91, 0.74, 0.88, 0.96. Egyrészről a magas korrelációk mutatják, hogy a változók kategorizálása, és látens osztályozása esetében kapott eredmények nem adnak más módszerektől teljesen elérő eredményt, azonban az is fontos eredmény, hogy a válság kirobbanásakor 2008-ban a két mutató más pályára állt, vagy legalábbis elvált egymástól. Ezek az eredmények azt sugallják, hogy a szokásos folyamatokat megszakító, átrendező eseménysorozatok, például válság esetén olyan komplex társadalmi mozgások lépnek működésbe, amelyek a közgondolkodásban is a nem lineáris összefüggéseket erősítik.

an olyan aggregált (ország-) adatokra épülő faktorelemzés révén igyekeztünk vizsgálni, amely az exploratív első elemzéseket követően két faktor megjelenésére épült.

Az eredményeket a Függelék 1. táblázata mutatja be, az átlag mellett a szórás,[26] a ferdeség és a csúcsosság eloszlási és a relatív entrópia klaszter-szerveződési (feszességi) mutatójával. Első megállapításként a mutatók összefüggési mintázatának nagyfokú stabilitása, másodikként e mintázat bizonyos időbeli differenciálódása kívánkozik. A konkrét mintázatok jól illusztrálják a módszertani bevezetés során általánosságban kifejtett összefüggéseket. Az első komponens valamennyi esetben meghatározó erejű és egy kivétellel valamennyi mutatót dominánsan foglalja magába, oly módon, hogy az adott tematikus összefüggésben a (számtani átlag) középérték-mutató (egy kivétellel) fordítottan aránylik az eloszlási mutatókhoz: így például a szórást tekintve, az elégedettség magasabb szintje inkább konszenzus véleményekkel, az elégedetlenség nagyobb foka megosztottabb véleményekkel jár együtt.[27] Míg a ferdeség mutatónak a közép- és eloszlási tendenciákkal való egybecsengése többékevésbé triviális (így az, hogy az elégedettségi mutatók magasabb, illetve alsóbb fokoknál való sűrűsödése negatív, illetve pozitív irányú lejtéssel jár együtt), tartalmilag érdekesebb a csúcsosságnak az átlagmutatóhoz hasonló előjele. Míg a – magas elégedettségi értékekhez kapcsolódó – pozitív csúcsosság a normál eloszláshoz közeli csúcsossági profilt jelez, az ellentétes esetben a csúcsosság negatív értéke lapult, gyenge vonzású középre és erőteljes szélekre, a vélemények polarizációjának jellegzetes előfordulására utal. A kirajzolódó mintázat egysége alól a legjelentősebb kivétel a relatív entrópia jellemzője, amely – a szórásmutatóhoz hasonló előjellel - mérsékelten illeszkedik az alapkomponenshez, és fő szervező eleme annak a második komponensnek, amely két – a válságperióduson belüli két első 2008-as és 2010-as – időpontban viszonylag jelentősebb önálló szereppel jelenik meg. Példaként az egyik profil irányt tekintve, az elégedettség magasabb értékei mérsékelt szóródással járnak együtt, míg különböző elégedettségi tárgyakat illetően a vélemények viszonylag szabadon mozognak egymáshoz képest. Az általában mérsékelt szerepű második faktorban a relatív entrópia magasabb elégedettségi értékekhez kapcsolódik; az, hogy ennek viszonylagos szerepe a jelzett időpontokban nőtt meg, azt sejteti, hogy a válság e tekintetben rendhagyó közhangulati, közgondolkodásbeli konstellációkat eredményezett az általában kedvezőbb helyzetű ország-szegmenseken belül is.

[26] Az átlaggal fennálló konstrukciós kapcsolat, eleve fennálló összefüggés alapján az elemzésbe ez esetben nem a relatív, hanem az abszolút szórás eloszlási mutatót vontuk be.

[27] Minden bizonnyal nem matematikailag szükségszerű összefüggésről van szó, bár az elégedettség plafon szintjéhez közeledve a vélemények szóródása már kétség kívül korlátok közé kerül. Az is további vizsgálatot igényel, hogyan befolyásolja az összefüggés irányát, ha jelentős ország-szegmensek véleményjellemzői a negatív pólus közelében sűrűsödnek.

3.2 Fejlettségi és dinamikai háttér a válság szerepével

Ahogy a fenti összefüggések is a szélesebb társadalmi-gazdasági kontextus figyelembe vételére figyelmeztetnek, úgy azok a jelenlegi elemzési korlátok is, amelyekről a továbblépés a többszintű elemzés mélyebb (egyéni és aggregált egyéni szintekre egyszerre épülő) irányában a vizsgálódások távolabbi horizontján jelenik meg. Egyelőre az ország- és regionális szintű aggregációkra tudunk kiemelt hangsúlyt fordítani. Bármilyen konkrét regionális csoportosítást választunk is, ezeket a lehetséges módon az említett háttér-összefüggésekbe, kontextuális vonatkozásokba kell ágyaznunk. Legkézenfekvőbb, ha olyan általánosan alkalmazott – bármennyire is vitatott – fejlettségi és növekedési mutatókat vonunk be ennek során, mint a GDP és annak dinamikája, amelyek nemzetközi adatbázisokból könnyen hozzáférhetően állnak rendelkezésre, míg például a tartalmilag hasonlóan releváns (Gini- vagy más típusú) jövedelem-eloszlási mutatók esetében már több (köztük megbízhatósági) problémával találkozunk.[28] A következő elemzésben háromféle háttérmutatóval dolgoztunk, ezeket a 2008-at megelőző és követő időszak, illetve az ESS első három és következő három hulláma szerint csoportosítva: a bevont országok (országcsoportok) EU-hoz viszonyított GDP-je, GDP növekedési dinamikája, ez utóbbit ismét két válfajra bontva: 1. a két hatéves időszak átfogó növekedési értéke, illetve 2. ezek egymáshoz viszonyított aránya (amikor az utóbbi esetében a második és első időszak értékének hányadosa – az esetek nagy többségében – a válságperiódusban bekövetkezett visszaesés, pozitívabb módon fogalmazva, a válság hatásaival szembeni immunitás fokát fejezi ki). A középérték- és eloszlási (illetve konszolidációs) jellemzők közül szintén hármat emeltünk ki, az átlag mellett az átlagértékhez viszonyító relatív szórás (variációs együttható) és a relatív entrópia mutatóját. A következő táblázatban bemutatott egyszerű korrelációs elemzések az ország-szintre vonatkozóan készültek.[29]

[28] Tóth I. Gy. 2010 Duclos et al 2004, Pontusson-Rueda 2010, Piketty 2014.

[29] Joggal merülhet fel ennek kapcsán komplikáltabb modellek, többváltozós elemzések igénye, azonban ezeket részben technikai körülmények (alacsony elemszám és a változók közti jelentős belső átfedések), és részben az oksági összefüggéseket illető elvi komplikációk miatt (valójában nem feltétlenül csak egyirányú utca tételezhető fel a vélemények irányában, sőt – a jelenleg alkalmazott egyszerű, bizonyára leegyszerűsített modellhez képest bizonyos késleltetett hatások is feltételezhetők. Ezeket a lehetőségeket is a további elemzési irányok számára tartjuk fent.

2. táblázat. Az alapmutatók kiemelt csoportjának összefüggése fejlettségi és növekedési mutatókkal 2007 előtti és utáni időszakban (illetve a válságtényező dinamikai hatásával)

Országonkénti korrelációk		Átlag	Relatív szórás	Relatív entrópia	Országonkénti korrelációk		Átlag	Relatív szórás	Relatív entrópia
		1–3.hullám (2002-7)					4–6.hullám (2008-13)		
Fejlettség (GDP_02_07)	P Corr	,769**	-,794**	-,546*	Fejlettség (GDP_08_13)	P Corr	,816**	-,827**	,-589
	Sig.(2-t)	,000	,000	,005		Sig.(2-t)	,000	,000	,001
	N	25	25	25		N	27	27	27
Növekedés (GDP_növ. 2002_07)	P Corr	-,236	,336	,470	Növekedés (GDP_növ. 2008_13)	P Corr	,364	-,321	,266
	Sig.(2-t)	,245	,093	,015		Sig.(2-t)	,062	,103	,181
	N	26	26	26		N	27	27	27
** A korreláció 99%-os megbízhatósági szint mellett szignifikáns * A korreláció 95%-os megbízhatósági szint mellett szignifikáns					Válsághatás/ immunitás (GDP_növ. (8_13/02_07)	P Corr	,658**	-,665**	-,230
						Sig.(2-t)	,000	,000	,248
						N	27	27	27

Noha a fejlettségi szint szerinti pregnáns összefüggések nem túl meglepőek, mégsem becsülhetők le, különösen, ha az egyéni szintű elemzések alapján gyakran kevésbé erőteljes, esetleg ellentmondásosabb eredményekre gondolunk. Ezen belül nem csak az érdemel figyelmet, hogy a gazdasági fejlettség magasabb szintjén az értékelések kedvezőbbek és kevésbé polarizáltak, hanem az is, hogy ilyen körülmények között a (különböző országokon belüli) közgondolkodásban a különböző vonatkozásban megfogalmazódó vélemények kevésbé feszesek, kevésbé szorosan tapadnak egymáshoz. Az sem mellékes, hogy ezek az összefüggések a válságperiódusban még erőteljesebbekké is váltak. De a negatív eredmény, az egyszerű növekedési mutatókkal való összefüggéshiány sem triviális, és további behatóbb vizsgálatokat érdemel. Néhány lehetséges értelmezési irány: alacsonyabb szintről indulva a felzárkózók tendenciában magasabb növekedési mutatói, nem feltétlenül járnak együtt közvetlenül az életminőség magasabb fokával. Kevéssé kiegyensúlyozott – összességében esetleg jelentősebb – hullámzó növekedés esetén megint kérdéses lehet a szubjektív jólét-érzetre gyakorolt hatás; ahogy a jelentős felhalmozást igénylő magas növekedési ráták szubjektív érzékelése szintén vegyes lehet – és vegyes nem utolsósorban valamennyi esetben a különböző népességszempontok specifikus érintettsége szempontjából (különös tekintettel az anómia és relatív depriváció kialakulásának szociológiai feltételeire a gyors ütemű társadalmi-gazdasági átalakulások körülményei között). A dinamikai momentum azonban közvetlenül is megjelenik az adatokban a válsághatás (erős érintettség vagy immunitás) tényezőjén keresztül. Ahol az általános visszaesést kisebb csökkenéssel (netán valamelyes pozitív elmozdulással) sikerült átvészelni, ott a hangulati romlás és a közvélemény polarizálódása gyengébben vagy egyáltalán nem jelent meg.

Mindez közelebbről vizsgálható az alkalmazott regionális tipológia és a bevont fejlettségi és dinamikai mutatók segítségével a megkülönböztetett periódusok szerint.

3.táblázat. A megkülönböztetett regionális egységek 2007 előtti és utáni időszakok viszonylagos fejlettségi és növekedési mutatói és a válságtényező dinamikai hatása szerint

		fejlettség		növekedés		válsághatás
Régió		GDP_02_07 (EU=100%)	GDP_08_13 (EU=100%)	GDP_növ_ 02_07 (%)	GDP_növ_ 08_13 (%)	GDP_növ_válsdin (08_13/02_07)
skandináv (N=5)	Átlag	132,0	133,5	120,2	99,7	0,83
	Std. hiba	21,6	29,8	7,8	4,9	0,07
kontinentális (1-3.h N=6, 4-6.h N=7)	Átlag	124,1	126,3	115,1	102,5	0,89
	Std. hiba	10,8	15,2	7,0	3,2	0,06
angolszász (N=2)	Átlag	132,8	118,3	127,1	95,5	0,76
	Std. hiba	14,7	14,3	9,6	4,4	0,09
mediterrán (N=5)	Átlag	94,4	91,4	117,3	90,1	0,78
	Std. hiba	11,1	10,0	9,9	7,8	0,11
kelet-közép-európai (N=6)	Átlag	66,0	71,9	133,0	101,9	0,77
	Std. hiba	13,5	10,0	7,9	11,6	0,08
kelet-európai (N=5)	Átlag	46,8	58,1	154,5	100,1	0,65
	Std. hiba	10,8	9,8	11,6	5,7	0,08
Total (1-3.h N=29, 4-6.h N=30)	Átlag	95,6	98,0	127,3	99,0	0,79
	Std. hiba	35,9	32,9	16,1	7,9	0,1

Míg a hat regionális szegmens a fejlettségi mutató szerint viszonylag egyenletes fokozatokban tagolódik az átfogott időszakban, 2008-tól jelentős átrendeződések is történtek. Az előzőleg aránylag jelentős növekedést felmutató angolszász (főleg ír) és mediterrán régiókhoz képest a kontinentális és skandináv országcsoportok ellenállóbbnak bizonyultak a válsággal szemben; a mediterrán területek ugyanakkor érzékelhetően lefelé csúsztak az európai peremrégiók irányában. Ez utóbbiakon belül némiképp hasonló differenciálódás ment végbe, amikor is az előzőleg látványosan növekedő kelet-európai országokban jelentősebb volt a lassulás, mint a területileg és kulturálisan is inkább közbülső helyet elfoglaló kelet-közép-európai országok. Bár a konkrét mechanizmusok további elemzéseket igényelnek, e folyamatok alighanem rányomták bélyegüket a vizsgált szubjektív indikátorok alakulására. A megkülönböztetett régiók szerint ezek a következőképp alakultak (az alábbiakban kiemelt négy alapmutató mellett a ferdeségre és csúcsosságra vonatkozó eredményeket a Függelék 2. táblázata közli).

4. táblázat. Alapmutatók I. (régiónként, 2007 előtti és utáni hullámok, szűrt minta)

Régió (szűrt minta)		Átlag		Szórás		Relatív szórás		Relatív entrópia	
		1-3. h. (2002-7)	4-6.h. (2008-13)	1-3. h. (2002-7)	4-6. h. (2008-13)	1-3. h. (2002-7)	4-6. hullám (2008-13)	1-3. h. (2002-7)	4-6. h. (2008-13)
skandináv (N=4)	Átlag	6,58	6,66	1,92	1,89	0,29	0,29	0,28	0,26
	Std.hiba	0,52	0,18	0,11	0,10	0,04	0,02	0,07	0,08
kontinentális (N=5)	Átlag	5,52	5,68	2,04	2,01	0,38	0,37	0,32	0,31
	Std.hiba	0,77	0,96	0,21	0,24	0,09	0,11	0,05	0,08
angolszász (N=2)	Átlag	5,73	4,64	2,20	2,23	0,39	0,48	0,34	0,32
	Std.hiba	0,48	0,36	0,01	0,01	0,03	0,04	0,10	0,05
mediterrán (N=5)	Átlag	5,15	4,45	2,21	2,21	0,45	0,52	0,33	0,29
	Std.hiba	0,99	0,90	0,26	0,12	0,11	0,09	0,07	0,03
kelet-közép-európai (N=5)	Átlag	4,49	4,52	2,28	2,28	0,51	0,51	0,40	0,41
	Std.hiba	0,38	0,41	0,03	0,06	0,05	0,06	0,07	0,07
kelet-európai (N=4)	Átlag	3,95	3,74	2,34	2,27	0,62	0,64	0,43	0,42
	Std.hiba	0,86	0,99	0,11	0,11	0,14	0,15	0,11	0,15
Total (N=25)	Átlag	5,18	4,96	2,16	2,15	0,44	0,47	0,35	0,33
	Std.hiba	1,07	1,18	0,21	0,20	0,13	0,14	0,09	0,10
F		6,52	7,92	3,89	5,37	6,54	7,70	2,05	2,68
Sig		,001	,000	,01	,003	,001	,000	,117	,054
Eta^2		,63	,68	,51	,59	,63	,67	,35	,41

Az elégedettségi és – az abszolút, illetve a relatív – szóródási mutatókat tekintve is, egészében szembetűnő a fejlettségi és növekedési mintázattal való egybecsengés. Jól kivehetők a régiók közti fokozatok, míg e szubjektív indikátorokat tekintve még erőteljesebb a válságidőszak nyomában végbement átrendeződés. Ennek során az angolszász és főleg mediterrán mintázatok a kelet-európai szegmensekhez kerültek közel, és jobban szétváltak a kevésbé sújtott skandináv és kontinentális régióktól. Ennek során nem csak egy Észak-Dél választóvonal rajzolódott ki a hagyományosabb Kelet-Nyugat differenciálódás mellett, hanem a fejlettebb (nagyrészt az EU régi tagországaival leírható) centrum régión belül is többé-kevésbé kivehető a belső centrum és ahhoz képest inkább perifériális területi szegmensek közti elkülönülés. A relatív entrópiát tekintve az előbbiekkel közös a mintázatok pregnánsabb regionális szétválása a 2008-at követő években. Egészében véve, bár a négy mutató szerinti összkép hasonló, az eloszlási mutatók ezt több ponton is árnyalják. Így a mediterrán szegmens a szóródási mutatók alapján már az első periódusban különvált az elégedettség szintjére nézve még közeli kontinentális és angolszász országcsoporttól. A relatív entrópiát tekintve viszont – az elégedettségi szint jelentős csökkenése ellenére – előbbieknek a kelet-európai régióktól való különállása maradt fent a válság éveiben is.

4. A KÖZGONDOLKODÁSBELI MINTÁZATOK ESETEI – HÁROM ORSZÁG HÁROM RÉGIÓBÓL

Konkrétabb részleteket feltáró vizsgálódásaink során három országra összpontosítunk, Magyarországra, Dániára, és Görögországra. A következő táblázat az előzőekben kiemelt alapmutatókat tartalmazza.

5. táblázat. Alapmutatók a három országban

	Magyarország		Görögország		Dánia	
	Átlag	Relatív entrópia	Átlag	Relatív entrópia	Átlag	Relatív entrópia
2002	4,86	0,38	4.,3	0,5	7,12	0,2
2004	3,99	0,37	5,17	0,3	7,19	0,22
2006	3,63	0,46			7,33	0,23
2008	3,02	0,24	3,85	0,29	6,89	0,17
2010	4,45	0,40	2,95	0,21	6,33	0,22
2012	4,26	0,73			6,56	0,19
	Szórás	Relatív szórás	Szórás	Relatív szórás	Szórás	Relatív szórás
2002	2,33	0,48	2,49	0,51	1,91	0,27
2004	2,22	0,56	2,27	0,44	1,87	0,26
2006	2,39	0,66			1,97	0,27
2008	2,24	0,74	2,25	0,58	2,02	0,29
2010	2,34	0,53	2,10	0,71	2,01	0,32
2012	2,46	0,58			1,94	0,30

A gazdasági teljesítményt vizsgálva a 2008-as válság hatása a magyar gazdaságra viszonylag rövidtávú volt, hiszen a 2009-es drámai GDP visszaesést (közel 7 százalék), 2010-ben már egy újból lassan növekedő GDP követte. Bár a relatív fejlettségi mutatója Magyarországnak az EU átlagához viszonyítva 63-ról 66-ra nőtt, a dinamikai visszaesést jelző indikátora (0.78-as értékkel) a kedvezőtlen szituációt jelző alsó harmadban helyezkedik el. Magyarország a vizsgált elégedettségi mutatók szempontjából többé-kevésbé jól illeszkedik a Kelet-Közép-Európai trendekbe. Magyarországon az elégedettségi mutató már 2002-ben az elméleti 5-ös átlag alól indult, és ezt a nem túl magas értéket nem tudta újra elérni a későbbi években. Az alacsony elégedettség a skandináv és kontinentális országokhoz képest magas szórással párosult, ami azt jelzi, hogy az elégedettség szempontjából inkább egy polarizáltabb kiinduló állapotról beszélhetünk (ezt támasztják alá az alacsony csúcsosság statisztikák is). Az átlagos elégedettség 2002 és 2008 között folyamatosan csökkent, és 2008-ra lecsökkent a relatív entrópia értékre is, ami egy interszekciós pályát jelez, tehát a személyes élettel való elégedettség elvált a politikai és gazdasági elégedettségtől. Anomikus társadalmi helyzetekben ezt a társadalom természetes védekező mechanizmusának is felfoghatjuk. A 2010-es viszonylag nagy elégedettségi ugrás a politikával kapcsolatos elégedettség növekedésének a lenyomata. Ez az elégedettség jól láthatóan csökkenésnek indult 2012-re, megindult egy polarizációs folyamat, amit a szórás és a csúcsos-

ság statisztikákban is jól nyomon követhetünk. A legérdekesebb folyamat azonban nem maga a polarizáció, hanem az, hogy ez egy nagyon erőteljes konszolidációs pályán valósult meg, tehát a különböző elégedettségi indikátorok összekapcsolódása erősödött.

Bár Dániát nem szokták a válság sújtotta országok között említeni, ha csak a GDP adatokra koncentrálunk, kétségkívül Dánia esetében is egy jelentős visszaesést láthatunk: már 2008-ban is csökkent valamelyest a GDP, de 2009-ben közel 6 százalékos volt a visszaesés. Ezt követően is inkább a stagnálás volt a jellemző a dán össztermelésre, mintsem a dinamikus növekedés, de így is az EU átlag GDP teljesítménye felett maradt bőven az ország (sőt relatív pozíciója – a megkülönböztetett két időszakot tekintve egyaránt jelentősen az EU átlaga feletti – 124-es és 125-ös értékkel - nem is gyengült). A válság begyűrűzését az elégedettségi adatok is mutatják, bár az elmozdulások nem drámaiak. A legrosszabb időszak 6,33-os átlag elégedettség értéke is jelentősen meghaladja a legjobb magyar vagy görög időszak értékét. A szórások és elsősorban a relatív szórások viszonylag alacsonyak, és az időben haladva is csak alig észrevehetően nőnek. Ezek az értékek egy konszenzusos társadalmat mutatnak, ahol ráadásul a konszenzus egy magas elégedettségi bázison valósul meg. A konszenzus magával hozhatna egy erős konszolidációt is, azonban a relatív entrópia értékek ezzel szemben inkább gyengén összefüggő elégedettség mutatókat indikálnak. Ez arra utal, hogy elsősorban mikroszintű folyamatok határozzák meg az egyes elégedettségi dimenziók alakulását, és nincsenek olyan erős rendszer-specifikus jegyek, amik egész csoportokra és dimenziós együttesekre rányomnánk a bélyegüket.

Az európai gazdasági válság egyik központi „gócpont” országa minden bizonnyal Görögország volt. A 2007-ig növekvő GDP, 2008-tól egy negatív pályára állt át, és 2013-ig minden évben csökkent a GDP a korábbi évhez képest. 2013-ra a 2008-as GDP 76 százalékára esett vissza a gazdaság teljesítménye. Ha Magyarország esetében azt mondtuk, hogy inkább rövidebb lefolyású volt a válság (legalábbis a szűk gazdasági primer hatása), Görögország esetében mindenképpen elhúzódó válságról beszélhetünk. Az EU átlaghoz képest mért 90 százalék körüli GDP arány 2013-ra 75 százalékra esett vissza, ami jelzi, hogy a válság nemcsak nominális gyengülést hozott, hanem az ország relatív pozícióját is gyengítette. A gazdasági prosperitással párhuzamosan az elégedettségi mutatók átlaga is növekedett valamelyest 2002 és 2004 között – csökkenő szórás és relatív szórás kíséretében. A 2008-as kezdődő válság már rányomja a bélyegét az elégedettségi átlagra, ami jelentősen csökken, azonban 2010-re még ennél is alacsonyabb értéken állapodik meg. Ezzel párhuzamosan a relatív szórás is megugrik, ami jelzi a polarizáltság növekedését. A relatív entrópia változása időben jól nyomon követhető csökkenő trendet ír le, ami az interszekció növekedését jelzi, tehát azt, hogy a különböző elégedettségi dimenziók elkezdenek széttartani. Ez a folyamat jól párhuzamba állítható a 2008-as magyar eredményekkel, ahol szintén a válság mélyén ez az interszekciós mozzanat megfogható volt.

A három ország eltérő mintázatát a 2010-es látens osztályok jellemzése is jól alátámasztja (a mutatók megoszlási mintázatát jelző F1. ábra további adalékokkal szolgál a különböző konfigurációk megértéséhez).

1. ábra. A három látens osztály megoszlása 2010-ben a vizsgált országokban
(A sötétkék jelzi a nagyon elégedettek arányát, a világoskék a közepesen elégedettek arányát, a fehér pedig az elégedetlenek arányát.)

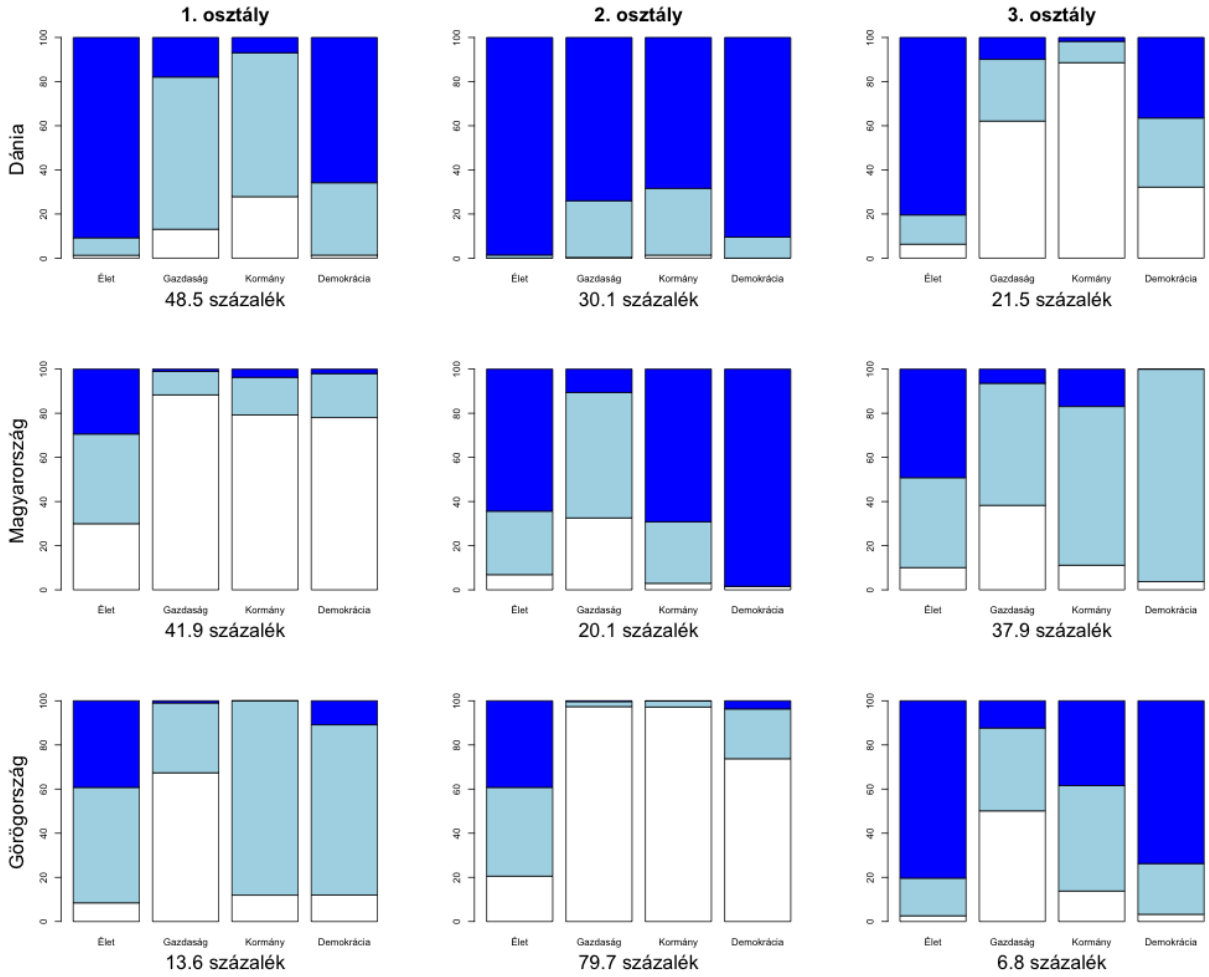

Dániában és Görögországban viszonylag gyenge volt a dimenziók összekapcsolódása 2010-ben, míg Magyarországon jóval erősebb. A gyengébb összekapcsolódás oka elsősorban az, hogy az élettel való elégedettség (és részben a demokráciával való elégedettség Dániában), sokkal pregnánsabban elválik a gazdaságtól, és a kormánytól való elégedettségtől a dán és görög példában, míg Magyarországon erősebb az együttmozgás ezen dimenziók mentén is. Utóbbi folyamat 2012 Magyarországára még inkább jellemzővé vált.

A következő ábra a három vizsgált országunk relatív szórás és relatív entrópia paramétereit mutatja be.

2. ábra. Relatív szórás és relatív entrópia mutatók összefüggései a három országban

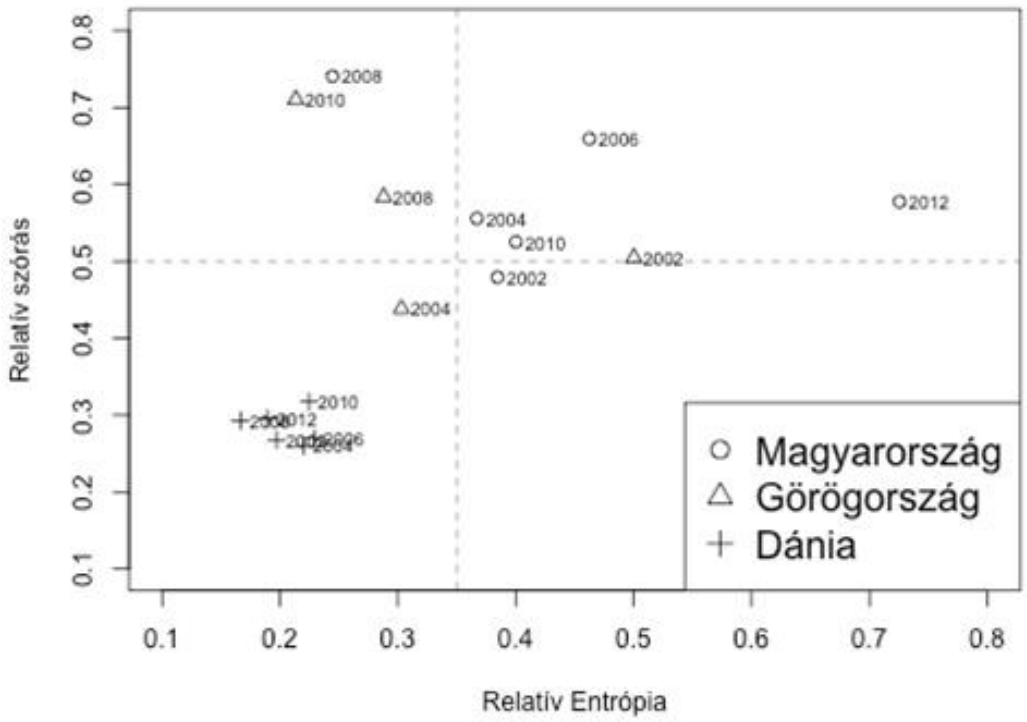

Az 2. ábra eredményei jól összeköthetők az elméleti kiindulásként szolgáló Martin féle tipológiával (Martin 2002). Dániára a kevésbé feszes vélemény-miliő és magas konszenzus jellemző. Ennek az ellentéte inkább Magyarország és részben Görögország is, ahol feszesebb vélemény-miliő és polarizáltabb véleménystruktúra jelenik meg. Külön érdekes a 2008-as magyar és 2010-es görög adat, ahol szétváló elégedettségi dimenziók erős polarizáció mellett alakulnak ki. A két ország esetében ezek voltak a legmélyebb válság évek; a véleményeloszlások ilyen konfigurációja a közgondolkodásban anomikus állapotok fennállását sugallja. A 2012-es magyar eredmény szintén kilóg a sorból, a közepes polarizáció mellett megjelenő nagyon feszes vélemény-struktúrával. Ez is egyfajta anomikus állapotot jelöl, jelen esetben a politikai véleménymező erős hatását a személyes elégedettségre.

5. Összefoglaló kitekintés

Az ESS évtizedes komparatív adatbázisára építve, vizsgálódásaink tartalmi és módszertani kérdések sorára kerestek választ. A rendelkezésre álló szubjektív indikátorok közül egy elégedettségi együttest kiválasztva, ezek regionális és időbeli alakulását vettük szemügyre. Külön figyelmet fordítottunk nagyobb európai régiók összehasonlítására a 2008. őszi pénzügyi összeomlással datálható gazdasági-társadalmi válságfolyamatokat megelőzően és követően. Bár megközelítésünk nem egy tekintetben előzmények nélküli és műhely jellegű, az összehasonlító eredmények metodológiai és szubsztantív tanulságokkal is szolgálnak. Elemzéseink szerint a közgondolkodás folyamatairól, a vé-

lemények polarizációjáról különböző terepeken a szokásosan alkalmazott középérték mutatók mellett a strukturális paramétereik szélesebb spektruma, köztük a szóródás és a relatív entrópia árnyaltabb képet adhat. Bár az elégedettség átlagos szintje területi és időbeli összehasonlítást tekintve is pregnáns mintázatokba rendeződik, és a bevont további indikátorok szerinti kép ezzel számottevően összefügg, bizonyos pontokon némiképp eltérőek a polarizációs vonatkozásokkal közvetlenebbül kapcsolatos szóródási és az (elégedettség különböző vonatkozásainak feszességét kifejező) relatív entrópiás rajzolatok. Az elégedettség szintje a gazdasági fejlettség szintjével pozitívan korrelál, míg ennek a fordítottja érvényes a szóródási és feszességi mutatókra is, úgy, hogy ezek az összefüggések a válságperiódusban erősödtek is. A gazdasági növekedés mutatójával ezzel szemben nincsenek vagy csak mérsékeltek a közvetlen összefüggések. Más a helyzet a növekedés változását, a válságnak a lassulásra vagy visszaesésre gyakorolt kihatását jelző közvetett mutatót tekintve: az ilyen értelemben vett ellenálló képesség magasabb foka az elégedettség szintjével szintén pozitívan függött össze, míg a vélemények területi egységen belüli és közötti szétválása is mérsékeltebb volt. A kialakított hatelemű európai regionális tipológia – nyugat-keleti, illetve észak-déli választóvonalak mentén - pregnánsan jeleníti meg ezeket a tendenciákat. Az Európai Unió régi tagállamai közt is meglévő eltérések is erőteljesebbé váltak a válságperiódus során, miközben főként a mediterrán régió távolodtak el a skandináv és kontinentális mintázatoktól. Ez elsősorban a polarizáció szóródási vonatkozásaira áll; ami a vélemények feszességét (a relatív entrópia fokát) illeti, itt továbbra is a kelet-közép-európai és még inkább a kelet-európai szegmensek erőteljes különválása jellemző. A válságidőszak során egészében véve minden vizsgált vonatkozásban nőttek az európai régiók közti eltérések.

Az alapul szolgáló mechanizmusok behatóbb feltárása többszintű elemzést igényel, amelyben makro- és mezoszintű gazdasági-szociális és politikai-kulturális (integrációs, nyilvánosság stb. vonatkozású) kontextuális tényezők ugyanúgy helyet kaphatnak, mint az elégedettség (vagy más szubjektív indikátorok) különböző vonatkozásait és csoport-specifikus alakulását kondicionáló mikro-összefüggések, különös tekintettel a sajátos válsághatásokra. Az elmúlt időszak fejleményeire vonatkozóan ilyen vizsgálódások inkább az amerikai színtéren haladtak előre, bár itt is némiképp elkülönülve a szintén ezen a terepen intenzívebben kultivált polarizációs kutatásoktól.[30]

A regionális profilok mögöttes tényezőit vizsgálva célszerűnek tűnt egy-egy ország kiemelése és esettanulmányszerű szemügyre vétele. A konszenzus/szóródás és feszesség polarizációs dimenzióira

[30] Az Egyesült Államokra vonatkozóan 2011-ben jelent meg Grusky et al The Great Recession című kötete, többek közt a közvéleményre vonatkozó kihatásokkal is egy fejezettel (Kenworthy-Owens 2011). Noha ahogy a címe is kifejezi, a szerzők mérsékelt befolyásról adtak számot, erre a munkára is a szóródásokat, eloszlási mintákat mellőző beállítódás jellemző (s még inkább, mint a közgondolkodás amerikai polarizációjával foglalkozó munkákra a megelőző időszakban). Bartels (2013) idekapcsolódó reflexiója e megállapításokat a már meglévő polarizációs tendenciák rögzítő hatásával interpretálja, azonban e polarizációban történt esetleges változásokra nem tér ki. Egy szélesebb összehasonlító perspektívában Bormeo és Bartels (2013) is viszonylag mérsékelt változásokról ad számot, itt is inkább (bal-jobb stb.) súlypont eltolódásokat, mint az eloszlási mintákat tekintve (és ez esetben is sem kerül sor az országokon túl tágabb regionális stb. entitások elemzésére).

külön tekintettel három olyan ország került fókuszba, amely az ezekre épülő tipológia egy-egy jellegzetes esetét jelenítik meg.[31] A magas elégedettségi szint melletti viszonylagos konszenzusra, ugyanakkor különböző vonatkozásokban a vélemények laza kapcsolódására pregnáns példa a dán mintázat. A hazai eset ennek nagyrészt az ellentéte, de sajátos kontraszt rajzolódott ki a görög mutatókkal történő összehasonlításkor is: míg az utóbbi esetben a válságfolyamatok során különösen éles volt az elmozdulás az elégedettség mélypontja és ennek élesen polarizált artikulálódása felé, a vélemények kritikus szétválása ott nem párosult a mienkhez hasonló tematikus egyberendeződéssel (az intézményekkel való elégedettség vagy tipikusabban elégedetlenség nem vonta tehát szorosan maga után a személyes életattitűd hasonló alakulását).[32] Hazai vagy más esetek példáján – részben már folyamatban lévő – mélyfúrásszerű további elemzések olyan (mikro- és mezoszintű) tényezők szerepét járhatják körül a közgondolkodásbeli polarizáció profiljának nyomában, mint a képzettség-tájékozottság, a politikai érdeklődés szintje, a (bal-jobb stb.) ideológiai orientáció és a mikro-miliő nyitott vagy zárt jellege, valamint nem utolsó sorban a személyes életszint és a válsághatásoknak való kitettség foka. A további makro- és mezo- (ezek közt többszintű dekompozíciós) elemzések eszköztárában már ez utóbbiak megállapításai is szerepet kaphatnak a vizsgált szubjektív indikátorok regionális és időbeli szétválásának forrásait kutatva.

[31] Martin (2002) a bevezető részben bemutatott négyelemű sémája értelmében,ami az itt és további országoknál, régióknál is hiányzó – konszenzus mellett feszes – negyedik típust illeti, ez az „elégedettség” magas szintje mellett feltehetően nagyfokú látenciát implikáló nyilvánosság hátteret, az alacsony szintje mellett olyan fokú társadalmi anómiát feltételez, amely viszonyok tartós fennmaradása kevéssé valószínű. A 2012-es magyar adat mutat ilyen jellegeket, még ha pregnánsan nem is ebbe a csoportba sorolható.

[32] A Baldassarri–Goldberg (2014) tipológiára utalva, a görög mintázat bizonyos szegmense a „nem koherens” „alternatív” profilt idézi fel, míg a hazai eset szegmensei ilyen értelemben „ideologikusan rendezettebben” különülnek el egymástól (az általános elégedettség vs. elégedetlenség jegyében).

FÜGGELÉK

*F1. táblázat. Az elemzésben alkalmazott mutatók faktorstruktúrája**

	2002		2004		2006		2008		2010		2012	
	Komponens		Komponens		Komponens		Komponens		Komponens		Komponens	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Átlag	-,914	,265	-,861	,459	-,922	,186	-,791	,590	-,828	,536	-,919	,320
Szórás	,884	,064	,753	,498	,925	-,054	,887	,299	,911	,274	,938	,037
Rel. entrópia	,488	,861	,656	,591	,546	,834	,668	,612	,667	,660	,553	,814
Ferdeség	,953	-,253	,918	-,382	,961	-,204	,786	-,610	,844	-,521	,933	-,303
Csúcsosság	-,978	-,007	-,952	,018	-,951	,040	-,860	-,316	-,937	-,207	-,963	-,096
eigenvalue	*3,72*	*0,88*	*3,49*	*0,95*	*3,83*	*0,77*	*3,22*	*1,22*	*3,55*	*1,11*	*3,83*	*0,87*
% of var.	*74,4%*	*17,6%*	*69,7%*	*19,1%*	*76,6%*	*15,5%*	*64,4%*	*25,7%*	*71,0%*	*22,2%*	*76,6%*	*17,3%*
2../1.comp.	*,240*		*,274*		*,200*		*,399*		*,313*		*,225*	

*A tényezők belső összefüggésére tekintettel az elemzésbe nem a relatív szórás, hanem a szórás mutatót vontuk be

F2. táblázat. Alapmutatók I. (régiónként, 2008 előtti és utáni hullámok, teljes minta)

Régió (teljes minta)		Átlag		Szórás		Relatív szórás		Relatív entrópia	
		1-3. h. (2002-7)	4-6.h. (2008-13)	1-3. h. (2002-7)	4-6.h. (2008-13)	1-3. h. (2002-7)	4-6.h. (2008-13)	1-3. h. (2002-7)	4-6.h. (2008-13)
skandináv (N=4)	Átlag	6,55	6,39	1,95	1,94	,30	,31	,29	,26
	Std. hiba	,46	,63	,12	,14	,03	,05	,07	,07
kontinentális (N=5)	Átlag	5,75	5,68	2,08	2,01	0,37	0,37	,32	,31
	Std. hiba	0,80	0,96	,19	,24	0,08	0,11	,04	,08
angolszász (N=2)	Átlag	5,73	4,64	2,20	2,23	0,39	0,48	,34	,32
	Std. hiba	0,48	0,36	,01	,01	0,03	0,04	,10	,05
mediterrán (N=5)	Átlag	5,13	4,45	2,20	2,21	0,44	0,52	,34	,29
	Std. hiba	0,89	0,90	,23	,12	0,10	0,09	,06	,03
kelet-közép-eur. (N=5)	Átlag	4,49	4,41	2,28	2,28	0,51	0,52	,40	,39
	Std. hiba	0,38	0,46	,03	,06	0,05	0,06	,07	,07
kelet-európai (N=4)	Átlag	3,95	3,72	2,34	2,28	0,62	0,63	,43	,42
	Std. hiba	0,86	0,77	,11	,14	0,14	0,11	,11	,14
Total (N=25)	Átlag	5,29	4,81	2,16	2,16	0,43	0,48	,35	,34
	Std. hiba	1,07	1,17	,19	,19	0,13	0,14	,08	,10
F		7,95	9,55	3,80	5,51	8,38	10,77	2,36	2,98
Sig		,000	,000	,012	,002	,000	,000	,072	,031
Eta2		7,95	9,55	,45	,53	,65	,69	,34	,38

F3. táblázat. Alapmutatók II. (régiónként, 2008 előtti és utáni hullámok, szűrt minta)

Régió (szűrt minta)		Ferdeség			Csúcsosság	
		1-3. h. (2002-7)	4-6.h. (2008-13)		1-3. h. (2002-7)	4-6.h. (2008-13)
skandináv (N=4)	Átlag	-0,87	-0,88		1,07	1,16
	Std. hiba	0,26	0,08		0,71	0,28
kontinentális (N=5)	Átlag	-0,54	-0,59		0,41	0,56
	Std. hiba	0,31	0,37		0,68	0,87
angolszász (N=2)	Átlag	-0,47	-0,09		0,08	-0,15
	Std. hiba	0,15	0,19		0,29	0,03
mediterrán (N=5)	Átlag	-0,27	-0,03		0,04	0,01
	Std. hiba	0,33	0,34		0,55	0,15
kelet-közép-európai (N=5)	Átlag	-0,03	-0,01		-0,33	-0,27
	Std. hiba	0,13	0,19		0,11	0,13
kelet-európai (N=4)	Átlag	0,19	0,27		-0,38	-0,17
	Std. hiba	0,29	0,41		0,08	0,34
Total (N=25)	Átlag	-0,31	-0,23		0,14	0,20
	Std. hiba	0,43	0,48		0,67	0,65
F		8,19	8,54		4,90	6,53
Sig		,000	,000		,005	,001
Eta^2		,68	,69		,58	,63

F4. táblázat. Alapmutatók II. (a három részletesen vizsgált országban)

	Magyarország		Görögország		Dánia	
	Ferdeség	Csúcsosság	Ferdeség	Csúcsosság	Ferdeség	Csúcsosság
2002	-0,14	-0,34	-0,2	-0,5	-1,07	1,71
2004	0,09	-0,4	-0,32	-0,22	-1,01	1,41
2006	0,34	-0,3			-1,14	1,78
2008	0,66	0,44	0,17	-0,22	-0,93	1,1
2010	-0,01	-0,47	0,64	0,66	-0,72	0,95
2012	0,1	-0,57			-0,93	2,0

F1. ábra. A négy elégedettségi dimenzió kernel simított megoszlása 2010-ben a három vizsgált országban

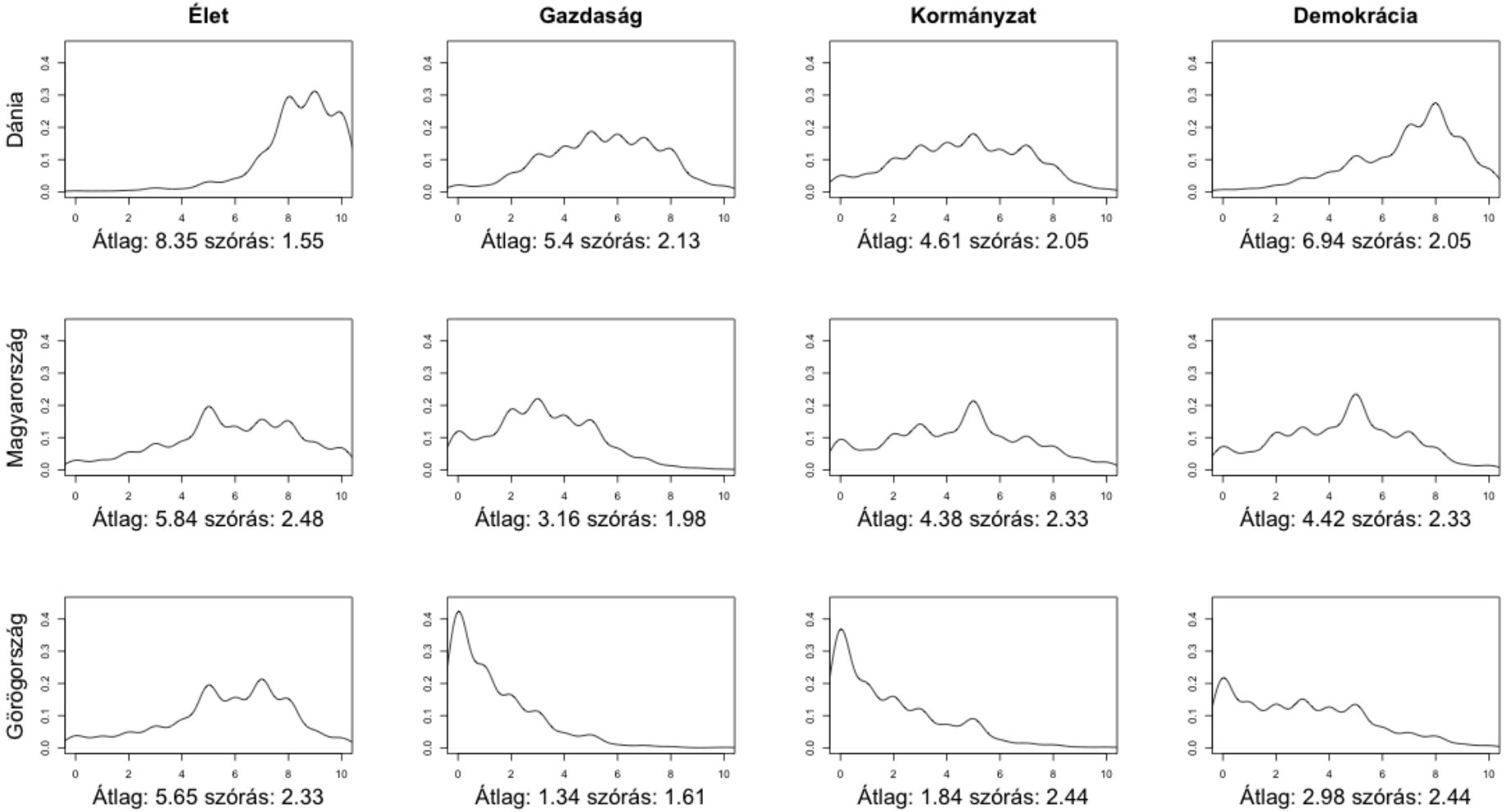

IRODALOM

Alesina A. – Giuliano P. (2011) Preferences for Redistribution. In Bisin A. – Benhabib J. – Jackson M. O. (szerk.) *Handbook of Social Economics.* North-Holland, Volume 1, 93–131.

Angelusz R. (1983) *Kommunikáló Társadalom*, Budapest: Gondolat Kiadó.

Angelusz R. – Tardos R. (2003) A konszolidáció/interszekció fogalompár perspektívái a szociológiában. *Szociológiai Szemle* 13. (4) 3–19.

Angelusz R. – Tardos R. (2005) A választói tömbök rejtett hálózata. In Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) *Törések, hálók, hidak*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 65–161.

Angelusz R. – Tardos R. (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (ed.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: DKMKA. 347–382.

Arts, W. – Gelissen, J. (2002) Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European social policy*, 12(2) 137–158.

Baldassarri D. – Goldberg A. (2014) Neither ideologues, nor agnostics: Alternative Voters' belief system in an age of partisan politics. *American Journal of Sociology*.

Bartels, L M. (2013) Political Effects of the Great Recession. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 650: 47–75.

Blau, P. M. (1997) Egyenlőtlenség és heterogenitás. Primitív elmélet a társadalmi struktúráról. In Angelusz R. (szerk.) A társadalmi rétegződés komponensei. Budapest: Új Mandátum kiadó, 359–382.

Bohle, D. – Greskovits B. (2012) *Capitalist diversity on Europe's periphery*. Cornell University Press, 2012.

Bermeo, N. – Bartels, L. (2013) Mass Politics in Tough Times. In Bermeo, N. – Bartels, L. (szerk.) *Mass Politics in Tough Times. Opinions, Votes and Protest in the Great Recession*. Oxford: Oxford Univ. Press. 1–38.

Bozsonyi K. – Daróczi G. (2010) A normaszegéssel kapcsolatos állítások polarizációja, homogenitása és azok időbeli dinamikája. In Rosta G. – Tomka M. (szerk.) *Mit értékelnek a magyarok? Az európai értékrend vizsgálat 2008. évi magyar eredményei.* Budapest: Faludi Ferenc Akadémia, 2010, 377–401.

Converse, P. E. (1964) [2006] The nature of belief systems in mass publics (1964). *Critical Review*, 18: (1–3), 1–74. 2006

De Sio L. (2010) *Beyond "position" and "valence". A unified framework for the analysis of political issues*. EUI RSCAS Working Paper; 2010/83.

DiMaggio P. - Evans J. - Bryson B. (1996). Have American's social attitudes become more polarized? *American journal of Sociology*, 690–755.

DiPrete, T. A. – Gelman, A. – McCormick, T. – Teitler, J. – Zheng, T. (2011) Segregation in Social Networks based on Acquaintanceship and Trust. *American Journal of Sociology*, 116(4): 1234–1283.

Duclos J. Y. – Esteban J. – Ray D. (2004) Polarization: concepts, measurement, estimation. *Econometrica*, 72(6), 1737–1772.

Esping-Andersen, G, (1990) *The Three Worlds of WelfareCapitalism.* Princeton: Princeton University Press, 1990.

Fenger, H. J. M. (2007) Welfare regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating post-communist countries in a welfare regime typology. *Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences*, *3*(2).

Giczi J. – Sik E. (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés In *Európai társadalmi jelentés 2009,* Tárki, 65–85.

Goodman L. A. (1970) The multivariate analysis of qualitative data: Interactions among multiple classifications. *Journal of the American Statistical Association*, 65(329), 226–256.

Holtmann D. – Buchheister C. – Görl T. – Mutz M. – Schuster A. (2012) *Die Sozialstruktur der Bundesrepublik Deutschland im internationalen Vergleich*. Universitätsverlag Potsdam.

Jaeger, M. M. (2013) *The effect of macroeconomic and social conditions on the demand for redistribution: A pseudo panel approach.* Journal of European Social Policy 23(2), 147–161

Kenworthy, L. – Owens A. L. (2011) How Do Economic Recessions Influence Public Opinion. In Grusky, D. – Western, B. – Wimer C. (szerk.) *The Great Recession*. New York, NY: Russell Sage Foundation.

Kish L. (1989) *Kutatások statisztikai tervezése.* Budapest, Statisztikai, 1989, 251 p.

Kmetty Z. (2014) *Diskurzusok, nexusok és politikai részvétel: A politikai hálózatok és a politikai diskurzus szerepe a részvételben és a tömbösödésben*, Doktori disszertáció, Budapest ELTE-TÁTK Szociológia DI.

Kmetty Z. – Tardos R. (2014) Diverging patterns of subjective indicators with a focus on dispersion, *ISA, RC28 Conference, Old and new social divides: social stratification research in the 21st century*, May 2014 Bp.

Koltai J. (2013) A strukturális egyenletek modellezésének bemutatása egy komplex dizájnú kutatás (ISJP) adatain keresztül. Szociológiai Szemle, 23(2) 31–51.

Linzer D. A. (2006) Ideological Constraint and the Quality of Governance in New and Established Democracies. http://tercer.bol.ucla.edu/workshop/linzer06.pdf

Linzer D. A. – Lewis J. B. (2011) poLCA: An R package for polytomous variable latent class analysis. *Journal of Statistical Software*, 42(10), 1–29.

Martin J. L. (2002) Power, Authority, and the Constraint of Belief Systems. *American Journal of Sociology*, *107*(4), 861-904.

McCutcheon A. L. (1987) *Latent class analysis*. Quantitative Applications in the Social Sciences Series No. 64. Thousand Oaks, California: Sage Publications.

Meuleman B. – Davidov E. – Schmidt P. – Billiet J. (2012) Social location and value priorities. A European-wide comparison of the relation between social-structural variables and human values. In Gabriel, O. W. – Keil, S. I. (szerk) Society and Democracy in Europe. Routledge, 2012.

Munzert S. – Bauer P. C. (2013) Political Depolarization in German Public Opinion, 1980–2010. *Political Science Research and Methods*, *1*(01), 67–89.

Piketty T. (2014) Capital in the Twenty-first Century. Harvard University Press.

Pontusson, J. – Rueda D. (2010) The politics of inequality: Voter mobilization and left parties in advanced industrial states. Comparative Political Studies.

Schmitt H. – Scheuer A. (2011) A választói döntések meghatározói Kelet- és Nyugat-Európában In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (ed.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: DKMKA. 315–346.

Simmel, G. (2010) *Conflict and the web of group affiliations*. Simon and Schuster.

Strack M. – Dobewall H. (2012) The Value Structure in Socioeconomically Less Developed European Countries Still Remains an Ellipse*. Europe's Journal of Psychology,* 8(4) 587–602.

Tóth I. Gy. (2010) European Inequalities. Reassessing the Nordic Welfare Model. (REASSESS) project, REASSESS Conference on income distribution, Keynote speech.

Felhasznált statisztika programok

SPSS

R 2.15.2

R Core Team (2012). R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. ISBN 3-900051-07-0 http://www.R-project.org/

SIK DOMONKOS[1]

A KLASSZIKUS ÉS KÉSŐ MODERNITÁS EGYESÍTETT ELMÉLETE[2]

ABSZTRAKT

A tanulmány célja a klasszikus és a késő modernitás problémahorizontjának egymáshoz való közelítése. Miközben a modernizáció során különböző társadalmi integrációs logikák válnak dominánssá, ez korántsem jelenti a háttérbe szorulók eltűnését. Sokkal inkább úgy tekinthetünk a modernizációra, mint a különböző integrációs logikák interakciójában formálódó folyamatra. A klasszikus és a késő modernitás olyan teoretikusai mint Bourdieu és Habermas, illetve Giddens vagy Lash ilyen integrációs logikák azonosítására tesznek kísérletet. A tanulmányban az ezek közti kapcsolatok feltárására és egy olyan átfogó szemléleti keret kidolgozására teszek kísérletet, ami egyidejűleg képes megragadni a társadalmi integráció különböző formáiból fakadó emancipatórikus és patologikus következményeket.

Kulcsszavak: modernizáció, társadalmi integráció, Bourdieu, Giddens, Habermas, Lash

ABSTRACT

The paper aims at approaching the horizon of classical and late modernity. Even if the process of modernization results in the restructuring of the relation of the various forms of social integration, that does not imply the complete elimination of any forms. Rather, modernization should be interpreted as a process formed in the interaction of the various forms of integration. Theorists of classical and late modernity, such as Bourdieu and Habermas or Giddens and Lash attempt to identify and analyze specific forms of social integration. In the paper an attempt is made to reveal the relationship of these different forms of social integration and to elaborate a comprehensive approach capable of grasping the various emancipatory and pathological potentials in a unified model.

Keywords:modernization, socialintegration, Bourdieu, Giddens, Habermas, Lash

[1] ELTE-TáTK, Elmélettörténet tanszék, egyetemi adjunktus
[2] A tanulmány elkészültét az OTKA (K 105076) támogatta.

A modernitás lényegi eleme, hogy saját alapjait folyamatosan kérdésessé teszi és ezért szüntelenül változik. Különböző korszakokban a modernitás eltérő kihívásai dominálnak, továbbá a rájuk adható egyéni és intézményi válaszok keretei is átalakulnak. Az újabb és újabb patologikus tendenciák és emancipatórikus lehetőségek megjelenéséből ugyanakkor többnyire korántsem következik a régiek eltűnése. A társadalmi változások sosem abszolút érvényűek abban az értelemben, hogy egy új integrációs logika megjelenése egyúttal fel is számolná a régieket. Az átalakulások sokkal inkább az integrációs logikák közti erőviszonyok átrendeződéseként írhatók le. Ebből következően a modernitás különböző pillanatainak lenyomataként értelmezhető szociológiák és kordiagnózisok sem kizárják, hanem sokkal inkább kiegészítik egymást.

A modernizáció során ilyenformán az egymást követő integrációs logikák, valamint a belőlük következő patológiák és emancipációs lehetőségek, egymásra rétegződnek. Ebből a perspektívából, a modernitás rétegeinek egymáshoz való viszonyára vonatkozó kérdés formájában, új problémahorizont tárul fel. Míg egyes integrációs logikák erősíthetik egymást, addig mások gyengíthetik, továbbá az egyikből következő patológiákat a másikból következők enyhíthetik, vagy épp súlyosbíthatják. E problémahorizont alapos feltárásához a modernitás különböző szakaszainak, a „klasszikus" és „késő" modernitásnak az integrációs sajátosságait egyaránt figyelembe kell venni.[3] Az alábbi tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a klasszikus és a késő modernitás néhány emblematikus szerzőjének elméletén keresztül egy olyan szemléleti keretet dolgozzak ki, ami egyszerre képes e különböző rétegeket figyelembe venni.[4]

A klasszikus modernitást leíró elméletek közül Bourdieu és Habermas munkáira támaszkodom, melyek alighanem a korszak legnagyobb hatású kordiagnózisait tartalmazzák.[5] A késő modernitásra fókuszáló elemzések közül Giddens és Lash munkáira támaszkodom, melyek átfogó képet rajzolnak a társadalmi integráció legújabb trendjeiről.[6] E szerzők különböző értékvonatkoztatások talaján állva, a társadalom eltérő koncepcióit vázolják fel, melynek segítségével a klasszikus és a késő modernitás többféle diagnózisát dolgozzák ki. Elméleteik szintézisére ennek megfelelően alulról építkezve nyílik lehetőség. Elsőként az értékvonatkoztatás szintjén egy átfogó normatív horizontot kell kialakítani. Ezt követően a társadalmi integráció olyan szemléleti keretét kell felvázolni, ami nem csupán magába

[3] E megkülönböztetés Giddens nevéhez fűződik, aki szerint a klasszikus modernitást a racionalitás, szakértői tudás formáját öltő tradíciója jellemzi, míg a késő modernitást e tradícióval szembeni kétely (Giddens 1990).

[4] Jelen vállalkozás sok szempontból kiegészíti a Rényi Ágnessel és Takács Erzsébettel közösen kidolgozott szemléleti keretet, melyben a késő modernitás angol és francia elméleteit kapcsoltuk egymáshoz (Rényi–Sik–Takács 2014). Akkor azonban maga a késő modernitás állt a fókuszban, míg ezúttal a klasszikus és késő modernitás kapcsolata.

[5] A továbbiakban ezen elméletek ismertetésétől eltekintek, ehhez lásd: Sik 2012.

[6] A továbbiakban ezen elméletek ismertetésétől eltekintek, ehhez lásd: Sik 2013a, 2013b, 2013c, 2013d.

foglalja a különböző elméletek központi fogalmait, de egyúttal azok egymáshoz való viszonyát is tisztázza. Az így nyert elmélet segítségével nyílik lehetőség a modernitás patologikus és emancipatórikus tendenciáinak összegzésére. Az alábbi táblázat e lépéseket foglalja össze, a különböző elméletalkotói döntéseket összefoglaló „metaelméleti tér" felvázolásával.

1. táblázat.A késő modernitás kritikai elméletei

		Habermas (2001, 2011)	**Bourdieu (1980, 1990, 2002)**	**Giddens (1984, 1990, 1991)**	**Lash (1999, 2002)**
értékvonatkoztatás		uralommentes kommunikáció	strukturális egyenlőtlenségek	kognitív reflexivitás	esztétikai reflexivitás, hálózati egyenlőtlenségek
társadalom-elmélet	**nem tudatosuló szint**	életvilág (természetes beállítódásban)	habitus	tudatalatti motivációk, rutinok	információ
	tudatosuló szint	kommunikatív cselekvés	illúzió	kognitív reflexivitás	esztétikai reflexivitás
	objektív szint	rendszer	mező	reflexív intézmények	cselekvők és tárgyak hálózata
	társadalmi integráció ciklusa	kommunikatív cselekvés-életvilág-rendszer	habitus-illúzió-mező	strukturáció folyamata	információ-hálózatok
modernizáció-elmélet	**modernizáció logikája**	kommunikatív racionalizálódás, életvilág és rendszer szétkapcsolódása, evolutív rendszerdifferenciálódás	belső és külső mezőharcok	cselekvői és intézményi reflexióban formálódó strukturáció	reflexív felhalmozás, információs hálózatok expanziója
	modernitás sajátosságai	életvilág racionalizálódik, rendszerek expanziója	meződifferenciálódás	poszt-tradicionális rend, absztrakt intézményrendszer, reflexivitás, kockázattársadalom, tiszta kapcsolatok	esztétikai reflexivitás, technikai és információs hálózatok
	modernitás patológiái	életvilág rendszer általi gyarmatosítása	egyenlőtlenségek újratermelődése	egzisztenciális szorongás, identitásválság, intézményi kockázatok	hálózatokból való kizárás, narratív értelemképződés felszámolása
	gyakorlati következmények	a kommunikatív racionalitás szempontjai szerinti kritika	egyenlőtlenségek leleplezése	életpolitika, generatív politika, terápia, pozitív jóléti politika	esztétikai reflexivitás segítése, információkritika

ÉRTÉKVONATKOZTATÁS: REFLEXIVITÁS, KOMMUNIKATÍV RACIONALITÁS ÉS STRUKTURÁLIS KIEGYENSÚLYOZOTTSÁG

Az elméletalkotás első, egyúttal a továbbiakat messzemenőkig meghatározó lépése az értékvonatkoztatás. Ez jelöli ki azt a horizontot, amin belül a társadalom leírásának a modernitás különböző rétegeinek megragadására egyidejűleg képes szemléleti kerete mozoghat. Éppen ezért, ha egy átfogó kritikai elmélet kidolgozására törekszünk, mindenekelőtt az értékvonatkoztatás szintjén kell kitágítani a mozgásterünket.

Giddens és Lash egyaránt a reflexivitást tartjaa késő modernitás kulcsmozzanatának, igaz annak két különböző aspektusát. Míg Giddens egy a kockázatok mérlegelésére és az identitáskonstrukciót meghatározó döntésekre hivatott kognitív reflexivitásra fókuszál, addig Lash egy az értelemképződés radikális szabadságát megvalósító, és ebben az értelemben a kogníció kereteit is meghaladó esztétikai reflexivitást dolgoz ki. Annak ellenére, hogy Giddens magának az esztétikai reflexivitásnak a szociológiai relevanciáját elvitatja, úgy gondolom, hogy a két koncepció szorosan összekapcsolódik egymással. A reflexivitás e két fogalma ugyanis sokkal inkább radikalizmusában, mintsem lényegét tekintve különbözik egymástól. A reflexivitás mindkét esetben az adottnak vett értelmezési keretek meghaladásának képességeként írható le. A különbség elsősorban a racionalitás fogalmát kikezdő posztmodern filozófiáktól merevebben elzárkózó szociológiai, és az ezek felé nyitottabb kultúratudományi perspektíva eltérésére vezethető vissza. Míg Giddens esetében az értelmezési keretek átértékelése nem terjed ki magára a kategóriákban gondolkozó jelentéstulajdonításra, addig Lash esetében igen. Ilyenformán azt lehet mondani, hogy a reflexivitás két formája mögött egyazon értékválasztás áll, pusztán a határmegvonás tekintetében van köztük különbség.[7]

A – kognitív vagy esztétikai – reflexivitás értékválasztása, és a habermasi értelemben vett uralommentes kommunikáció, valamint a bourdieu-i strukturális egyenlőtlenségek csökkentésének ideálja közti – kevésbé nyilvánvaló – kapcsolat tisztázásához röviden ki kell térnünk e fogalmak történetére. A reflexivitás problematikájának a szociológiában elsőként Schütz szentelt kiemelt figyelmet társadalomfenomenológiai vizsgálódásaiban (1974). Úgy vélte, hogy a reflexió a természetes beállítódás komplementereként érthető meg: amikor azt tapasztaljuk, hogy a megszokott, és éppen ezért nem is tudatosított cselekvési receptünk csődöt mond, magunknak kell végiggondolnunk, hogy a célok vagy az eszközök milyen alternatív konfigurációját lehetne alkalmazni a kudarchoz vezető helyett.

[7] Ez az értékvonatkoztatás szintjén azonosítható rokonság jól tetten érhető a két szerző közös kötetében is (Beck–Giddens–Lash 1994).

Habermas ezt a koncepciót gondolja tovább, igaz a tudatfilozófiai álláspont helyett nyelvfilozófiai alapon. A reflexivitást nem a tudat teljesítményének tekinti, hanem az interszubjektív viszonyban rejlő lehetőségnek. Míg a szubjektum reflexivitása a saját jelentések átvilágításaként érthető meg, addig azinterszubjektivitásé a közös jelenségek átvilágításaként, vagyis a kommunikáció transzparenciájaként. Ahogy az a kései Wittgenstein nyelvfilozófiájából kiderül, a szubjektum reflexivitása és az interszubjektív nyelvi reflexivitás kölcsönösen feltételezi egymást: sem gondolkodás nem képzelhető el a nyelvhasználattól függetlenül, sem pedig fordítva. Ez az összefüggés teremt lehetőséget a giddensi-lashi és a habermasi értékvonatkoztatás összekapcsolására. Eszerint sem a reflexív ágens nem képzelhető el a reflexív interszubjektív viszony nélkül, sem az uralommentes kommunikáció a reflektáló tudat nélkül.

Ilyenformán a tudat reflexivitásának kiemelt gyakorlóterepe a nyelvi kommunikáció. A gondolkodás formája ugyanis homológ az érvelő kommunikációval. Miközben másoknak megpróbálunk elmagyarázni – illetve nekünk próbálnak magyarázni – valamit, reflektálunk a világra vonatkozó jelentéseinkre. Továbbá eközben teszünk kísérletet a jelentéseink közti – oksági, esztétikai, etikai – viszonyok tisztázására, és átformálására. Ilyenformán a reflexió eredeti élménye a kommunikáció folyamatában rejlik. Amikor egyedül értelmezzük a világot, olyankor is a kommunikáció során begyakorolt jelentés-tulajdonítási formákra támaszkodunk. Ebben az értelemben a reflexív képesség kialakulása a szocializációs mechanizmusként szolgáló kommunikáció formájától függ. Amennyiben a kommunikáció uralommentes, és az érvelésen alapul, úgy a reflexió is a saját jelentések racionális átvilágításának formáját ölti. Amennyiben a kommunikációt uralmi vagy hatalmi viszonyok torzítják, úgy a reflexió is azokhoz igazodik.

Természetesen a reflexivitás és a kommunikáció közti viszony nem egyirányú. Bár szigorú értelemben ontogenetikusan a kommunikáció megelőzi a reflexiót, a kettő közti kapcsolatot mégis kölcsönös egymásra utaltságnak tekinthetjük. A gondolkodás reflexivitása nélkül ugyanis érvelésen alapuló, uralommentes kommunikáció sem képzelhető el. A közös jelentések érvelő vitában történő kialakítása előfeltételezi egyrészt a saját jelentések rendszerének ismeretét, másrészt a másik érveinek mérlegeléséhez szükséges képességet, vagyis az autonóm reflexiót. Ilyenformán Giddens, Lash és Habermas értékvonatkoztatásairól belátható, hogy valójában kiegészítik egymást.

Lash alapján ehhez hozzátehető, hogy a tudat kognitív reflexivitása és a kommunikáció racionalitása egyaránt sajátos korlátokkal jellemezhető: mivel mindkettő az értelemképződés osztályozási logikán alapuló modelljére támaszkodik, magukhoz az osztályozás logikájából fakadó patológiákhoz egyik révén sem férhetünk hozzá. Ebben az értelemben Lash értékvonatkoztatásának radikalizmusa a társadalmi minden formájától független autonómiára és nyitottságra hívja fel a figyelmet. Noha erre az autonómiára értelemszerűen nem alapozható társadalmi integráció modellje, a kommunikatív

racionalitás és a kognitív reflexivitás szempontjából mégis fontos szerepet tulajdoníthatunk neki. Mind a kognitív reflexivitás, mind a kommunikatív racionalitás szocializációs, tanulási folyamat során alakul ki. E fejlődés lényegi mozzanata, hogy időről-időre a fennálló reflexiós és interakciós sémákat meghaladja a cselekvő. E meghaladás, minthogy a legalapvetőbb kompetenciák formájára vonatkozik, csakis egyfajta szakításként képzelhető el.[8] A fennállóval való szakítás e pillanatait aligha lehetséges a lash-ihez hasonló radikális reflexivitás fogalom nélkül elképzelni. Ebben az értelemben az esztétikai reflexivitás egyaránt megalapozza a kognitívat és a kommunikatívat.

Fordított relációban ugyanakkor azt is legalább ilyen fontos hangsúlyozni, hogy a reflexivitás radikális autonómiát lehetővé tevő fogalma segítségével nincs lehetőség annak a fajta stabilitásnak a megragadására, ami a társadalmi integráció leírásához nélkülözhetetlen. Giddens és Habermas értékválasztása éppen a – definíció szerint társadalmi – osztályozás logikájával való kapcsolat révén, egy pillanatra sem véti szem elől ezt az aspektust. Az ő céljuk az autonómia olyan kereteinek kidolgozása, ami a társadalmi integráció adott formáit képes kritizálni, azonban létét mégsem veszélyezteti. Ez a probléma Lash számára vakfoltban marad. A három értékvonatkoztatástehát e tekintetben kiegészítiegymást: az esztétikai reflexivitás az autonómia azon lehetőségére utal, ami magára a társadalmi integrációra sincs tekintettel, a kognitív reflexivitás és a kommunikatív racionalitás pedig azokra a lehetőségekre, ami tekintettel van.

A reflexivitás és kommunikatív racionalitás további előfeltételeire mutathatunk rá a strukturális egyenlőtlenségek perspektívájából. Bourdieu ugyanis az ellenkező irányból közelít ugyanahhoz a problémához, mint Habermas, Giddens és Lash. Azokat a tényezőket tárja fel, amelyek korlátozzák, vagy egyenesen ellehetetlenítik a reflexivitást. Schütz már idézett felfogásában a reflexivitás a jelentések megkérdőjelezetlen elfogadásával jellemezhető természetes beállítódás ellenpontja, míg Bourdieu éppen arra mutat rá, hogy „természetesnek” tűnő társadalmi jelenségvalójában soha nem az. A „természetesség” egy látszat, ami elsősorban a fennálló hatalmi viszonyok legitimálására szolgál, tehát a hatalom sikeres naturalizálási kísérletének eredménye. Ebből következően a természetes beállítódás sem más, mint a hatalmi pozíció érvényesítése a világértelmezés legalapvetőbb szintjén, a világhoz való viszonyban. Amennyiben a hatalmi pozícióban lévőknek, sikerül elérniük, hogy az alávetettek a fennálló viszonyokat jóváhagyó jelentésekre mint természetes, magától értetődő evidenciákra tekintsenek, úgy minden explicit erőszaknál jobban bebiztosítják helyzetüket. Minthogy a természetes beállítódást kizökkentő reflexivitás a legitimitást kérdésessé teszi, ezért a mindenkori hatalmi konstellációra leselkedő legfőbb veszélynek tekinthető. Ennek kivédésére szolgál a szimbolikus erő-

[8] A morális fejlődés és az autonómia vonatkozásában ehhez lásd: Sik 2012.

szak, aminek eredményeként az objektíve a fennálló egyenlőtlenségeket legitimáló jelentések, szubjektíve természetes, magától értetődő jelentésekként kerülnek elsajátításra.

A természetes beállítódás, vagyis a reflexivitás hiánya tehát egy mesterségesen fenntartott állapot, a sikeres szimbolikus erőszak eredménye. Ez az összefüggés tárja fel a reflexivitás egy újabb előfeltételét, ami nem más, mint a szimbolikus erőszak hatásától való függetlenség. A szimbolikus erőszak nem egységes, homogén folyamatban nyilvánul meg, hanem a különféle szimbolikus tőkék mentén differenciált módon. Minden mezőnek megvannak azok a saját szempontjai, melyek a valóság értelmezésének és a jelentések definiálásánakalapjául szolgálnak. Ezen szempontok kijelöléséhez ugyanakkor nem mindenki fér hozzá:a mezőn belüli pozíció jelöli ki azoknak a körét, akiknek lehetőségük van a szimbolikus érték definiálására. A rajtuk kívül állókkal saját valóságdefiníciójukat szimbolikus erőszakkal próbálják természetesként elfogadtatni.Ez azonban nem minden esetben sikeres. Az uralkodó pozícióban lévő réteg mellett, minden esetben megtalálható a „lázadók" egy köre is, akiknek bár nincs intézményesített lehetőségük és erőforrásuk a tétek meghatározásában való részvételre, mégsem ismerik el a fennálló jelentéseket. Az uralkodó pozícióban lévők és a lázadók, ketten alkotják azoknak a csoportját, akik függetlenek a szimbolikus erőszaktól, akik nem tekintik természetesnek a fennálló valóságértelmezést, akik reflexívek. A fennmaradó rétegek az adott szimbolikus tőke mentén reflektálatlannak minősülnek. Természetesként, magától értetődőként fogadják el az adott dimenzió vonatkozásában a világról alkotott jelentéseket.[9]

A reflexivitás a fentiek értelmében strukturális egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt pozíció függvénye, a különböző mezőkben betöltött uralkodó és lázadó helyzethez – más szóval a nemalávetettséghez – köthető. E két pozíció közül elméleti szempontból az utóbbi érdekesebb, minthogy az elit pozíció nem más, mint sikeresen megvívott és ideiglenesen stabilizált lázadás. Ezért a kérdés az, hogy mi valószínűsíti a lázadó mezőpozíció kialakulását a modern társadalmakban? Egyrészt magának a szimbolikus tőkék terének a differenciálódása említendő meg. Ahogy párhuzamosan egyre több szimbolikus érték válik autonóm, intézményesített struktúrák szervezőelvévé, úgy nyílik lehetőség az – alternatív értékek szerinti – kritikára is. A mezők differenciálódásával egyúttal az egyenlőtlenségek is differenciálódnak, és ezáltal egyre nagyobb játéktér nyílik meg a lázadók számára is. Minél több dimenziós a társadalmi tér, annál kisebb az esély arra, hogy e dimenziók mentén konzisztens pozíciót foglaljanak el az egyének, létrehozva az egyenlőtlenségek konzisztens rendszerét. Annál na-

[9] Néhány mező viszonylatában Bourdieu részletesen elemzi e pozíciókat. A vallási mezőben például az intézményes egyházak az uralkodók, a feltörekvő kisegyházak a lázadók és a laikusok szimbolikus erőszak áldozatai, a művészeti mezőben a kánon részévé vált elismert alkotók az uralkodók, az avantgárdok, undergroundok a lázadók és a fogyasztók a szimbolikus erőszak áldozatai.

gyobb ugyanis az esély arra, hogy a különböző mezőkben elfoglalt pozíciókkal kiegyensúlyozzák az egyenlőtlenségeket.[10] Másrészt a reflexivitást növeli az olyan szimbolikus tőkék megjelenése, amelyek direkt a magától értetődő jelentések felülvizsgálata céljából, a változás, a „haladás" előmozdítása érdekében szerveződnek. Ilyenek a – felvilágosodás óta egyre fontosabbá váló – önállóság, individualitás, szkepszis, műveltség értékei, és az ezekre épülő olyan mezők, mint a tudomány, civil társadalom, civil mozgalmak, nyilvánosság.

A reflexivitásnak ilyenformán a mezők differenciálódása, valamint az eleve a fennálló viszonyok kritikája és megváltoztatása céljából szerveződő speciális mezők létrejötte jelenti strukturális előfeltételét. Ezek megléte esetén nagy valószínűséggel jönnek létre olyan pozíciók a társadalmi térben, amelyekben lehetőség nyílik a természetes beállítódás meghaladására, a szimbolikus erőszaktól való függetlenedésre, vagyis a reflexivitásra. E pozíciók megléte természetesen nem csupán a tudat, hanem legalább annyira a kommunikáció reflexivitásának is előfeltételei. Az uralommentes kommunikáció előfeltétele ugyanis az, hogy a partnerek egymást egyenlő, kompetens félnek ismerjék el, vagyis olyasvalakinek, aki potenciálisan meggyőzhető, és aki potenciálisan meggyőzhet. Ez sem az uralkodó, sem az alávetett pozícióban nem jellemző, hiszen előbbi önmagát, utóbbi a másikat gondolja az igazság birtokosának. Ehelyett a lázadó köztes – egyszerre alávetett és az alávetettséggel nem azonosuló – mezőpozíciójának sajátja. Minthogy a lázadó célja a fennálló jelentések kritikája, ezért mindaddig, amíg e sajátos pozícióban találja magát, érdekében áll a jelentések kritikájának keretfeltételeit biztosítani, és szabad, nyilvános vitára törekedni.

A fentiekből belátható továbbá, hogy nem csupán a reflexivitás van ráutalva a mezők differenciált és nem szélsőségesen egyenlőtlen rendszerére, hanem ez fordítva is igaz. Az újabb és újabb autonóm mezők létrejöttéhez, a mezőkön belüli hierarchia folyamatos átrendeződéséhez, valamint a – mobilitási esélynövelés formáját öltő – egyenlőtlenség-csökkentéséhez egyaránt reflexivitásra van szükség. Amennyiben a cselekvők megmaradnak természetes beállítódásban, úgy az egyenlőtlenségekre is magától értetődő, természetes különbségekként tekintenek. A reflexivitás két fajtája különböző módon teszi lehetővé a fennálló mezőhierarchia megkérdőjelezését. A radikálisabb esztétikai reflexivitás szolgál minden strukturális egyenlőtlenség elleni lázadás alapjául, amennyiben ettől függ, hogy a strukturális egyenlőtlenségeket egyáltalán felismerik-e igazolhatatlanként a cselekvők. E felismeréshez a szimbolikus erőszak által kialakított illúziók felfüggesztésére van szükség. Minthogy

[10] Ahhoz, hogy adott szimbolikus tőke mentén szerveződő mezőben lázadhasson valaki, más típusú tőkékből származó erőforrásokra van szükség. Adott mezőn belüli lázadással, megkérdőjelezve a speciális tőkét, automatikusan le is mond róla a cselekvő. Ahhoz, hogy reális esélye legyen a mezőharc megvívására más típusú erőforrásokkal kell rendelkeznie, melyek értelemszerűen más mezők tőkéinek felhalmozásából származnak. Minderre csakis többdimenziós társadalmi térben van lehetőség.

ezen illúziók a legelemibb szinten áthatják hétköznapi társas cselekvéseket, ezért felfüggesztésük csakis a társadalmi integráció negligálásával képzelhető el. Az esztétikai reflexivitás Lash által leírt modellje pontosan erre a teljesítményre képes.

A giddensi kognitív reflexivitás ezzel szemben nem a lázadás beindításában, hanem a konkrét mezőharcokban nélkülözhetetlen. Abból fakadóan, hogy ez figyelembe veszi a társadalmi kategóriák logikáját, anélkül ugyanakkor, hogy eleve elfogadná az általuk kifejezett jelentéseket, lehetőséget teremt az illúzió definiálásáért folytatott harcokba való bekapcsolódásra. Így bár ontogenetikusan a strukturális előfeltételek megléte megelőzi a reflexivitás különböző formáit, ez utóbbiak legalább olyan fontosak a strukturális viszonyok dinamizálásához. Az esztétikai és a kognitív reflexivitás különböző módon, bár de egyaránt nélkülözhetetlen, egy folyamatos pezsgésben, forrásban lévő – és ebben az értelemben potenciálisan a strukturális egyenlőséghez konvergáló – társadalmi konstelláció kialakításához.

Kognitív és esztétikai reflexivitás, kommunikatív racionalitás és strukturális kiegyensúlyozottság viszonyának áttekintése után lehetőség nyílik arra, hogy felvázoljuk a késő modernitás egyesített kritikai elméletének értékvonatkoztatását. Minthogy e fogalmak kölcsönösen előfeltételezik egymást, ezért az értékvonatkoztatás bármelyikre való leszűkítése korlátozott érvényességű kiindulóponthoz vezet. Ahhoz, hogy az elméletépítés horizontjának fundamentális szintű beszűkítését elkerüljük, e négy érték egyidejű fennállását kell a normatív bázis alapjának tekinteni. Minthogy kölcsönösen egymásra utaltak, abból kell kiindulni, hogy a kétféle reflexivitás, a kommunikatív racionalitás és a strukturális kiegyensúlyozottság egyazon körforgás részei. A kiegyensúlyozott – vagyis a szélsőségesen merev, egyenlőtlenségektől mentes – strukturális viszonyok előfeltételéül szolgálnak mind a kommunikatív mind a tudati reflexivitás két formájának. Továbbá a kommunikatív reflexivitás is előfeltételéül szolgál a tudat reflexivitásának. És fordítva: a tudati reflexivitás két fajtája egyaránt előfeltétele a kommunikatív racionalitásnak, valamint mind előfeltételei a strukturális egyenlőtlenségek csökkentésének.

Pusztán az esztétikai vagy kognitív reflexivitás, a kommunikatív racionalitás vagy a strukturális kiegyensúlyozottság még nem elégséges kritériuma a – transzcendentális vagy realista értelemben vett – utópikus társadalomnak. Egyfelől a tudat reflexivitásával könnyedén összeegyeztethető egy szélsőségesen egyenlőtlen struktúrájú társadalom, melyet – a hobbesi természetes állapothoz hasonlóan – *„mindenki mindenki elleni háborúja”* jellemez. Ennek megfelelően könnyedén összeegyeztethető egy antidemokratikus berendezkedéssel is, melyben a társadalom szerveződésének – uralommentes kommunikáció helyett – kizárólag stratégiai interakciók képzik az alapját. Ez jelzi a giddensi és lashi elméletek morális megalapozás hiányából fakadó deficitjét. Minthogy a reflexivitás morálisan semleges kategória, ezért a pusztán abból kiinduló kritikai elmélet nem képes sem a személyközi

viszonyok szintjén, sem strukturális szinten rámutatni a patologikus társadalmi formációkra. Másfelől pusztán a reflexivitás egyik vagy másik formájára sem támaszkodhatunk. Hiszen önmagában a kognitív reflexivitás nem teszi lehetővé az osztályozás logikáján alapuló jelentéstulajdonítás meghaladását, önmagában az esztétikai reflexivitás pedig kivezet a társadalmi cselekvés keretei közül.

Hasonlóképpen, pusztán a kommunikatív racionalitás sem szolgálhat átfogó normatív bázisként. Hiszen elképzelhető olyan társadalmi konstelláció, amelyben nem társul hozzá a tudat autonóm reflexivitása. Ilyenkor a kommunikáció kiüresedik: egy konszenzuális, ám megújulásra képtelen tradíció – mintegy skolasztikus – recitálásává válik. Továbbá elképzelhető olyan berendezkedés is, ahol a kommunikatív racionalitás pusztán a különböző rétegen belüliekre korlátozódik, ám a rétegek között szélsőséges strukturális egyenlőtlenségek vannak. Ezek a kommunikatív racionalitás felől meg nem ragadható, mégis aggályos társadalmi formációk jelzik a habermasi társadalomelmélet korlátait. Minthogy az csupán az interszubjektív viszonyok moralitásának torzulásait képes megragadni, mind a szubjektum, mind a struktúra patológiái rejtve maradnak számára.

Végezetül: belátható, hogy a kizárólag a strukturális egyenlőtlenségekre való rámutatás sem írja le a lehetséges problémák teljes körét. Elképzelhető olyan társadalom, melyben a kiegyensúlyozott strukturális viszonyok ellenére nincs lehetőség a szabad kommunikációra, mert megkérdőjelezhetetlen dogmákon alapul. Egy ilyen társadalomban ráadásul nincs is feltétlenül szükség direkt elnyomásra: amennyiben a szimbolikus erőszak sikeres, úgy az társadalom világnézetében megjelenő illúzió tökéletesen helyettesítheti az önálló reflexivitást. Ezek a problémák jelzik a bourdieu-i kritika határait. Minthogy csupán a strukturális egyenlőtlenségekre, és annak következményeire fókuszál, az autonóm ágens problémái és az uralommentes kommunikáció lehetséges torzulásai óhatatlanul elkerülik figyelmét.

Az esztétikai és kognitív reflexivitás, kommunikatív racionalitás és strukturális kiegyensúlyozottság értékeiben egyidejűleg megalapozott kiinduló kritikai elmélet keretei között lehetőség nyílik olyan új összefüggések feltárására, melyek pusztán az egyik vagy másik beszűkített perspektívából nem hozzáférhetők. Ez teremt lehetőséget arra, hogy a klasszikus és késő modernitás társadalmi integrációs formáit, valamint ezek patologikus és emancipatórikus vonásait közös elméleti keretben jelenítsük meg, és ily módon feltárjuk egymáshoz való viszonyukat.

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ: STRUKTURÁCIÓ, KOMMUNIKATÍV ÉLETVILÁG, MEZŐ, HÁLÓZATOK

Az értékvonatkoztatás különböző formáinak összekapcsolására alapozva lehetőség nyílik a társadalmi integráció különböző formáinak szintézisére. A különböző értékvonatkoztatások a társadalomelméletek eltérő szemléleti kereteit jelölik ki, vagyis a társadalmi integráció, a társas cselekvések

koordinációjának eltérő értelmezési horizontjait. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az egyes elméletek pusztán episztemológiai különbségekre lennének visszavezethetők. Az ontológiai biztonság, a reflexív tudat és a reflexív intézmények, vagy a reflexív cselekvők és az információs hálózatok, vagy a kommunikatív cselekvés által újratermelt életvilág és a rendszerek, vagy pedig a habitusok, illúziók és mezők körforgása nem csupán a megfigyelő által konstruált értelmezések. Különböző normatív, intézményi és tárgyi kereteket hozva létre, ezek az integrációs logikák a hétköznapi társas cselekvők számára is jól beazonosítható kereteket jelölnek ki, és ebben az értelemben igazodási ponttá, „társadalmi ténnyé" válnak. Az eltérő integrációs logikák által meghatározott normatív rendek, intézményi kultúrák és technikai környezetek ilyenformán egymástól elkülönülő cselekvési szférákra utalnak, melyek óhatatlanul kölcsönhatásban is állnak egymással, potenciálisan erősítve vagy gyengítve egymást.

A társadalmi integrációnak Giddens, Lash, Bourdieu és Habermas alapján három szintje különböztethető meg egymástól: a nem tudatosuló, a tudatosuló és a – szubjektivitástól független – objektív szint. E szintek közti kapcsolatot mind a négyen körkörös folyamatként értelmezik: az objektív szintre úgy tekintenek, mint a nem tudatosuló és tudatosuló motivációk által vezérelt cselekvések környezetére, ami ugyanakkor épp e cselekvések sorozatában termelődik újra. Az alábbiakban e három integrációs szinten vizsgálom meg, hogy – egyazon szinten, illetve a szintek közti viszonylatban – milyen kölcsönhatásban állnak egymással a klasszikus és késő modernitás különböző társadalomelméleti modelljei. E kölcsönhatások feltérképezése vezet el egy olyan összetett integrációelmélethez, melyben lehetőség nyílik a modernitás különböző rétegeit átfogó vizsgálódásokra és a rendszerváltás utáni társadalom kordiagnózisának kidolgozására.

A társadalmi integráció nem tudatosuló szintjéről Giddens, Bourdieu és Habermas elméleteivel, Lash álláspontja ellenpontot alkot. Míg az előbbi három szerző a társas cselekvések folyamatában begyakorolt rutinokra utal ezen a ponton, addig Lash a reflexió lehetőségét folyamatos áramlásával ellehetetlenítő információ fogalmára. Giddens, Bourdieu és Habermas úgy gondolja, hogy a közösen kialakított rutinok, habitusok vagy az életvilág épp azáltal vonódnak ki a tudatosuló szférából, hogy fokozatosan magától értetődő automatizmussá válnak. A rutinok eredetének, és – ezzel összefüggésben – pontos mibenlétének magyarázata tekintetében ugyanakkor eltér az álláspontjuk. Giddens egy univerzális emberi sajátossággal, az ontológiai biztonság iránti vággyal magyarázza a rutinok kialakulását. Úgy gondolja, hogy a világban való otthonosság érzéséhez nélkülözhetetlenek a kiszámítható, stabil cselekvésminták. Ebből fakadóan a rutinokat elsősorban a szubjektum inherens sajátosságának tekinti, a legelemibb szokások, szerepek, gesztusok begyakorolt készletének. Ezek abban az értelemben biztosítják a társadalmi integrációt, hogy a szubjektum számára kiszámíthatóvá, kiismerhetővé, megbízhatóvá teszik a cselekvési helyzeteket.

Habermas a természetes beállítódásban adott életvilágot tekinti felelősnek a hétköznapi cselekvések nem tudatosuló koordinációjáért. A közös életvilág erre azáltal képes, hogy a világra vonatkozó jelentéstulajdonítási folyamatokat összehangolja. Egy közös, reflektálatlan, receptjellegű tudáskészletet hoz létre, melyre támaszkodva a cselekvők megbecsülhetik egymás tetteit. E tudáskészlet eredetét és megújítását tekintve egyaránt a kommunikációs folyamatokra utalt, ami nem csupán azt jelenti, hogy eredetileg ezekben alakul ki és formálódik, hanem azt is, hogy szerkezetileg homológ a nyelvi jelentéslétrehozással. Nem egy állandó, zárt értelemegység, hanem szabálykövetések és korrekciók folyamatában szüntelenül alakuló, nyitott struktúra.

Bourdieu a rutinokat nem a szubjektum, és nem is a nyelvi kommunikáció, hanem az egyenlőtlenségek objektív rendszere alapján magyarázza. Úgy gondolja, hogy a mezők rendszerében elfoglalt pozíció objektíve kijelöli a cselekvések lehetőségterét, és a rutinok nem mások, mint ennek a térnek a – habitus formáját öltő, inkorporált – lenyomatai. A habitusok ilyenformán a cselekvés hosszútávon kitapasztalt, és éppen ezért természetesnek tekintett határaira vonatkozó benyomások leszűrődései. Megjelennek a lehetségesnek tartott vágyak, az adekvát eszközökre és célokra vonatkozó tudás, valamint a testi modalitások szintjén. A habitus abban az értelemben járul hozzá a társadalmi integrációhoz, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciókhoz egyértelmű viselkedési mintázatokat rendel, melyhez kölcsönösen igazodhatnak a cselekvők.

A három elmélet tehát a nem tudatosuló rutinok három eltérő forrását tárja fel. A belőlük levonható tapasztalatokat összegezve a rutinok komplex modellje vázolható fel. Giddens a rutinok szubjektum szempontjából megragadható jelentőségére, Habermas nyelvi jellegükre, Bourdieu pedig strukturális beágyazottságukra mutat rá. A rutinokról ilyenformán egyrészt kiderül, hogy amellett hogy elemi egzisztenciális szükségletet elégítenek ki, egyúttal egyenlőtlenségek forrásai és eredői is. Ez az összefüggés megvilágítja, hogy miként járul hozzá a habitus az egyenlőtlenségek pacifikálásához: azokról a rutinokról, amiket Bourdieu kizárólag a strukturális kényszerek lenyomatának lát, Giddens megmutatja, hogy a világban való otthonosság biztosítékaiként, a cselekvők elemi szükségleteit elégítik ki, függetlenül tartalmuktól. Megvilágítja ugyanakkor azt is, hogy a rutinok korántsem ártatlanok: tartalmi különbségeik révén, hatalmi egyenlőtlenségeket fejeznek ki, láthatatlan társadalmi zárványok határait húzzák meg. Másrészt a rutinokról kiderül az is, hogy – szemben azzal ahogy Giddens és Bourdieu hajlamos tekinteni rájuk –, korántsem állandóak. Nyelvi jellegükből fakadóan, az igazodási folyamatokban szüntelenül formálódó, receptjellegű tudáskészletként érdemes tekinteni rájuk.

Lash a társadalmi integráció nem tudatosuló szintjének bemutatásakor az információs társadalom kialakulásához köthető átalakulásokból indul ki. Az információ fogalma – minthogy azoktól teljesen eltérő forrásból származik – nem ugyanabban az értelemben tekinthető „nem tudatosuló jelen-

tésnek", ahogy a rutinok, az életvilág vagy a habitus. Míg ezek a hosszas gyakorlás okán válnak automatizmussá, és vonulnak ki a tudatosság köréből, addig az információ efemer jellege, és folyamatos változása miatt be sem tör a tudatosság szintjére. Ilyenformán az információ egyfajta „küszöb alatti ingerként" írható le abban az értelemben, hogy valósidejű mivoltából fakadóan nincs lehetőség tudatos feldolgozására. Míg a rutinok, az életvilág vagy a habitus integrációs ereje a megszokásból ered, addig az információé a folyamatosan áramló közös inputokból. Ebből fakadóan az információn alapuló integráció a többinél jóval flexibilisebb. Igaz e teljesítmény biztosításához a többinél jóval inkább rá van szorulva egy technikai közvetítő apparátus folyamatos működésére. Míg a megszokáson alapuló mechanizmusok az őket kialakító struktúrák lebomlásával is kifejtik hatásukat, addig az információáramlás logikáján alapuló esetében hasonló összefüggésről nem beszélhetünk. Mindezek mellett az információ, szemben a megszokáson alapuló mechanizmusokkal, melyek bár alternatívái egymásnak, mégsem veszélyeztetik egymást, potenciálisan ellehetetleníti a többit. Azáltal ugyanis, hogy nem egy másfajta megszokásként, hanem folyamatos ingereltségként működik, magának a megszokásnak a kereteit függeszti fel. Ennek jelentőségét leginkább Giddens ontológiai biztonságra vonatkozó belátásai világítják meg: a szokások helyére lépő információáramlás ennek kereteit is felszámolja.

A fenti összetett megközelítés alapján a társadalmi integráció nem tudatosuló szintjének új potenciális patológiái ragadhatók meg. Giddens, Habermas, Bourdieu és Lash elméletei alapján belátható, hogy egyaránt problematikus, hogyha a rutinok túlságosan stabilizálódnak, vagyis merev, zárt szokásrendszer formáját öltik; az is, ha túlságosan instabilak lesznek, vagyis elveszítik kontúrjaikat, folyamatos külső igazodásra lesznek utaltak; és az is, ha átadják helyüket az információáramlásnak. Előbbi esetben a strukturális egyenlőtlenségek megszilárdulására, és a változtatási potenciál gyengülésére következtethetünk. A második esetben az ontológiai biztonság veszélybe kerülésére, az egzisztenciális szorongás általánossá válására. A harmadik esetben pedig egy extrém módon flexibilis, ugyanakkor a technikai hálózatnak kiszolgáltatott, és egyúttal az ontológiai biztonságot veszélyeztető integrációs formára.

A társadalmi integráció tudatosuló szintjének összetett szemléletéhez a nem tudatosuló szinttel való kapcsolat megvilágítása vezet át. A tekintetben Bourdieu, Giddens és Habermas egyetértenek, hogy a cselekvés tudatosuló és nem tudatosuló szintje között szoros kapcsolat van. Mindhárman úgy gondolják, hogy a nem tudatosuló szint valamilyen módon a cselekvés reflektált pillanatainak leülepedéseként jön létre. Egyúttal az ily módon újratermelődő nem tudatosuló rutinok az evidenciák végső forrásai is, és ennyiben a reflexió bázisaként szolgálnak. Giddens ebben az értelemben írja, hogy a reflexív tudat folyamatosan monitorozza a praktikus tudatot, szükség esetén meg is változtatva azt, miközben rá is van utalva, amennyiben belőle meríti vonatkoztatási pontjait. Habermas ebben az értelemben állapítja meg, hogy az életvilágot a társas cselekvések koordinációjának megakadása-

kor a nyelvi reflexió mechanizmusai, a kommunikatív cselekvések újítják meg és tartják fenn, mely folyamatok ugyanakkor az életvilág jelentéskészletén alapulnak. Bourdieu pedig ebben az értelemben írja, hogy az illúziók a habitusok tudatosuló szintjének tekinthetők, nem mások, mint a fennálló viszonyok reflektált igazolási narratívái.

Lash a tudatosuló és nem tudatosuló szint közötti kapcsolatot ennél jóval ambivalensebbnek látja. Az információ logikája ugyanis nem csupán a megszokás lehetőségét, de magát a narratív értelemképződést lehetetleníti el. Ebben az értelemben pedig ellenpontját képzi nem csupán az esztétikai reflexivitásnak, de a kognitív reflexivitásnak, kommunikatív cselekvésnek és az illúzióknak is. Esetében az esztétikai reflexivitás épp annak a lehetőségét rejti magában, hogy a társadalmi nem tudatosuló és objektív szintjétől egyaránt függetlenedjen a cselekvő. Ez persze korlátozott értelemben Habermasra és Giddensre is igaz, hiszen a kognitív reflexivitás és a kommunikatív cselekvés szintén ezt a fajta reflexív potenciált rejti magában. Ugyanakkor velük szemben Lash a tudatosság szintjén – a radikális autonómia formájában – valójában a dezintegráció lehetőségét villantja fel. Társadalmon kívüliség ez, nem csupán abban az értelemben, hogy a társadalmi jelentésektől és az egyéb integrációs szintektől való függetlenséget teszi lehetővé, hanem abban az értelemben is, hogy magára az integrációra való nemet mondást fejezi ki.

Az eltérő alapvetéseknek megfelelően a társadalmi integráció tudatosuló szintjének jellemzését illetően számos egyéb szempontból is különböznek az álláspontok. Giddens és Lash e tekintetben a tudat reflexivitására támaszkodik. Úgy gondolják, hogy tudatos szinten a cselekvők oly módon koordinálják cselekvéseiket, hogy megpróbálják megérteni önmagukat, társaikat és intézményi környezetüket. Erre támaszkodva, mérlegelve a különböző kockázatokat és várható hasznosságokat, hozzák meg a cselekvésre vagy éppen a passzivitásra vonatkozó döntésüket. Az integráció e döntések létrehozásában, vagyis az annak részét képző informálódásban, egyeztetésekben és alkukban formálódik. Habermas ezen a ponton a kommunikációban rejlő inherens telosz, a kölcsönös megértés modelljét hívja segítségül. Úgy gondolja, hogy az integrációs problémák végső soron minden esetben cselekvők közti kommunikációs helyzetekre vezethetők vissza, így megoldásuk is a közös valóságértelmezés megteremtésén múlik. Amennyiben sikerül beszédaktusok sorozatában konszenzust elérni, úgy a társas cselekvés lefolyása is biztosított. Bourdieu sajátos módon a reflexivitást korlátozott reflexivitásként, vagyis egy illúzió által szükségszerűen határok közé szorítottként definiálja. Álláspontja szerint éppen ez a korlátozottság az, amiben a tudatos integráció lehetősége rejlik. Minthogy maguk a korlátok strukturálisan meghatározottak, és ennyiben objektívek, tehát közösek, ezért képesek arra, hogy alapjául szolgáljanak a cselekvések összehangolásának. A cselekvők az illúziók talaján állva jutnak a társas cselekvéshez szükséges közös valóságértelmezéshez (illetve amennyiben az nem áll fenn, annak meghatározásához vezető keretekhez).

Az integráció tudatosuló szintjére vonatkozó belátások – hasonlóképpen a nem tudatosuló szinthez – lehetőséget teremtenek egy összetett modell kidolgozására. Giddens és Lash – eltérő radikalizmussal bár, de egyaránt – az integráció szubjektív reflexivitására, Habermas a nyelvi kommunikációban rejlő interszubjektív reflexivitásra, Bourdieu pedig mindezek korlátaira hívja fel a figyelmet. A társadalmi integráció tudatosuló szintjéről ilyenformán kiderül, hogy egyrészt a tudat átfogó – önmagára, a másikra és az objektív intézményekre egyaránt kiterjedő – monitorozásától, másrészt az interszubjektív monitorozási teljesítménytől, a kommunikáció – önmagára, a cselekvőkre és az objektív intézményekre egyaránt kiterjedő – valóságértelmezésétől függ. Továbbá kiderül az is, hogy sem a tudat monitorozási képessége, sem a közös valóságértelmezés nem tekinthető tökéletesen autonóm folyamatnak: az esetek nagy részében beágyazódnak a strukturális viszonyok által kijelölt reflexív keretek közé. Kivéve azokat a szélsőséges eseteket, melyekben a tudat reflexivitása a társadalmi integráció felfüggesztésével párosul és egy radikális autonómia fejeződik ki.

Ezen összetett megközelítésben a társadalmi integráció tudatosuló szintjének újszerű patológiái azonosíthatók. Egyrészt problematikusnak tekinthető, ha a tudat vagy a kommunikáció jelentéstulajdonítási folyamatai túlsúlyba kerülnek. Előbbi esetben a cselekvés koordinációja óhatatlanul a stratégiai cselekvések formáját ölti, aminek következménye a másik eltárgyiasítása, és ebből fakadóan implicit vagy explicit erőszak alkalmazása. Utóbbi esetben, ahogy az igazodás logikája dominánssá válik, a cselekvő személyes identitása és autonómiája szorul háttérbe.[11] Másrészt problémát okozhat az is, ha túlságosan szűk vagy túlságosan tág keretet szab a reflexivitásnak a struktúra. Amennyiben a tudat vagy a kommunikáció monitorozási szempontjait egy illúzió minden apró részletet illetően meghatározza, úgy a reflexió mozgástere leszűkül, szélsőséges esetben egyetlen vágányra redukálódik, vagyis felszámolódik. Amennyiben viszont nincs semmi, ami keretet szabna a reflexiónak úgy a másokhoz igazodás lényegi eleme vész el, és a társadalmi integráció kerül veszélybe.

A társadalmi integráció objektív szintjéről Giddens, Lash, Habermas és Bourdieu egyaránt azt gondolja, hogy a társas cselekvések sorozatában formálódik és kerül fenntartásra. Ebben az értelemben az objektív társadalmi intézmények olyan önállósodott, autonóm cselekvési szféráknak minősülnek, melyek léte elválaszthatatlan a cselekvések tudatosuló és nem tudatosuló feltételeitől. A társadalmi intézmények annyiban léteznek, amennyiben – akár tudatosan, akár öntudatlanul – kellően sokan járnak el hasonló cselekvési mintázatok szerint. Giddens ezt úgy fejezi ki, hogy a praktikus és reflexív tudat által meghatározott cselekvések strukturációs funkciót töltenek be: a bennük megjelenő rutinok létrehozzák és formálják azokat az intézményeket, amelyek a további cselekvések környe-

[11] A kommunikatív cselekvés és személyes identitás kapcsolatáról lásd Sik 2009.

zetéül szolgálnak. Lash megközelítésében a technikai-tárgyi információs hálózatok a közvetített információt fogyasztókkal alkotnak körforgást: előbbiek csakis azáltal maradhatnak fenn, hogy cselekvők csatlakoznak hozzájuk. Miközben ezt a kört potenciálisan a hálózatokról való lekapcsolódást feltételező esztétikai reflexivitás megtöri. Habermas ezen a ponton arra utal, hogy az alrendszerek *„le vannak horgonyozva”* az életvilágba. Vagyis rá vannak utalva az életvilág – az absztrakt jelentések létrehozását lehetővé tevő, legalább konvencionális moralitáson alapuló – kommunikatív racionalitására, valamint azokra a konkrét jelentésekre, amelyek alapján az olyan nem nyelvi médiumok, mint a pénz, a hatalom, vagy a jog, elfogadott rendszerintegrációs mechanizmusként kerülnek azonosításra. Bourdieu elméletének bizonyos értelemben a mezők képzik a kiindulópontját. Ezek fennmaradása a rájuk jellemző szimbolikus tőke elismerésétől függ, vagyis annak az illúziónak a fenntartásától (illetve habitusnak a bevésésétől), hogy az adott tőketípus a vágy érdemes tárgya, és megszerzésének szabályai betartásra érdemesek.

Azon a hasonlóságon túlmenően, hogy egyaránt kölcsönhatást feltételeznek az integráció nem tudatosuló, tudatosuló és objektív szintje között, a részleteket illetően négyük álláspontja – az eddigiekből következően – ugyanakkor gyökeresen eltér egymástól. Giddens az integráció objektív szintjén az egymástól térben és időben távoli cselekvéseket hasonló keretekbe ágyazó intézményekre utal. Ezek olyan történetileg kialakult társadalmi formációk, melyek a jelentések, az erőforrások, az autoritások vagy a normák adott rendjét képesek széleskörűen elfogadtatni. A késő modernitásban ez természetesen már korántsem nyers fizikai erőszak révén történő kikényszerítést jelent, hanem a cselekvők és az intézmények közti kölcsönös reflexivitáson alapuló egyezkedést. Az intézmények részéről mindez annak elfogadásával jár, hogy a cselekvőket nem próbálják meg közvetlenül irányítani, hanem ehelyett igyekeznek elnyerni bizalmukat, és meggyőzni őket. Ennek során óhatatlanul teret kell nyitniuk annak is, hogy bizonyos mértékben a cselekvők igényeihez igazítják saját tevékenységüket.

Habermas az alrendszerekre úgy tekint, mint az eltárgyiasított, automatizált cselekvéskoordináció által meghatározott szférára. Az alrendszerek működése az olyan nem-nyelvi médiumokon alapul, mint a pénz vagy a jog. E médiumok rendeltetése – ahogy azt a rendszerelméletek olyan klasszikusai, mint Parsons vagy Luhmann bemutatták – a kommunikációban rejlő kontingencia csökkentése. Ezt a feladatot éppen azáltal képesek ellátni, hogy objektív, eltárgyiasított vonatkoztatási pontként jelennek meg a kommunikációban, és ennyiben egyértelműséget teremtenek. Ennek ugyanakkor az az ára, hogy csak nagyon beszűkült kommunikációt tesznek lehetővé, melynek kereteit az adott médiumnak megfelelő bináris kódok jelölik ki (hasznosság, jogszerűség stb.). Ilyenformán az alrendszerek nem csupán egymástól függetlenednek, hanem egyúttal a társadalom normatív szerkezetétől is. Ez határozza meg az alrendszerek cselekvőkhöz való viszonyát: azok kizárólag a kódjuknak

megfelelő szeletet látják a cselekvőből (hasznos, jogszerű stb.), és ebben az értelemben óhatatlanul eltárgyiasítják. Alrendszer és cselekvő viszonya ebből fakadóan a kényszer logikáján alapul, nem a kölcsönösségen. Az integrációt objektív szinten az biztosítja, hogy – a rájuk jellemző szempontok szerint – mindenkit ugyanolyan keretek közé szorítanak az alrendszerek.

Lash ezen a szinten a cselekvők és tárgyak hálózataira utal. Ezekben kitüntetett szerepet játszik egyrészt az épített-tárgyi környezet, másrészt a technikailag közvetített információs hálózatok. Az épített-tárgyi környezet a testek mozgásának szintjén jelöli ki a lehetséges és nem lehetséges cselekvések körét, megszabva a használható terek körét és a használat módját egyaránt. Az információs hálózatok pedig az értelemképződés szintjén biztosítják az integrációt: az ingerek folyamatos áramlásával valós időben szabják meg a releváns jelentések körét, anélkül ugyanakkor, hogy ebben szerepet hagynának a cselekvők értelmezési teljesítményeinek. Ilyenformán az információs hálózatok, puszta ingerre redukálva azt, magát az értelmet dologiasítják el. Fontos hangsúlyozni, hogy ezzel minden egyéb objektív integrációs logikánál nagyobb mértékű értelemvesztést okoznak. Nem csupán automatikus pályára terelik az értelemképződést, mint a szimbolikusan általánosított médiumok vagy a tőkék. Az információ logikája az értelemképződés folyamatának szintjén hat: az ingerek folyamatos áramlásával felszámolja annak terét. Az információ ebben az értelemben értelem-pótlék: ahhoz hasonlóan képes a cselekvéseket motiválni, ugyanakkor azon áron, hogy – nem hagyva teret a reflexiónak vagy a narrációnak – ingerek által vezérelt automatává transzformálja az ágenst. Ebben az értelemben az információs hálózatok a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokkal párhuzamba állíthatóak. Ahhoz hasonló módon funkcionálnak, amennyiben eltárgyiasítják a kommunikációt. Ugyanakkor annál radikálisabban járnak el, amennyiben működési elvük definíció szerint totalizáló: nem csupán adott jelentések mentén, hanem a működési mód szintjén dologiasítja el a kommunikációt.

Bourdieu szerint a mezők alapvetően olyan autonóm cselekvési szférák, amelyek leírására leginkább a csatatér metaforája alkalmas. A mezőkben folyó konfrontációk tétjét a különböző materiális és szimbolikus tőkék jelölik ki. Ezek felhalmozásáért ugyanakkor meglehetősen egyenlőtlen küzdelem folyik: a tőke megszerzésének szabályait ugyanis az előnyös pozícióban lévők saját érdekeiknek megfelelően formálják. Az integrációt objektív szinten ilyenformán az egyenlőtlenségi rendszerré összeálló tőkék biztosítják. Adott mezőn belül mindenki igyekszik a tőkéje maximalizálására. Ugyanakkor az, hogy a különböző pozíciókban milyen felhalmozási stratégiák megengedettek, továbbá az, hogy mit tekintenek a cselekvők az elérhető maximumnak (milyen aspirációik vannak) korántsem esetleges. Hanem az uralkodó osztályok – explicit és szimbolikus erőszak által kikényszerített – érdekeinek megfelelően alakul.

E különböző koncepciókat összekapcsolva lehetőség nyílik az objektív társadalmi integráció összetett modelljének felvázolására. Az objektív integrációs intézményekről Giddens nyomán kiderül, hogy maguk is rendelkeznek reflexív potenciállal, így ők is képesek a cselekvők igényeinek monitorozására, egyezkedésre, alkalmazkodásra. Ugyanakkor Habermas rámutat arra, hogy az intézményi reflexivitás – és ebből fakadóan az egyezkedés, alkalmazkodás – minden esetben korlátozott: minthogy a professzionális intézmény a cselekvőből csupán a saját szempontjai szerint kínálkozó szeletet látja, ezért kooperálni is csak azok mentén tud. Lash egyrészt az objektív integrációs mechanizmusok materiális dimenzióját villantja fel az épített-tárgyi környezetre utalva, másrészt az információs hálózatok maximálisan flexibilis, ugyanakkor az értelemképződést minden eddiginél szélsőségesebb formában ellehetetlenítő potenciálját. Bourdieu-től pedig megtudjuk, hogy az intézmények nem szükségszerűen semleges szereplők: reflexív és alkalmazkodási mozzanataik beágyazódnak a fennálló hatalmi viszonyok rendszerébe, hozzájárulva a status quo fenntartásához. A professzionális és érdekvezérelt működési mód így egyaránt érvényesülhet az integráció folyamatában.

Ezen a ponton lehetőség nyílik rámutatni az egyesített elmélet objektív integrációs szinten azonosított lehetséges patológiáira. Az intézmények működése szempontjából egyaránt problematikus, hogyha túlságosan beszűkül az intézményi reflexivitás, és az is, hogyha túlságosan kitágulnak keretei. Előbbit előidézheti egyrészt a túlzott professzionalizálódás. Ilyenkor adott rendszer saját szempontjait abszolutizálja, és nem tekinti kompetensnek a cselekvőt az együttműködés kereteinek meghatározásához. Más szóval lemond arról, hogy autonóm ágensként kezelje, eltárgyiasítja. Különösen veszélyes ez az integrációs forma abban az esetben, ha az információs társadalom technikájára épül rá. Ebben az esetben ugyanis az eldologiasítás szélsőséges formát ölthet és az ágens információk által vezérelt automataként való kezeléséhez vezethet. Másrészt beszűkíthetik az intézményi reflexivitást az egyenlőtlenségi viszonyok is. Amennyiben az intézmények működését túlságosan a fennálló hatalmi hierarchia konzerválásának szempontjai határozzák meg, úgy a cselekvőkhöz való viszony is instrumentálissá válik. Az intézmények reflexivitása akkor válik túlságosan kiterjedtté, amikor a cselekvőkhöz egyediségükben kezdenek el viszonyulni az intézmények. Ez abban az értelemben óhatatlanul az intézményes működési keretekről való lemondással jár, hogy egy ilyen intézmény többé nem általános absztrakt – térben és időben kiterjedt – elveket érvényesít, hanem egyedi igényekhez alkalmazkodik.[12]

[12] Sajátos paradox helyzetet eredményez tehát az, amikor az intézményes működés imperatívusza az általános elvek helyett az egyedi igények figyelembevételére szólít fel. Ez ugyanis bizonyos értelemben az intézményi logika önfelszámolása.

A társadalmi integráció különböző szintjeinek áttekintése után áttérhetünk a különböző szintek közti kapcsolat elemzésére. Ahogy azt korábban is említettem, a tekintetben megegyezik Giddens, Lash, Bourdieu és Habermas álláspontja, hogy az integráció szintjei alapvetően körforgást alkotnak: a nem tudatosuló szint egyrészt alapja a tudatosulónak, ami ugyanakkor megújítja azt, továbbá az objektív szint a környezete a másik kettőnek, miközben általuk újul meg. A részletek tekintetben ugyanakkor eltérően jellemzik ezt a körforgást. Giddens álláspontja szerint a kölcsönös reflexivitáson alapuló strukturáció folyamata egyaránt magában rejti az állandóság és a változás lehetőségét. Az, hogy ezek közül melyik érvényesül a cselekvők és intézmények kölcsönös interakciójának függvénye. Lash szerint miközben az információk szerint eljáró cselekvők és a hálózatok kölcsönösen egymásra utaltak, az esztétikai reflexivitás ezek körfogását megtöri. Habermas arra hívja fel a figyelmet, hogy életvilág, kommunikatív cselekvés és rendszerdifferenciálódás cirkularitása a stabilitás és változás lehetősége mellett az önpusztítás lehetőségét is magában rejti. Bourdieu belátásaiból pedig arra következtethetünk, hogy a habitus, illúzió és mező körforgása alapvetően a fennálló hatalmi viszonyok konzerválásának irányába hat, noha ennek érdekében újabb és újabb elleplezési technikákra van szüksége, vagyis a rekonverziós mozgástér – újabb és újabb mezők kialakítása révén történő – kitágítására.

E különböző megközelítéseket egyesítve, a társadalmi integráció összetett modelljéhez jutunk. Egyrészt Giddens alapján belátható, hogy a nem tudatosuló, tudatosuló és objektív integrációs szintek közti átmenet potenciálisan reflektált folyamatnak tekinthető. Ez azt jelenti, hogy a cselekvő monitorozási képessége potenciálisan kiterjed nem csupán rutinjaira és az intézményekre, hanem azok kialakulásában betöltött szerepére is, ami lehetőséget teremt a status quo átalakítására. Másrészt Lash-re és Habermasra támaszkodva belátható, hogy az egyes integrációs szinteken létrejött formációk potenciálisan veszélyeztetik a többi szintet. Ebben az értelemben pedig az integráció körforgása potenciálisan önpusztító tendenciákat rejt magában: létrejöhetnek olyan integrációs formák, melyek az integráció körforgását akasztják meg. Harmadrészt Bourdieu felől belátható, hogy a körforgásnak azonosíthatók olyan rejtett összefüggései, melyek a látszólagos változások mellett fundamentális szintű folytonosságot fejeznek ki. Ebből a perspektívából pedig mind a körforgás reflexivitása, mind pedig önpusztító tendenciái átértelmezhetők, a stabilitás fenntartásának újabb és újabb formáiként.

Mindezek után immár lehetőségünk nyílik arra, hogy a klasszikus és késő modernitás egyesített integrációs modelljét felvázoljuk, és válaszoljunk a kérdésre, hogy milyen kölcsönhatásban állnak egymással a társas cselekvéseket összehangoló különböző koordinációs mechanizmusok. Az alábbi ábra ehhez nyújt segítséget, melyen Giddens, Lash, Bourdieu és Habermas integrációs modelljeinek elemei találhatóak. A téglalap keretbe a nem tudatosuló rutinok különböző aspektusai kerültek, az ellipszis keretbe a tudatosuló motivációk és a paralelogramma keretbe az objektív intézmények. Fo-

lyamatos vonallal jelöltem azokat az eseteket, amikor két integrációs mechanizmus egymást erősíti, szaggatott vonallal azt, amikor egymást gyengíti.

1. ábra: a klasszikus és késő modernitás egyesített kritikai elméletének szemléleti kerete

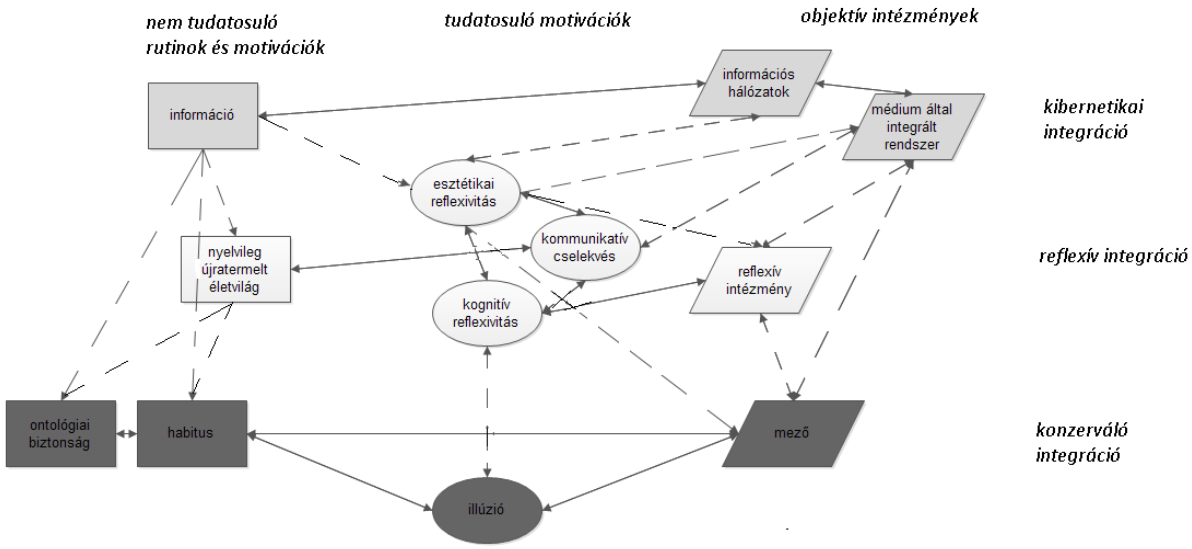

A társadalmi integráció nem tudatosuló szintjének négy aspektusa különböztethető meg egymástól: az ontológiai biztonság megteremtése, a mezőpozíció habituális leképződése és a kommunikatívan újratermelt életvilág, valamint az információs hálózatokban közvetített motiváció. Attól függően, hogy e dimenziók közül melyik dominál, a nem tudatosuló rutinok és motivációk különböző szerepet töltenek be a társadalmi integráció körforgásában. Az ontológiai biztonság és a mezőpozíciók leképzése abból a szempontból erősítik egymást, hogy mindketten a rutinok stabilizálódása irányába hatnak. A habitus az egyenlőtlenségek leképződéseként ugyanakkor gyengítheti is az ontológiai biztonságot, abban az értelemben, hogy a kiszolgáltatott strukturális pozíciókban strukturális bizonytalanságot szül. Ebben az értelemben a kettő között ambivalens a viszony. A nyelvileg újratermelt életvilág a rutinok flexibilitása irányába hat. Ezáltal gyengíti mind a strukturális kényszerek, mind az egyéni választással kialakított rutinok stabilitását. A rutinok közül a legflexibilisebb révén, ez áll a legszorosabb viszonyban a tudatosuló motivációk reflexív, racionális potenciájával. Az információs hálózatok magukat a rutinokat helyettesítik, ebben az értelemben mindhárom típussal szemben hatnak. Ezen túlmenően a narratív értelemképződést ellehetetlenítő hatásként a tudatosuló motivációk reflexív és dogmatikus típusait egyaránt gyengítik. Az, hogy melyik dimenzió kerül túlsúlyba a rutinok szintjén, kihat a társadalmi integráció tudatosuló és objektív szintjére is.

A tudatosuló motivációkat szintén négy dimenzió egyensúlya határozza meg: a tudat kognitív és esztétikai reflexivitása, a kommunikáció racionalitása, valamint az illúziók és dogmák. E négy dimenzió közül az első három egymást kölcsönösen erősíti, és ebben az értelemben ellenpontját alkot-

ja a harmadiknak. A tudati és kommunikatív reflexivitás képes arra, hogy monitorozza önmagát és az integráció minden további szintjét, illetve az esztétikai reflexivitás révén függetlenítse is magát tőlük. Ebben az értelemben a rutinok között, a flexibilisebb életvilág súlyát növelik, egyúttal – a magától értetődőségeket megkérdőjelezve – egyszerre csökkentik az ontológiai biztonságot és a habitusok béklyóját. Fordított irányban emellett megállapítható az az összefüggés, hogy ha a rutinok antropológiai és habituális aspektusa kerül túlsúlyba, az erősen korlátozza a reflexivitás lehetőségeit, miközben megnöveli az illúzió súlyát.

Mindezek az összefüggések messzemenőkig kihatnak az objektív intézményekre is. Ezek négy dimenzióját a cselekvőkkel interakciós viszonyt ápoló reflexív intézmények, az információs hálózatok, a saját professzionális kódjaik szerint szerveződő alrendszerek, és a tőkék logikája szerint szerveződő mezők alkotják. Ezek a dimenziók, három egymást kölcsönösen kizáró szerveződési logikát fejeznek ki. A reflexív intézmények részben igénylik, részben erősítik a reflexív motivációjú cselekvőket. A másik három intézménytípus ezzel szemben a reflexiót saját szempontjai szerint korlátozza (vagy az információs hálózatok esetében el is lehetetleníti), és ahelyett tudatosuló szinten illúziók és dogmák, nem tudatosuló szinten pedig egyéni rutinok és habitusok kialakulását segíti elő (az információs hálózatok esetében mindezeket a folyamatosan áramló ingerek helyettesítik). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a professzionális kódok, az információ és a tőkék szerint szerveződő intézmények kölcsönösen erősítenék egymást. Ez az összefüggés pusztán a médiumok által szervezett alrendszerek, valamint az információs hálózatok vonatkozásában áll fenn. Ezek egyaránt a kommunikáció automatizált, technikai formáján alapulnak, és ebben az értelemben pusztán fokozati különbség van köztük. Ezzel szemben áll a tőkék integrációs logikája, ami a felhalmozás és kontroll elvei szerint szerveződik, nem pedig a kommunikáció adaptív hatékonyságának növelése és az önfenntartás alapján.

Mindezekből az összefüggésekből a társadalmi integráció körforgásának három határállapota rajzolódik ki: a konzerváló, a reflexív és a kibernetikai integráció logikája. A konzerváló integrációs logika a modernitás hagyománnyá válásának tendenciáját fejezi ki. A tradicionalizálódás minden hosszan fennálló társadalmi berendezkedés sajátossága: abból fakad, hogy a hosszan létező viszonyok természetessé válva, önálló létjogosultságra tesznek szert. Ezt a tendenciát elsősorban tudatalatti, tudatos és intézményi szintre egyaránt kiterjedő, tényleges hatalmi és egyenlőtlenségi hierarchiák tartják fenn. Mégpedig abban az értelemben, hogy a mindenkori uralkodó rétegek tudatos, vagy öntudatlan célja pozíciójuk fenntartása, aminek leghatékonyabb módja a status quo naturalizálása. Emellett ugyanakkor az emberi egzisztencia sajátosságai is ebbe az irányba hatnak. A rutinok nélkül ugyanis az a fajta otthonosság sokkal kevésbé valósítható meg, ami az ontológiai biztonság érzetéhez nélkülözhetetlen. E két hatás annál inkább erősíti egymást, minél kiegyensúlyozottabbak a társadalmi

viszonyok, minél kisebbek az egyenlőtlenségek. Ellenkező esetben ugyanis az otthonosság érzetét a depriváltak körében eleve ellehetetleníti az erőforráshiány.

A reflexív integrációs logika a modernitás szüntelen éberségét fejezi ki, a modernitás tradicionalizálódást ellensúlyozó kritikai öntudatát. A reflexív integrációs logika ebben az értelemben a felvilágosodás szellemiségét fejezi ki a folyamatosan fenntartott, radikális kétely formájában. A világ egyéni és társas reflexiós folyamatokban történő monitorozására elsősorban az integráció tudatosuló szintjén nyílik lehetőség. Az így keletkező reflexív potenciál ugyanakkor egyaránt megjelenhet a rutinok és az intézmények szintjén. Ennek példái a reflexió eredményeire nyitott, és ebben az értelemben flexibilis életvilágok, valamint az automatizált szabályok helyett interaktív keretek között működő szervezetek. A reflexivitás amellett, hogy a felvilágosodás öntudataként funkcionál, egyúttal elvezet annak határáig is. Az esztétikai reflexivitás radikális nyitottsága ebben az értelemben feszíti szét a társadalmasulásnak, valamint a kognitív és kommunikatív racionalitásnak a kereteit.

A kibernetikai integrációs logika a modernitás expanziójával összefüggő önfelszámolás lehetőségére utal. A médiumok által koordinált alrendszerek és az információs hálózatok között ebben az értelemben pusztán fokozati különbség van. Mindketten egy olyan társadalmi konstellációt vetítenek előre, mely minden korábbinál nagyobb tömegeket képes funkcionáló egységbe szervezni, ugyanakkor ezt azon az áron teszi, hogy közben eldologiasítja, vagy egyenesen felszámolja az emberi egzisztenciát. Ezen integrációs logika elsősorban az intézmények szintjén jelenik meg. A tudatosuló szintet egészében eliminálja, a cselekvőkhöz pusztán a motivációk nem tudatosuló szintjén kapcsolódik. Ez is azt fejezi ki, hogy pusztán automataként tekint rájuk, melyeket a technikai hálózatokba be kell integrálni.

A konzerváló, reflexív és kibernetikai integráció ideáltípusai a modernitás egy olyan konstellációjának társadalomszerveződését írják le, melyben a klasszikus és a késő modernitás sajátosságai egyaránt jelentős szerepet játszanak. Ahogy ebben a konstellációban a klasszikus és a késő modernitás koordinációs mechanizmusai egymásra rétegződnek, és interakcióba lépve egymással, felerősítik vagy éppen gyengítik egymást, úgy jönnek létre az integráció hibrid típusai. A konzerváló, reflexív és kibernetikai integráció ideáltípusai túlmutatnak a klasszikus és a késő modernitás integrációelméletein. Nem csupán abban az értelemben, hogy a habermasi, bourdieu-i, lashi, és giddensi integrációelméletekhez képest tágabb értékvonatkoztatásból indulnak ki, és ezáltal a társas cselekvések koordinációját átfogóbb modellben tudják megragadni, de abban az értelemben is, hogy a modernitás különböző rétegei közti kölcsönhatására is érzékenyek. Ilyenformán egy olyan problémahorizonton mozognak, ami a modernitás dinamikájának alternatív koncepcióján alapul.

Eszerint a modernizáció során az újabb és újabb társadalmi konstellációk megjelenése nem jár együtt a régiek megszűnésével, ehelyett a régi és új formák együttélése és kölcsönhatása jellemző. A modernitás e felfogása szerint a modernitást egyrészt retrográd tendenciák jellemzik, ahogy fennáll az esélye annak, hogy a felvilágosodás kiüresedett tradícióvá válik. Másrészt a szüntelen fejlődés potenciálja jellemzi, ahogy a reflexivitás révén folyamatosan megkérdőjeleződik a fennálló és a lehetséges. Harmadrészt pedig az önpusztítás veszélye jellemzi, ahogy a fejlődés nem szándékolt következményei kontrollálhatatlan, irreverzibilis folyamatokat indítanak be. Fontos hangsúlyozni, hogy e három integrációs logika egyike sem tekinthető kitüntetettnek. Ahogy azt igyekeztem bemutatni minden integrációs szint esetében, bármelyik határállapothoz közelít egy társadalom, azzal komoly patológiákat idéz elő. A társadalmi integráció három aspektusa közül hosszútávon egyik sem nélkülözhető. Mindegyiknek azonosítható olyan funkciója, melyet egyedüliként képes betölteni. A konzerváló integráció a stabilitás és az ontológiai biztonság, a reflexív integráció az emancipáció és az identitás, a kibernetikai integráció pedig az adaptáció szempontjából kulcsfontosságú. Éppen ezért egy a klasszikus és késő modernitás rétegződéséből kiinduló kritikai elmélet számára a normatív bázis ezek egyensúlyában keresendő.[13]

Azáltal, hogy a modernitás e három aspektusát különböző integrációs logikaként ragadjuk meg, lehetőség nyílik arra, hogy szociológiailag vizsgáljuk őket. Az egyes integrációs logikák ugyanis azáltal, hogy a nem tudatosuló és tudatosuló motivációk, világértelmezések és normák szintjén, valamint az intézmények objektív környezetének szintjén eltérő kereteket jelölnek ki, párhuzamos társadalmi szférákat is körvonalaznak.[14] E szféráknak egyfelől megvannak a maguk patológiái és emancipációs potenciáljai, melyeket a klasszikus és késő modernitás elméletei alapján rekonstruálhatunk. Ezek mellett ugyanakkor a rétegzett modernitás integrációs ideáltípusai segítségével, a szférák kölcsönhatásából fakadó patológiák és emancipációs potenciálok alternatív köre is hozzáférhető. Mindezek együttes leírása jelöli ki a rétegzett modernitás elméletét, ami egyúttal a rendszerváltás utáni társadalom kordiagnózisának értelmezési horizontja is.

[13] Ez a normatív bázis tárja fel az igazi jelentőségét az olyan patológiáknak, mint amilyet Habermas feltárt gyarmatosítástézisében. A rendszer túlsúlyba kerülése épp azért problematikus, mert az egyik határállapothoz közelíti a társadalmi integráció körforgását. Hasonlóképpen problematikus, az is, ha a reflexivitáson alapuló körforgás kerül túlsúlyba, ez ugyanis minden szinten gyengíti a stabilitást: egzisztenciális szorongást és dezintegráltságot okoz.

[14] Természetesen e szférák korántsem kizárólagosak abban az értelemben, hogy egyazon cselekvő egyszerre több szférához is tartozhat különböző cselekvéshelyzetekben részt véve.

MODERNIZÁCIÓELMÉLETI KÖVETKEZMÉNYEK

A klasszikus és késő modernitás társadalomelméleteinek szintézise és a rétegzett modernitás integrációelméleti ideáltípusainak felvázolása után hozzákezdhetünk a kordiagnózis felvázolásához. A modernizáció logikájára, valamint a késő modernitás sajátosságaira vonatkozó belátások elválaszthatatlanok a társadalmi integráció körforgásáról elmondottaktól. A különböző modernizációelméletek arra az empirikus kérdésre kidolgozott válasznak tekinthetők, hogy a társadalmi integráció körforgásának melyik aspektusai válnak dominánssá, és ezzel összefüggésben milyen patologikus és emancipatórikus folyamatok játszódnak le. Giddens, Lash, Bourdieu és Habermas e kérdésekre gyökeresen eltérő válaszokat dolgozott ki. Az alábbiakban első lépésben ezek alapján vizsgálom meg, hogy a konzerváló, reflexív és kibernetikai integráció által körvonalazott cselekvési szférákban milyen patológiák és emancipációs tendenciák azonosíthatók. Ezt követően arra teszek kísérletet, hogy e három integrációs logika által szervezett szféra kölcsönhatásait megvizsgáljam. Erre a konzerváló, reflexív és kibernetikai integrációhoz igazodó cselekvők interakcióinak elemzése révén nyílik lehetőség.

A konzerváló integráció szférájában jelentkező modernizációs sajátosságokat elsősorban Bourdieu, másodsorban Giddens vizsgálódásai világítják meg. Bourdieu a különböző tőkékért folytatott küzdelmeket tekinti a modernizáció mozgatórugóinak. E küzdelmekben egyrészt a mezőkön belüli pozíciók, másrészt maga a mezők struktúrája is folyamatosan átrendeződik, azonban a lényeget – a folyamatos társadalmi konfrontációt – illetően nincs változás. Ilyenformán ez a diagnózis úgy értelmezhető, mint a tőkék rendszerének – a folyamatos differenciálódás mellett – konzerválódása. Ebben a megközelítésben a modernitás legfontosabb jellemzője az egyenlőtlenségek elleplezett, generációról-generációra átörökített rendszere. Ez a szükségképpen hatalmi jellegű rend ugyanakkor, amennyiben nem teremt szélsőséges egyenlőtlenségi viszonyokat, azáltal hogy természetesként adott, lehetőséget nyújt az ontológiai biztonság – Giddens álláspontja szerint a késő modernitásban egyébként egyre nehezebbé váló – megteremtésére.

A konzerváló integráció által koordinált cselekvési szférában a patológiák több forrásból fakadnak. Egyrészt maguk az elleplezett, stabil strukturális egyenlőtlenségek a patológiák jelentős részéért felelősek: azáltal, hogy megszabják az erőforrásokhoz való hozzáférés lehetőségét, egyúttal korlátozzák a lehetséges cselekvések körét is. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy a cselekvők és intézmények reflexív potenciálja híján ezen az integrációs szinten az emancipáció esélyei csekélyek. Hiszen reflexió hiányában sem az egyenlőtlenségek, a rendelkezésre álló identitások, célok, eszközök és gyakorlatok kritikájára, sem pedig a társadalmitól való függetlenség formáját öltő autonómia kialakítására nincs mód. Végül a patológiák harmadik forrásaként az információs hálózatokhoz való kapcsolódás

hiánya nevezhető meg, aminek következtében az adaptációs kapacitás beszűkül. Minthogy a késő modernitásban az egyenlőtlenségek önálló dimenzióját jelölik ki az e hálózatokon belüli pozíciók, ezért hátrányos jellegük döntő jelentőségű. A konzerváló integráció terének emancipációs potenciálja egyfelől a többi integrációs térben kontingenssé váló ontológiai biztonság biztosításában rejlik. Másfelől a kibernetikai és reflexiós cselekvészférákat jellemző patológiáktól való mentességből fakad. Így ezen a szinten kevéssé kell számolni a radikális reflexióból fakadó dezintegráció veszélyével, valamint a kibernetikai hálózatok szélsőséges eldologiasító hatásával.

A reflexív integráció szférájában jelentkező modernizációs sajátosságokat Habermas, Giddens és Lash vizsgálódásai világítják meg. Habermas olyan evolutív folyamatként tekint a modernizációra, ami fundamentális szinten kommunikatív racionalizálódásként írható le, vagyis a dogmák helyett racionálisan védhető világértelmezések elterjedéseként. Giddens úgy gondolja, hogy a modernizáció nem írható le se tisztán evolúciós, se tisztán konfliktuselméleti keretek között. A késő modernitás alapjelensége ugyanis a reflexivitás fokozódása, ami magában foglalja a változásra és a konfliktusokra vonatkozó reflexiót is. A saját jellegzetességeire rádöbbenő, vagyis reflektált evolúciós folyamatok és konfliktusok nem lehetnek többé ugyanolyanok, mint a reflektálatlanok. Hiszen áthatja őket egy – a potenciális károkat csökkenteni, és hasznokat növelni igyekvő – tudatos tervezési mozzanat is. Így jönnek létre az elveszett ontológiai biztonság, és bizonytalanná vált identitás megteremtésében segítő intim kapcsolatok és terápiás intézmények, az egyéni reflexióhoz és kockázatbecsléshez fogódzót kínáló szakértők, az intézményi reflexivitásért küzdő civil szervezetek, és az annak jegyében eljáró generatív politikai intézkedések. Lash a modernizáció párhuzamos tendenciáit azonosítja: az instrumentális racionalizálódás logikájának részben a technikai-tárgyi környezetben, részben a világértelmezésben kiteljesedő folyamatát és a társadalmi kereteit szétfeszítő, autonóm, esztétikai reflexivitás elterjedését.

A reflexív integráció által koordinált cselekvési szférában a patológiák szintén több forrásból fakadnak. Egyrészt az – elsősorban esztétikai – reflexivitás radikális formája magában rejti a társadalmi dezintegráció veszélyét. Ezt az esélyt tovább növeli az elleplezett hatalmi viszonyok struktúrájától és a kibernetikai hálózatoktól való távolságtartás. Minthogy elsősorban ezek képesek a tömegtársadalmak stabil, kiszámítható koordinációjára, ezért a tőlük való függetlenség óhatatlanul a dezintegráció irányába hat. A konzerváló integrációs logika szférájához való kritikus viszonyulás eredményeként továbbá az ontológiai bizonytalanság növekedésével, értelemvesztéssel és az identitás kérdésessé válásával is számolni kell. A kibernetikai hálózatoktól való távolságtartásból pedig annak egyenlőtlenségi logikája szerinti (perifériális, halott hálózati pozíció), illetve adaptív hátrányok fakadnak. A reflexív integráció terének emancipációs potenciálja egyfelől a fennálló viszonyok szüntelen kritikai monitorozásából fakad. Ez lehetőséget teremt nem csupán az olyan hagyományosan adott

kihívások kezelésére, mint amilyenek az egyenlőtlenségek, de azokkal az új problémákkal való szembenézésre is, melyek épp e kezelésekből fakadnak. Így a megnövekedett kontingenciából fakadó ontológiai bizonytalanság problémáira az intimitás, az identitás reflektált konstrukciója és a reflexivitás intézményi logikává transzformálása adhat választ. Az eldologiasító integrációs rendszerek kihívásait pedig az esztétikai reflexivitás által lehetővé tett lekapcsolódás kezelheti.

A kibernetikai integráció cselekvésszféráját jellemző modernizációs sajátosságokat Habermas és Lash vizsgálódásai világítják meg. Habermas szerint a kommunikatív racionalizálódással párhuzamos evolúciós trend, a másodrendű differenciálódás, vagyis az – egyre specifikusabb feladatokat egyre hatékonyabban ellátni képes – funkcionális alrendszerek létrejötte. E rendszerek álláspontja szerint kölcsönhatásban állnak a kommunikatívan újratermelt életvilággal: miközben a rendszerek kialakulását az életvilág racionalitása teszi lehetővé, addig a rendszerek expanziója fokozatosan felszámolja a racionalitás előfeltételeként értelmezhető kommunikáció terét. Lash hasonló összefüggéseket vázol fel az esztétikai reflexivitás kapcsán. Álláspontja szerint a technikai fejlődés következtében fokozatosan kialakuló globális információs hálózatok minden korábbinál szélesebb tömegeket tudnak integrálni. Igaz, ahogy az információ felváltja a jelentéstulajdonítást, úgy ennek ára a narratív értelemképződés és az ehhez számtalan szállal kötődő szubjektum terének felszámolása lesz.

A kibernetikai integráció által koordinált cselekvésszférában a patológiák elsődleges forrása az eldologiasítás. A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok, vagy az információ révén koordinált hálózatokban a cselekvések kizárólag nem tudatosuló motivációk és objektív környezeti kényszerek révén kerülnek koordinációra, vagyis a cselekvők intencionalitásától függetlenül. Ebben az értelemben ezekben a szférákban a cselekvők automataként vesznek részt, akik egy technikai kényszerstruktúrához alkalmazkodnak az értelmezés lehetősége nélkül. Ez a patológia dehumanizáló mivolta okán önmagában is problematikus, amit ugyanakkor tovább fokoz a helyzetre való reflexió lehetőségétől való megfosztottság. Ennek hiányában sem a fennálló viszonyok kritikájára, sem pedig a változtatásra nem nyílik mód. A reflexivitás hiánya további patológiákhoz vezet: ebből következően ugyanis a késő modernitás kontingenciájából fakadó ontológiai bizonytalanság elleni küzdelmek eszközeitől is meg vannak fosztva a cselekvők. A kibernetikai hálózatok emancipációs potenciálja egyfelől a minden továbbinál nagyobb adaptív képességben rejlik. A globális információs hálózatokhoz való hozzáférés ugyanis korábban elképzelhetetlen tudásbázis kezelését és együttműködési formák kialakulását teszi lehetővé. E hálózatok egyenlősítő potenciállal is bírnak, és ebben az értelemben felszámolják a konzerváló integrációs szférákat. Másfelől új típusú integrációs logika formájában védelmet jelentenek a reflexív integrációs szféra dezintegrációs veszélyeivel szemben is.

Az egyes integrációs logikák által kijelölt cselekvési szférák modernizációs sajátosságainak áttekintése után áttérhetünk azok érintkezési pontjain támadó patológiákra és emancipatórikus lehe-

tőségekre. A cselekvési szférák érintkezése abban az értelemben metaforikusan értendő, hogy soha nem maguk az integrációs logikák, hanem mindig az azoknak megfelelően eljáró cselekvők kerülnek kapcsolatba egymással. Ezek az interakciók abból fakadóan, hogy eltérő koordinációs elvárásokon alapulnak, az alapértelmezettnél nagyobb kontingenciával jellemezhetők. Ezért egyaránt magukban rejtik a nyers hatalmi viszonyok alapján történő koordinációnak, és az együtt-cselekvés feladásának lehetőségét. Belátható, hogy különbözőképpen bár, de e két alternatíva egyaránt patológiákhoz vezet: az előbbi az egyenlőtlenségek egy új dimenziójához, az utóbbi pedig dezintegrációhóz és izolált cselekvési terek kialakulásához. A különböző integrációs logikák szerint eljáró cselekvők interakcióinak ugyanakkor azonosíthatók olyan kimenetei is, melyekben a többlet kontingenciát sikerrel kezelik anélkül, hogy hatalmi szóra támaszkodnának. E koordinációs mechanizmusok fejezik ki a késő modernitás emancipatórikus potenciáljának új dimenzióját, a különböző integrációs logikák összehangolásának formájában.[15]

Ahhoz, hogy a különböző integrációs ideáltípusokhoz igazodó cselekvők közti interakciós helyzeteket elemezhessük, elsőként az őket jellemző koordinációs várakozásokat kell rekonstruálnunk. Ehhez az egyes integrációs ideáltípusok által implikált várakozáshorizontok fenomenológiai elemzésére van szükség. A konzerváló integráció logikájához igazodó cselekvő számára a valóság értelmezése alapvetően problémamentes. Az illúziók kijelölik a releváns tételeket és játékszabályokat. A rendelkezésre álló szimbolikus és materiális tőkék megszabják az elérhető célokat és megvalósítható gyakorlatokat. Ezekhez igazodva diszpozíciós szinten is rögzülnek a cselekvések keretei, a természetesség látszatával ruházva fel a fennálló társadalmi rendet. Ennek köszönhetően pedig – hacsak a mezőpozíció nem annyira kiszolgáltatott, hogy ellehetetleníti a hétköznapi gyakorlatokat – nem kerül előtérbe az értelemproblematika, a világ otthonosként jelenik meg. A konzerváló integrációs logika szerint eljáró cselekvő társaira és a közös cselekvés kereteire egyaránt magától értetődőként tekint; nem kérdőjelezi meg a társadalmi gyakorlatok tétjeit és szabályait, és úgy gondolja, hogy a többiek sem teszik ezt. Azt, hogy adott társas cselekvéshelyzetben ki miként járhat el, elsősorban a rendelkezésére álló tőkék jelölik ki. Ezek a paraméterek jelölik ki az interakciók keretét is: ezek alapján dől el, hogy alá-fölérendeltségi viszonyba rendeződnek, egymással konfrontálódnak vagy éppen egymást figyelmen kívül hagyják-e a cselekvők.

[15] Ezen a ponton *A modernizáció ingája* „hálózati inkompatibilitás" fogalmára utalhatunk, ami párhuzamba állítható a fentiekben azonosított integrációs logikák közti inkompatibilitással (Sik 2012: 306). Ahogy a cselekvéskoordináció koordinációjának és az autonómia kialakulásának könyvben kidolgozott példái mutatják, az ilyen típusú koordinációk sikere rendkívül sok előfeltételtől függ.

A reflexív integrációs logikához igazodó cselekvő számára a valóság értelmezése alapvetően problematikus. Sem a saját identitása, sem a rendelkezésre álló világképek, sem a társadalmi viszonyok nem maguktól értetődőek számára. Ebből felfokozott egyéni és társas reflexivitás következik, aminek következményeként sem stabil rutinok, sem automatizált mechanizmusok révén szervezett intézmények nem tudnak kialakulni. Az életvilág nyitott marad a kritikára, az intézmények pedig partnerré válnak az interakcióban és a reflexióban. Attól függően, hogy a reflexivitás mennyire radikális, egyrészt az ontológiai biztonság hiányából fakadó szorongás állandósul, másrészt az együttcselekvés esélye csökken.A reflexív integrációs logika szerint eljáró cselekvő társaira és a közös cselekvés kereteire egyaránt úgy tekint, mint ami nyitott az egyéni és a közös mérlegelésre. Abból kiindulva, hogy számára mindezek kérdésesek, társaitól is azt várja el, hogy készek legyenek az egyéni és közös reflexióra, melyekben végső soron kialakításra kerülnek az interakciók keretei.

A kibernetikai integrációs logikához igazodó cselekvő számára a valóság értelmezése alapvetően irreleváns. E cselekvő lemond az egyéni értelemadásról, és ehelyett az információs hálózatok által folyamatosan közvetített ingerektől várja a cselekvések valós idejű meghatározását, vagyis a célok, motivációk és eszközök kijelölését. Ez a cselekvőperspektíva felfüggeszti a cselekvő – akár dogmatikus, akár reflexív – intencionalitását, és felváltja azt egy technikailag közvetített kollektív tudattal. A kibernetikai integrációs logika szerint eljáró cselekvő abból indul ki, hogy társai is hozzá hasonlóan hozzá vannak kapcsolódva az információs hálózatokhoz. A közös cselekvés lehetősége ebben a konstellációban egyazon hálózathoz való kapcsolódásból fakad.

A különböző integrációs logikákhoz igazodó cselekvők várakozáshorizontjainak rövid jellemzése alapján belátható, hogy ezek inkompatibilisek egymással. Egy konzerváló, egy reflexív és egy kibernetikai integrációs logika szerint eljáró ágens különböző hozzáállást feltételez társairól, ami rendkívül megnehezíti a cselekvési szférák közti átjárást. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy el is lehetetlenítené. Az illuzórikus, természetesként elfogadott értelem, a folyamatos kritikai reflexió tárgyává tett értelem és az értelemről való lemondás amellett, hogy kölcsönösen egymás ellentétei, egyúttal egymás határai is. Ennek megfelelően az általuk meghatározott cselekvők közti interakciókban, két alternatíva valósulhat meg. A cselekvők, amennyiben sajátjuk ellentéteként tekintenek az alternatív integrációs logikára, megpróbálhatják sajátjukat ráerőltetni társukra. Amennyiben viszont sajátjuk határaként tekintenek az alternatív integrációs logikára, úgy kísérletet tehetnek sajátjuk átalakítására. Az első alternatíva adott integrációs logika „gyarmatosításaként” szükségszerűen hatalmi kényszert implikál. Továbbá potenciálisan ellehetetleníti – az ontológiai biztonság, emancipáció vagy adaptáció nélkülözhetetlen teljesítményeivel jellemezhető – cselekvési szférákat. Ezért ez jelöli ki az integrációs logikák közti interakciók patologikus formáját. A második alternatíva ezzel szemben, az adott integrációs logikák saját határaival való szembenézés formájában a tanulás lehetőségét rejti

magában. Továbbá lehetőséget teremt a különböző cselekvési szférák nem hatalmi szóval történő, és ebben az értelemben emancipatórikusnak tekinthető integrációjára.

Az integrációs logikák közti interakció patologikus kimenete a konzerváló várakozási horizontú cselekvés esetében azt jelenti, hogy saját dogmatikus illúzióit, vagyis az azok által kijelölt tételeket és játékszabályokat megpróbálja ráerőltetni társára, domináns mezőpozícióba próbálva kerülni hozzá képest. A reflexív cselekvő vonatkozásában ez a gyarmatosítás a reflexió korlátozásában érhető tetten, vagyis – a tudat reflexivitását és a kommunikáció racionalitását egyaránt beszűkítő – megkérdőjelezhetetlen, dogmatikus értelmezések kijelölésében. A kibernetikai cselekvő vonatkozásában pedig az információs hálózatokhoz való csatlakozás korlátozásában, és ezáltal az információ logikájának lehatárolásában, valamint tartalmi keretezésben mutatkozik meg. A reflexív várakozási horizontú cselekvő esetében az interakció patologikus kimenetét a reflexió másikra való ráerőltetése fejezi ki. A konzerváló cselekvő vonatkozásában ez a gyarmatosítás az illúziók szétzilálásában, és ebből fakadóan az ontológiai biztonság felszámolásában érhető tetten. A kibernetikai cselekvő vonatkozásában pedig az információs hálózatokról való leválasztásban, és ebből fakadóan a hatékony, széleskörű integráció felszámolásában. Végül a kibernetikai várakozási horizontú cselekvő esetében az interakciók patologikus kimenetét az eldologiasítás fogalmával írhatjuk le. A konzerváló cselekvő esetében ez az illúziók információra cserélését és ezáltal hatályon kívül helyezését, továbbá ebből fakadóan az ontológiai biztonság veszélyeztetését jelenti. A reflexív cselekvő esetében pedig az önmaga és környezete monitorozásához és értelmezéséhez szükséges tér felszámolását.

A különböző integrációs logikák szerint eljáró cselekvők interakciójának emancipatórikus kimenete a konzerváló várakozási horizontú cselekvő esetében az illúziók abszolút érvényének megkérdőjelezéseként jellemezhető. A reflexív cselekvő vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a hagyományba beépül az önreflexió, és kritika mozzanata. Ahhoz, hogy ez ne vezessen egyúttal a hagyomány felszámolásához, egy erre specializálódott illúzió és mező révén nyílik lehetőség. A kibernetikai cselekvő vonatkozásában pedig azt jelenti, hogy az illúziót részben információvá alakítják, ezáltal tartalmában megőrzik, ugyanakkor formájában megreformálják. A reflexív várakozási horizontú cselekvők esetében az emancipatórikus interakció lehetőségét a reflexió önkorlátozása, illetve új formáinak kikísérletezése rejti megában. A konzerváló cselekvők vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a reflexív cselekvő elfogadja a jelentések, illetve cselekvéshelyzetek azon körét, amit kivon a kritikai vizsgálat hatálya alól.[16] A kibernetikai cselekvők vonatkozásában pedig azt, hogy az információs hálóza-

[16] Korábban az identitás és az autonómia kérdései kapcsán tettem kísérletet a kritika hatálya alá nem vonható dogmatikus jelentések azonosítására (Sik 2009, 2012).

tokra is megpróbál kiterjedni, törekedve a reflexió olyan, új formáinak kifejlesztésére, melyek az információ kritikáját teszik lehetővé. Végül a kibernetikai várakozási horizontú cselekvők esetében az emancipatórikus interakció lehetőségét pedig a kiterjedés önkorlátozása, illetve az információ átalakítása rejti magában. A konzerváló cselekvő vonatkozásában ez az illúziók terének szabadon hagyásában és a hagyomány információvá alakításában fejeződhez ki. A reflexív cselekvő vonatkozásában pedig a kritika terének tiszteletben tartásában, valamint információkritikában.

A klasszikus és késő modernitás egymásra rétegződése következtében előálló integrációs logikák, valamint az általuk kijelölt cselekvési terek közti interakciók modernizációs dinamikájának, valamint patologikus és emancipatórikus potenciáljainak következtetéseit az alábbi táblázat foglalja össze:

2. táblázat. A rétegzett modernitás tendenciái

	modernizációs dinamika	**patológiák**	**emancipatórikus potenciál**
konzerváló integráció szférája	tőkékért folyó küzdelem, elleplezett egyenlőtlenségek újratermelődése	egyenlőtlenségek, reflexív potenciál hiánya, információs logika hiánya	ontológiai biztonság, integráltság, eldologiasítás alacsony foka
reflexív integráció szférája	reflexivitás növekedése, racionalizálódás	dezintegráció, ontológiai bizonytalanság, értelemproblematika, információ hatékonyságának hiánya	kritikai reflexivitás, autonómia, szabad identitás konstrukció, eldologiasítás alacsony foka
kibernetikai integráció szférája	másodrendű és funkcionális differenciálódás, globális információs hálózat kiépülése	eldologiasítás, reflexív potenciál hiánya, ontológiai bizonytalanság	integráltság, adaptív potenciál, egyenlőtlenség alacsony foka
konzerváló-reflexív interakció	különböző cselekvési szférák „metaintegrációja” vagy izolációja	reflexió korlátozása, hagyományok szétzilálása	a reflexió hagyománya, a reflexió határmegvonása
konzerváló-kibernetikai interakció		információs hálózathoz való csatlakozás korlátozása, illúziók információra cserélése	illúzió információvá alakítása, hagyomány terének információtól való védelme
reflexív-kibernetikai interakció		információs hálózathoz való csatlakozás korlátozása, reflexió terének felszámolása	információkritika, reflexió terének információtól való védelme

Áttekintve késő és klasszikus modernitás egymásra rétegződésének patologikus és emancipatórikus vonásait, megállapítható, hogy a különböző integrációs logikák egymás komplementerei és ebből fakadóan messzemenőkig egymásra vannak utalva. Az egyes típusra jellemző patológiák csakis a többi típus segítségével orvosolhatók: az egyenlőtlenségek a reflexivitás és az információs hálózatok segítségével csökkenthetők, a dezintegráció az illúziókkal és az információs hálózatokkal ellensúlyozható, az eldologiasítás pedig a reflektált vagy dogmatikus értelemadással kezelhető. A konzerváló, reflexív és kibernetikai integráció által meghatározott cselekvési terek egymásrautaltsága

világítja meg a különböző integrációs logikák szerint eljáró cselekvők interakcióinak jelentőségét. Abból fakadóan, hogy a modernitás különböző rétegei rejtik magukban a kulcsot egymás problémáihoz, az együttműködésük lehetőségére vonatkozó kérdés alapvető fontosságúvá válik. Hiszen pontosan az együttműködési helyzetekben nyílik lehetőség arra, hogy a cselekvők egymás patológiái számára emancipatórikus horizontot nyissanak.

Ebben az értelemben a rétegzett modernitás egésze szempontjából kitüntetettnek tekinthető a konzerváló, a reflexív és a kibernetikai integráció által meghatározott cselekvési terek összehangolása, vagyis egyfajta „metaintegráció" megvalósítása. Abban az esetben, ha ez sikeres, egyfelől fennmaradhatnak a különböző integrációs logikák, és elláthatják azokat a nélkülözhetetlen funkciókat, melyek csak rájuk jellemzőek. Másfelől lehetőség nyílik arra is, hogy a különböző integrációs logikákhoz igazodó cselekvők tanuljanak egymástól, és felismerve határaikat és határátlépéseik veszélyét, emancipálódjanak, vagyis saját szférájuk patologikus tendenciáit ellensúlyozzák. Abban az esetben, ha ez sikertelen, a különböző integrációs logikák gyarmatosítják egymást. Ekkor fennáll a veszélye a nélkülözhetetlen funkciók kielégítetlenségének, a létező patológiák kontrollálatlan terjedésének, és újak megjelenésének.

A különböző cselekvési szférák metaintegrációjának kérdése ilyenformán a rétegzett modernitás specifikus problémahorizontját jelöli ki. Amennyiben e sajátos integrációs kihívást sikerül megoldani, úgy egyúttal a fennálló patológiák emancipációjára is lehetőség nyílik. Amennyiben viszont nem, úgy a fennálló patológiák súlyosbodására számíthatunk. Természetesen az, hogy a modernizációs logikák dinamikája pontosan miként alakul, társadalomról társadalomra és időben egyaránt változik. E kérdés ennek megfelelően elméleti szinten nem tisztázható, csakis egy térben és időben azonosított társadalom empirikus elemzésével. A tanulmány folytatásában erre teszek kísérletet: a rendszerváltás utáni magyar társadalom példáján keresztül mutatom be a rétegzett modernitás kritikai elméletét működés közben, felvázolva napjaink magyar társadalmának kordiagnózisát.

HIVATKOZÁSOK

Beck, U. – Giddens, A. – Lash, S. (1994) *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order.* Cambridge: Polity.

Bourdieu, P. (1980) *La distinction.* Paris: Gallimard

Bourdieu, P. (1990) *The logic of practice.* (trans. Nice, R.) Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, P. (2002) *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről* (ford. Berkovits B.) Budapest: Napvilág.

Habermas, J. (2001) Morális tudat és kommunikatív cselekvés (ford. Felkai G). In Felkai Gábor (szerk.) *A kommunikatív etika.* Budapest: Új Mandátum.

Habermas, J. (2011) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.

Lash, S. (1999) *Another Modernity. A Different Rationality.* Oxford: Blackwell.

Lash, S. (2002) *Critique of Information*. London: Sage.

Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge: Polity.

Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity.* Cambridge: Polity.

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.

Rényi Á. – Sik D. –Takács E. (2014) Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. *Szociológiai Szemle* 3 (megjelenés alatt).

Schütz, A. (1974) *The structures of the life-world.* (Trans. Zaner, R. M. – Engelhardt, H. T.) London: Heinemann.

Sik D. (2009) A kommunikatív ész kritikája – kommunikatív cselekvés és személyes identitás. *Szociológiai Szemle* 2009/3, 43–63.

Sik D. (2012) *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlata.* Budapest: ELTE – Eötvös.

Sik D. (2013a) Giddens modernitáselmélete: identitás és intimitás. *Replika* 1. (82.) 131–144.

Sik D. (2013b) Giddens modernizációelmélete: Intézményi átalakulás és politikai praxis. *Replika* 1. (82.) 97–112.

Sik D. (2013c) Giddens társadalomelmélete. In *Társadalomkutatás* 1, 55–71.

Sik D. (2013d) Lash modernitáselmélete. *Jel-kép* 4.

CSURGÓ BERNADETT

A MINDENNAPOK EGZOTIKUMA

Szász Antónia – Kirzsa Fruzsina (szerk.)
A Kultúra rejtelmei. Kapitány Ágnes köszöntése
MAKAT-L'Harmattan, Budapest, 2013

2013. decemberében a L'Harmattan Kiadó és a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság közös kiadásában jelent meg *A kultúra rejtelmei* című, Kapitány Ágnest 60. születésnapja alkalmából köszöntő, de nem csupán Ágnest, de elválaszthatatlan társát, Gábort is ünnepelő kötet. Tanítványok és kollégák a szociológia, politológia, kulturális antropológia, pszichológia, művészettörténet és művészetelmélet területéről a kultúra világához kapcsolódó témájú írásaikkal köszöntik Ágnest (és Gábort), aki(k)nek a gondolatai, írásai mindannyijuk/mindannyiunk, a kultúra, vagy ahogy Bali János fogalmaz, a „hétköznapok egzotikuma" iránt érdeklődő kutató számára inspirálóak, meghatározóak.

Az ünnepelt munkásságához hasonlóan az ünneplő kötet is rendkívül sokszínű, a kultúra számos apró, sokszor szinte észrevehetetlen, de mégis jelentős momentumára hívja fel a figyelmet. A kötet négy tematikus blokkba rendezve járja körül a kultúra sokféle jelenségeit. A tematikus részek előtt egy Tabula gratuloriával, Kapitány Ágnes (és Kapitány Gábor) eddig megjelent köteteinek listájával és három köszöntő írással kezdődik a kötet. Elsőként Bali János és Fiáth Titanilla *Ketten ugyanarról* címmel gyűjtenek össze néhány gondolatot arról, hogy mit is jelentett számukra, tanítványok számára az Ágnessel (és Gáborral) való találkozás, mit tanultak és kaptak tőlük. Bali János ezt a következőképpen foglalja össze például: „A *láss, ne csak nézz* élménye hozzájárult ahhoz, hogy szilárd alapokra építsük az antropológiánkat." (7.o.) Koncz Gábor rövid köszöntő írásában, *Az együtt szociológiájában* Ágnes és Gábor közös munkáját szinergizmusként írja le a szó legnemesebb értelmében, és munkásságuk társadalomtudományi jelentőségét hangsúlyozza. Antalóczy Tímea és Pörczi Zsuzsanna pedig a 2013-ban megjelent, a *Szellemi termelési mód* című kötet elemző ismertetésén keresztül mutatják be a Kapitány Ágnest és Gábort jellemző szellemiséget, kutatói atitűdöt *A kérdezés bátorsága* címmel, amelynek rendkívül kifejező mottójául Hannah Arendt gondolatait választják,

miszerint „Kétségtelenül tisztában vagyunk azzal, hogy a gondolkodás nem csupán intelligenciát és alaposságot, mindenekfölött bátorságot is követel.” (16.o.)

Az első, *A mindennapok antropológiája* című részben nyolc szerző nagyon sokféle téma köré rendezve villantja fel a mindennapok világát antropológiai, antropológusi nézőpontokból. Bali János és Csizmady Adrienne írásának tárgya Budapest. Bali *Látható és láthatatlan világok a városi köztérben* című írása a nagyvárosi közterek és nyilvánosság változását elemzi Budapest példáján és bemutatja a nyilvános térhasználat sokszínűsödésének folyamatát. Csizmady Adrienne interjúrészletekkel gazdagon illusztrált írásában Belső-Erzsébetváros átalakulási folyamatát mutatja be, azt a folyamatot, amelynek következtében a városrész a különböző kultúrák és szellemi irányzatok gyűjtőhelyévé válik, de ezzel együtt számos társadalmi konfliktust hordoz magában, és amely akár a városrész mind funkcionális mind fizikai kiüresedésének veszélyét is magában rejti. Novák Piroska *Terítéken a porcelán* című írásában a porcelán státuszszimbólumként való megjelenését elemzi mind történeti, mind antropológiai nézőpontból a gasztronómiai kultúra változásait középpontba állítva. Az étkezés és konyha világánál maradva Mayer Kitty *Kitchen Aid* című írása az 50-es 60-as évekbeli amerikai háztartási gépeket állítja elemzése középpontjába: elemzi a korabeli háztartási gépek jellegzetességeit, a konyhai viszonyokat és háziasszonyi szerepeket, illetve ezeknek a gépeknek a retrón keresztüli hatását és szerepét a jelenben. A következő két írás két különböző hátrányos helyzetű társadalmi csoportot választott témájául. Fiáth Titanilla *Édenkert a rácsokon* túl címmel kutatói önreflexióban is bővelkedő írásában fogvatartottak elbeszéléseinek elemzésével a civil világ és a börtönélet reprezentációit elemzi. Feischmidt Margit *Asszonyok határhelyzetben* című esszéjében három női portrét mutat be, melynek szereplői olyan, az ország határterületein élő, társadalmi értelemben is határhelyzetben lévő roma asszonyok, akiknek életkörülményei nagymértékben hasonlítanak a többségi társadalom életmódjához, de ezt ők óriási erőfeszítések árán érik el. Végezetül a fejezet utolsó két írásának, bár nagyon eltérő tematikában, olyan klasszikusnak számító antropológiai témák a tárgyai, mint a szimbólumok és mítoszok. Szász Antónia *Bogáncs – egy nemzeti szimbólum jelentéstartalmai* című tanulmányában a skót nemzeti szimbólum eredetét, jelentéstartalmait és társadalmi-kulturális felhasználását mutatja be. Béres-Deák Rita pedig azt vizsgálja, hogy az LMBTQ közösség tagjai hogyan értelmezik a családról szóló mítoszokat, és alapos, interjúrészletekkel is gazdagon illusztrált elemzésében megállapítja, hogy bár a homoszexuális család mítosza folyamatosan ellentétbe kerül a mainstream családdal kapcsolatos mítoszokkal, az LMBTQ közösség tagjainak diskurzusában a család intézménye támogatást kap, valamint a jelentése ki is bővül és gazdagabbá válik.

A második, *Az antropológia és környezete* című rész öt írása a politikai antropológia, a nyelvészet és kommunikációelmélet valamint a közösségkutatások területéről érkező írásokat tartalmaz. A. Gergely András *A mindennapok antropológiája és élménypolitikája* című írásában Kapitány Ágnes és Gábor életművének egyes elemeit politikai antropológiai nézőpontból veszi górcső alá, és olyan té-

mákat vet fel, mint például a színház politikuma és az állami dramaturgia, a kulturális emlékezet vagy a politikai turizmus. Balázs Géza egy rövid írásban gyűjti össze, hogy milyen eredmények születtek a kommunikációelméletben a nyelvi funkciókra vonatkozóan. Gulyás Anna négy, a közoktatásban, közművelődésben megvalósított kulturális antropológiai és/vagy néprajzi programot mutat be, amelyből egy a kulturális antropológia beépítését jelenti a középiskolai társadalomismeret oktatásba, míg a további három program különböző tanórán kívüli oktatási tevékenységet takar, amelyek között múzeumpedagógiai szakkörök, zenés foglalkozások valamint néprajzi színházi programok is vannak, és a közös bennük a néprajzi-antropológiai ismeretek oktatási-művészeti eszközön keresztüli átadása. T. Kiss Tamás *„...hiába fürösztöd önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat…”* című tanulmánya a közösség fogalmát járja körül a fogalom társadalomtudományos koncepciójának szociálpszichológiai alapjaitól egészen az online közösségek világáig. A közösségkutatások egy másik, sokkal inkább gyakorlati oldalát mutatja be Tibori Tímea írása, amely a *Kultúra és Közösség* folyóiratban megjelenő néhány tanulmány segítségével mutatja be a hazai közösségkutatások legfontosabb témáit röviden. Végezetül ezt a részt Hajnal László Endre fotográfiái zárják, amelyek többsége a Debreceni Befogadóállomáson készült.

A Mindennapok pszichológiája - a mindennapok szociológiája című harmadik rész öt pszichológiai és két szociológiai témájú írást tartalmaz. Dúll Andrea környezetpszichológiai tanulmánya a környezetkommunikáció kérdéskörét járja körül elméleti igényességgel, megteremtve egy, a hazai kutatásban új részdiszciplina alapjait. Kapitány-Fövény Máté, Urbán Róbert és Demetrovics Zsolt egy kvantitatív pszichológiai tanulmányban egy népszerű designer drog, a mefedron példáján keresztül a drog szubjektív és szomatikus hatásának feltárásával mutatják be napjaink designer drogjainak legjellegzetesebb funkcióit, melyek közül a legfontosabb az ecstasy és más partydrogok helyettesítése. Bíró Eszter *A félelem paradoxonjai* című, egy nagyon érzékeny témát rendkívül szenzitíven feldolgozó írásában a tudományos eredményeket saját tapasztalataival ötvözve fogalmazza meg gondolatait a haldokló rákbetegek és hozzátartozóik pszichológiai támogatásának jelentőségéről és általában a halálhoz való viszony kulturális-pszichológiai jellegzetességeiről. A gyakorlati pszichológia és határterületeinek egy másik szeletét villantja fel Bánki László, Rózsa Dániel és Tóth Ildikó írása, akik az általuk 2011-ben alapított KÖR önkifejező műhely tapasztalatairól számolnak be, ahol az önkifejezés fejlesztéséhez foglalkozásaikon három módszert: a képi alkotást, a playback-színházat és a keleti mozgásművészetet ötvözik. Írásuk betekintést nyújt a KÖR szemléletébe és gyakorlati tevékenységébe egyaránt. A gyakorlati tapasztalatoké a főszerep Törő Tímea *A tükör a titkot is megmutatja* című rövid, de rendkívül tartalmas írásában, amely a dadogó gyerekek csoportterápiáját és a szüleik számára szervezett pszichodráma csoport tapasztalatait mutatja be egy anya-gyerek páros terápiáján keresztül, ahol a titoknak, egy családi fantomnak és annak felfejtésének központi szerep jut. A fejezet két szociológiai témájú írása közül az elsőben Albert Fruzsina és Dávid Bea *Hatvan év, hat barát* című tanulmányában a barátság témáját mutatják be magyarországi kutatások segítségével különös tekintettel

arra a jelenségre, miszerint az életkor előrehaladtával a barátok száma csökken. Acsády Judit, Néray Bálint és Schmidt Andrea pedig az aktív állampolgárság, a nemek közötti egyenlőség és a szubjektív boldogság kérdését elemzik a European Social Survey (ESS) adatai alapján 23 ország összehasonlításában. Eredményeik szerint a szubjektív boldogságérzetre pozitív hatást gyakorol az aktív állampolgári viselkedés, illetve azokban az országokban, ahol a nemek közötti egyenlőtlenség kisebb, az emberek boldogabbnak érzik magukat.

A negyedik rész *Az élet és művészet* címet viseli, melynek tanulmányait a művészeti tematika köti össze. Az első tanulmányban Ferkai András a harmincas évek magyar lakóház-építészetét elemzi művészettörténeti, stílustörténeti megközelítésben, *Lakógépből parasztházba?* címmel. Horányi Attila *Tárgyak és műtárgyak* című írásában a MOME Design és művészetelmélet szakának történetén keresztül mutatja be a paradigma kialakulását és helyét a művészettörténet és művészetfilozófiai diszciplinában illetve diszciplínák között. Ezt az írást Lőrincz Zoltán német nyelvű tanulmánya követi Esterházy Miklós munkásságáról. A kötetet Hajdú Lili esszéje zárja a Budapesti Állat és Növénykert Nagysziklájának belsejében kialakított Varázshegy-Életmúzeum létrejöttéről.

A fenti ismertetés célként azt tűzte ki, hogy felvillantsa azt a tematikus sokszínűséget és gazdagságot, a témák és megközelítések kuriozitását, ami a Kapitány Ágnest köszöntő kötetet jellemzi. A kötetben megjelenő tanulmányok nem vagy csak nagyon lazán kapcsolódnak egymáshoz, de a kultúra sokszínűsége és a kutatói látásmódok érzékenysége összekapcsolja őket. A témájukban és mélységükben, elméleti és módszertani eszközeikben is nagyon különböző tanulmányokat tehát leginkább a kultúra rejtelmei dokumentálásának, felkutatásának és megértésének igénye köti össze. Ez a fajta látásmód és szemlélet, amely összeköti a kötet írásait kimondva vagy kimondatlanul az ünnepelthez/ünnepeltekhez köti a szerzőket, akiktől egy kicsit mindnyájan ellesték, tanulták (vagy mindkettő) a kultúra rejtett világainak felfedezési képességét és igényét. A kötetben megjelenő inspiráló gondolatok, a kultúra apró titkainak felfedése így válik méltó köszöntéssé és egyben tisztelgéssé egy több mint négy évtizedes gazdag életmű, tanári és kutatói pálya előtt. Nem marad más hátra, mint hogy a recenzens is kifejezze tiszteletét és jókívánságait, sok születésnapokat és a kultúra és a mindennapok rejtett titkainak még további hosszú éveken át tartó kutatását kívánva Ágnesnek és Gábornak, ami a kötet legfőbb tanúbizonysága szerint rendkívül inspirálóan hat a kollégákra és tanítványokra is, érkezzenek azok bármely tudományterületről.

LÉGMÁN ANNA[1]

FELÉPÜLÉS-TÖRTÉNETEK TUDOMÁNYOS KERETBEN

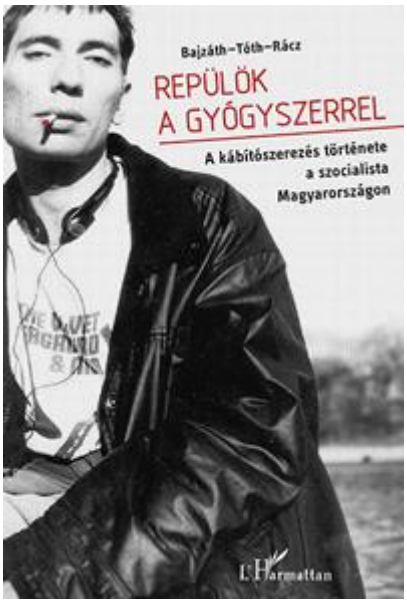

Bajzáth Sándor – Tóth Eszter Zsófia – Rácz József:
Repülök a gyógyszerrel
A kábítószerezés története a szocialista Magyarországon
L'Harmattan, Budapest 2014

Egyre nagyobb teret kap a szociális szférában, a segítő szakmákban, sőt a társadalomtudományokban is az a megközelítési mód (felépülés modell[2]), ahol az érintettek saját élményeit, történeteit állítják a vizsgálódások, a segítés középpontjába, ők az adott téma igazi szakértői, saját felépülésük aktív, legfontosabb résztvevői. Nem csak a kutató, szakértő, segítő külső nézőpontja, olvasata jelenik meg, s lesz központi szerepe, hanem belülről is megismerhetjük, megérthetjük az adott jelenséget, az érintett embereket. A felépülés során az érintettek megoszthatják egymással történeteiket, tapasztalataikat. Ez segíthet másoknak is a felépülésben. Másrészt a saját hangok, történetek felbukkanása hozzájárul ahhoz, hogy az embert lássák mások is bennük, ne egy adatot, egy drogost, egy pszichiátriai beteget, fogyatékost, nyomorékot stb. Megérthessék, megismerhessék egy ember sztoriját, akivel együtt lehet érezni, akire lehet haragudni, de emberként kell viszonyulni hozzá. Magyarországon sajnos ez a megközelítés még alig van jelen.

A *Repülök a gyógyszerrel* című könyv egyik ki nem mondott célja talán éppen annak a kérdésnek a körbejárása, hogy a tudomány hogyan viszonyulhat az érintetteknek, a kutatás alanyainak saját narratíváihoz.

---

[1] MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

[2] Ld. pl. Patricia Deegan (1996) Recovery as a journey of the heart. In *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 19/3. Patricia Deegan (1998) Recovery: The lived experience of rehabilitation. In *Psychosocial Rehabilitation Journal*, 11/4. A felépülés-modellnek sok közös eleme van a narratív megközelítéssel.

Megjelenhetnek-e egyáltalán a tudományban a felépüléstörténetek? S ha igen, milyen hatásai lehetnek? Segíthet a tudomány nyitottabbá válásában, elérhetőségében, megközelíthetőségében, emberközelibbé válásában? Hitelesebbé teheti a tudományos tudást maguknak az érintetteknek a nézőpontja, megközelítése, teljesebbé, sokszínűbbé válhatnak-e ily módon a tudományos ismeretek? Vagy hozzájárulna a tudomány mindenhatóságának, dominanciájának lebontásához, egyre inkább elmosódna a különbség a tudományos tudás és a hétköznapi tudás közt? A hétköznapi nyelv, a mindennapi tudás betörne a tudomány fellegvárába, érvénytelenítve, vagy épp kiegészítve azt?

Mennyire sikerül ennek a könyvnek megvalósítania a tudomány és a felépülés-történetek egybegyúrását?

A könyv egy izgalmas kísérlet arra, hogyan lehet ötvözni az adatokon alapuló elemzéseket az érintettek saját beszámolóin, narratíváin alapuló élményeivel, a tudományt a saját történetekkel. A könyvnek három szerzője van, két, a tudományos szakmában tevékenykedő kutató (egyikőjük gyakorlati szakember is), és egy felépült kábítószer-fogyasztó. A könyv nagy része az ő történetét, utazását mutatja be, az ő szavaival, az ő szemszögéből. Egy belső, saját élményeken alapuló nézőpontot kapunk, amit többnyire remekül kiegészítenek a külső, adatokon, korabeli iratokon, médiaábrázoláson, szakirodalmakon alapuló leírások, a bírósági ügyek bemutatása, egy „objektív" kutatói nézőpont. Néha azonban túl sok vagy túl kevés az adat, s felmerül a kérdés bennem, olvasóban, hogy vajon milyen célt szolgálnak az adatok, a papírok, a szakorvosi vélemények, a bírósági ügyek, a fényképek itt, ebben a könyvben. Egyfajta tudományos kontextust, keretet kívánnak adni, hogy az olvasók értelmezhessék az egyéni történeteket? Vagy kiegészítik a tudásunkat? Az elmesélt történeteket támasztják alá? Míg például a fényképek egyrészt elősegíthetik a szereplőkkel való azonosulást, valóságossá, igazi hús-vér emberekké tehetik őket, másrészt hitelesíthetik a történeteket. Ugyanakkor számomra hiányoznak a képekről szóló történetek, vagy legalább a képek helyszíneinek, időpontjainak megjelölése.

Szerkezetileg többnyire a makroszinttől haladunk a mikroszint felé, a társadalomtól az egyénig. Az „objektív adatok és szubjektív megélések" összekapcsolásával próbálnak meg a szerzők minél teljesebb képet adni a mából a kábítószer-fogyasztás kezdeteiről, a szocializmusbeli értelmezési, megélési lehetőségekről, megérthetővé, átélhetővé tenni az akkori viszonyokat, emberi sorsokat.

Az első rész a hivatalos források alapján az ellátórendszer kialakulását mutatja be. Egy nagyon rövid és izgalmas történet ez, mondhatni hiánypótló, hiszen a jelenlegi helyzetről rengeteget hallani, ugyanakkor a szocializmusbeli kezdetekről, arról, hogy a rendszer hogyan kezelte a jelenséget, alig tudni valamit. Sajnos (nyilván koncepcionális okokból) félbeszakad a leírás a kilencvenes években, így arra csak halvány utalások történnek, hogy honnan hova jutottunk el, a szocialista kezdet milyen

hatással volt, van, lehet a kábítószer-fogyasztás, az ellátórendszer jelenére.[3] A hivatalos forrásokon keresztül megtudhatjuk, hogy a szocializmusban, Magyarországon hogyan bukkant fel a kábítószer, hogyan kezdték el fogyasztani. Érdekes olvasmány, főleg mert nem akar értelmezni, többnyire csak elénk tárja az adatokat és eseteket. A szerzők szisztematikusan végigkövetik a téma kapcsán, hogy mi az, amiről találhatók korabeli hivatalos adatok a rendszerben: halálesetek, csempészés, bűncselekmények száma, rendőrségi jelentések. Riasztó, nyomasztó képek ezek. Mindebből az is kiderül, hogy eleinte a kábítószer-fogyasztást bűncselekménynek tartották, bűncselekményként határozták meg. Először tabuként kezelték, majd beindult a kábítószer-ellenes propaganda. Ezután megismerhetjük a korabeli médiaábrázolást, megtudhatjuk például, hogyan használták az akkori újságírók a sokkhatást, hogyan ábrázolták azokat a híres embereket, akik belehaltak a kábítószer-fogyasztásba, illetve hogyan számoltak be a magyar halálos áldozatokról. Végigkövethetjük a szerzőkkel együtt azt is, hogyan változik át a kriminalizáció medikalizációvá, hogyan válnak bűnözőkből betegekké a fogyasztók. A tabut követi az elrettentés, láthatatlanból láthatóvá, bűnözőből áldozattá, beteggé válnak ezek az emberek. Mindezt a tények mutatják.

Sokféle izgalmas téma felvillan itt, ugyanakkor semminek nem megyünk nagyon a mélyére. Mindenből kapunk egy kicsit, s egy kicsit olvasnánk még mindenről. Összességében egy rövid tényeken alapuló keretet kapunk, amit a saját narratívák, felépülés-történetek követnek. Egy életút adataiból lesznek statisztikák, az adatok mögött pedig mindig emberek vannak. A könyv felépült kábítószer-fogyasztók történeteit mutatja be, ők azok, akik megosztják velünk utazásukat, saját szavaikkal mesélik el saját történetüket. Szerencsére a központi történetnek a szerzők adtak elég teret és időt, így van lehetőség mélyebben megismerkedni Bajzival. Megjelenik a történetében a hiány, a szépség, a szörnyűség, a halál, az élet.

S nála van egy kis hely és idő arra, hogy ne csak mint (volt) kábítószer-fogyasztót ismerjük meg őt, hiszen ő elsősorban ember, nem drogos, még ha a keret a drogozás is, sőt, mint felépült drogos jelenik meg a történetben. Mesél például a gyerekkoráról is. Aztán viszont szinte csak az anyagról. Megtudhatjuk, ő hogyan éli meg drogos időszakát, mit gondol a körülötte lévőkről, orvosokról, leszoktatási módszerekről, nem drogosokról. Ez olyan nézőpont, amit senki más nem tud, csak ő. Hogyan lehetett drogosként élni a szocializmus alatt, ő hogyan élt akkoriban. A kezdet az aranykor, aztán minden az anyagszerzés körül forog, majd jönnek a leszokási kísérletek, halál, barátok, ismerősök, üzletelés a droggal, felépülés, felnőtté válás. Segítő, szociális munkás lesz belőle. Az ő saját felépülés-története ez. Huszonöt évvel később összehoztak egy találkozót Bajzi és Gábriel, az egykori rendőr között. Gábriel hallgatta ki egykor Bajzit. Bajzi azóta elvégezte a szociális munkás szakot, sorstárs segítőként dolgozik. Gábriel nyugdíjba ment, de még a szakmában dolgozik. Beszélgetésük szerkesz-

[3] Például az összefoglaló részben felmerül kérdésként, hogy vajon a kriminalizációt követő medikalizáció, patologizálás mennyire szerencsés. Hiszen ez a megközelítés csak az egyénben keresi a hibát, mintha társadalmi felelősség nem lenne (ld. a mai Magyarországon a kábítószer-fogyasztókhoz való hozzáállást, a kriminalizáció és a medikalizáció szerepét).

tett változata bekerült a könyvbe. Az ötlet nagyon kecsegtető. Mindketten a jelenből tekintenek a múltba, annak egy közösen átélt szeletére, ahol különböző, egymással szembenálló szerepekben voltak. Ma már mindketten más szerepekben vannak. Hogyan emlékeznek ugyanarra teljesen más nézőpontokból? Gábriel akkoriban még egy cikkében is írt Bajziról. Hogyan látták anno a másikat, most hogyan látják egymást, akkori önmagukat? Mennyire maradunk önmagunk életünk folyamán, mennyire tudunk azonosulni egykori önmagunkkal? Az igazi nagy változás Bajzival történt, aki akkor még drogos volt, most segítő. Vajon ő hogyan tud azonosulni egykori önmagával? Rengeteg izgalmas kérdés, rengeteg izgalmas lehetőség. Sajnos válaszokat alig kapunk. Most az interjú során egyenrangú felek, régen nem voltak azok. Gábriel is mesél a gyerekkoráról és motivációiról, emberként tekinthetünk rá is, a másik oldalon állóra, az egykori rendőrre. Ez a találkozás elsősorban a másik megértéséről, elfogadásáról szól, s kevésbé feszegeti a múltat, sőt igyekszik elkerülni minden kényesebb témát. Az akkori és mostani érzésekről, indulatokról úgy tűnik, nem olyan egyszerű beszélni.

Megjelenik egy másik történet is, Abigélé. Története rövid, és őt magát a rendőri jelentésből ismerjük meg még a legelején. Ez nem annyira szerencsés, nehezíti az azonosulást, s nem is igen érthető, mi magyarázza ezt. Talán mert a könyv szerzői bírósági anyagokkal, illetve Bajzinál még orvosi jelentésekkel akarták összekötni a mikro- (a megélést) és a makroszintet (az adatokat). Vajon tényleg ekkora szerepe volt az érintettek történeteiben a rendőrségnek, a bíróságnak, vagy ez a koncepció miatt alakult így?

A könyv egyik fontos kérdése, hogy az egyéni életutak és a rendszer hogyan illeszthető össze. Vajon mennyire általánosíthatóak az egyéni történetek? A könyv végén megkísérlik a szerzők a közös mintázatokat összefoglalni. A témában készült interjús kutatások áttekintésével, elemzések bemutatásával próbálják tudományos keretbe helyezni az érintettek narratíváit. De vajon szükség van-e erre? Kell-e tudományosan legitimálni egy volt drogos történetét, illetve lehet-e tudomány egy autentikus felépülés-történet? Számomra a könyv legnagyobb erénye, hogy megismerkedhetünk egy felépülés-történettel. Bajzi bizonyos értelemben meztelenre vetkőzik előttünk, olvasók előtt, nem csak a történetét osztja meg velünk, olvashatjuk a szüleinek írt leveleit, orvosi zárójelentéseit is, nézhetjük a fényképeit. A levelek nincsenek kontextusba helyezve, eleinte kicsit nehéz megérteni őket, nem tudjuk, vajon Bajzi melyik időszakában íródhattak, de ez kíváncsivá is teszi az olvasót. Később kezd el körvonalazódni a keret. A könyv szerkesztése összességében is enyhén kaotikus, rengeteg jó, kreatív ötlet van benne, izgalmasak a tudományosabb részek is (amik mértéktartóan, sőt néha túlzottan rövidek), de egyenetlen, nem mindig logikus a felépülés, az út, amin a szerzők végigvezetik az olvasót. De hát ilyen ez. A felépülés. Gyakran kacskaringókkal, hurkokkal, bukásokkal teli utazás, ami ki tudja, merre visz.

Bezsenyi tanulmányában egy olyan jelenséget vizsgál, ami nem csupán társadalomtörténeti érdekessége, de egyúttal a rendszerváltás utáni időszak értelmezése szempontjából is kitüntetett jelentőségű. Ennek megfelelően érdemes lett volna az elemzési horizontot ebbe az irányba kitágítani és felvillantani azt a tágabb kontextust, amit a vizsgált interjúk érzékletesen illusztrálnak. Ehhez jó kiindulási pontot jelenthettek volna a ’70-es évek vége óta rendszeresen lefolytatott hazai értékkutatások, melyek lehetőséget teremtenek az informalitás világában formálódó értékrend kvantitatív jellemzésére. Egy ilyen jellegű beágyazás nem csupán elméleti szempontból lehetett volna termékeny, de egyúttal az elemzésben is segíthetett volna, amennyiben a – jelen formájukban talán túlzottan kevéssé interpretált – interjúrészletek konklúzív értelmezését tette volna lehetővé.

Tóth Zsófia *Nők a sorsok között* című tanulmányában gender szempontból elemzi a rendszerváltás korszakának vállalkozó családjait. Arra a kérdésre kíváncsi, hogy milyen női szerepek jöttek létre az államszocializmusból a piacgazdaságba való átmenet anómikus éveiben. A rendszerváltás utáni időszak vállalkozásaiban a család kitüntetett erőforrásként funkcionált abban az értelemben, hogy a családtagok potenciális munkaerőként voltak bevonhatók a vállalkozásba. Ezáltal pedig a tőkehiány ellensúlyozásának és a kockázati tényezők csökkentésének egyaránt fontos tényezői voltak. A nők családon belüli szerepe ebben a helyzetben többszörösen kérdésessé vált: egyszerre kellett megfelelniük a családról való gondoskodás hagyományos elvárásainak egy kontingenciákkal különösen terhelt időszakban, miközben a vállalkozás kompetitív, önkizsákmányoló logikájához is igazodniuk kellett.

Tóth tanulmányában egy elméleti és társadalomtörténeti szempontból egyaránt izgalmas kérdésre talált, amit ugyanakkor empirikus szinten nem sikerült teljesen kiaknáznia. Az elemzések legnagyobb problémája mindenekelőtt abból fakad, hogy a női szerepekhez és identitásokhoz csak közvetve, a férjekkel készült interjúkból fér hozzá. A „nagyasszony”, a „pénzügyminiszter”, a „tengerészfeleség” és a „normális feleség” ideáltipikus szerepei ebben ez értelemben nem a vállalkozó családok nőtagjainak önazonosságát, hanem sokkal inkább a férfi-perspektívából feltáruló képüket fejezik ki. Alighanem szerencsésebb lett volna ennek fényében kissé átalakítani a kutatás fókuszát, és a női szerepeket a férfi szerepekkel való összefüggésükben megérteni.

Összességében elmondható, hogy az ARTSZ évente megjelenő tanulmánykötete mára fontos tájékozódási ponttá vált. Az első tanulmányok alighanem minden kutató pályáján kitüntetett helyet töltenek be, amennyiben nyers formában mutatják meg az őt foglalkoztató tételeket. Magukon az elemzéseken túl, a kötet ebből a szempontból is számot tarthat az olvasók érdeklődésére, amennyiben felvillantja a következő generáció kutatóit mozgató problémahorizontokat.